

3/4

ARCHÆOLOGIAI
KÖZLEMÉNYEK.

A
HAZAI MŰEMLÉKEK ISMERETÉNEK ELŐMOZDÍTÁSÁRA.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

XIII. KÖTET.

(UJ FOLYAM X. KÖTET.)

I. FÜZET.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

MDCCCLXXIX.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

ARCHÆOLOGIAI
KÖZLEMÉNYEK.

A

HAZAI MŰEMLÉKEK ISMERETÉNEK ELŐMOZDÍTÁSÁRA.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

XIII. KÖTET.

(UJ FOLYAM X. KÖTET.)

I. FÜZET.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

MDCCCLXXIX.

306927

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

A KELTA URALOM EMLÉKEI MAGYARORSZÁGBAN.

Azóta, hogy az őstörténelmi emlékek a tudós világnak figyelmét magokra vonták, sőt a művelt közönséget is általánosan érdeklik, igen sok régi emlék, mely azelőtt el lett hanyagolva, Muzeumokba s gyűjteményekbe bejutott, számos könyvekben le lett írva s rajzokban közzétéve. A dánok és svédek voltak e részben az úttörők, angolok, francziák, németek követték őket, végre az olaszok is, kik a classicus kor dicső maradványaitól környezve csak későn méltatták tanulmányozásra egy műveletlenebb időszak durva emlékeit. Az őstörténelmi leletek most már mindenütt figyelmet ébresztenek s a tudományos anyag oly annyira megsaporodott, hogy az osztályozáshoz is hozzá lehetett fogni, hogy némi rend hozassék az emlékek tömegébe. Ez eddig a kőkorra nézve legnagyobb részben megtörtént s eléretett a vizsgálok közmegegyezése az iránt, hogy melyek a régiebbek, melyek a későbbiek s miként következnek egymásra a változatos típusok. A svédek és dánok a bronzkori emlékekre nézve is megkísérlették az osztályozást, ez azonban nem fogadtatott el oly általánosan, mint a kőkori emlékeké, sőt a mint e tudósok magok is bevallják, ezen osztályozás csak a náluk tált bronzeszközökre alkalmazható, hol a kifejlés folytonosságát nem szakította meg a különböző népeknek bevándorlása s az országnak idegen fajok által történt elfoglalása. Francia-, Német-, Olasz- és Magyarországon a lakosság gyakran változott, különféle nemzetiségek váltották fel egymást határai közt s azért nehéz a megmaradt emlékek sokaságát osztályozni s viszonylagos chronológiájokat meghatározni. Itt tehát a kritikának jelenlegi feladata a különböző leletek összehasonlítása által felismerni azt, mi biztosan, vagy legalább valószínűleg bizonyos korhoz vagy nemzethez tartozik, hogy az ismeretlenek száma fogyjon. Ily czélból kísérlettem meg a következő lapokon meghatározni azon emlékeket, melyek hazánkban a kelta művelődésnek emlékei, hogy elkülönöztvén őket a régibb bronzkor emlékeitől, ezeknek típusa is könnyebben határozthatassék meg.

A rómaiak Augustus alatt ismerkedtek meg hazánkkal; nyolcz évvel K. e. foglalták el Pannoniát, bekebelezték azt világbirodalmukba mint provinceiát, s bevonták a régi cultur-élet mozgalmába. Az elfogadott fogalmak szerint Magyarország történelmi kora ekkor veszi kezdetét, mert az időponttól fogva nemcsak a classicusok, de számos feliratok, épületi romok, érmek, fegyverek, szobrocskák, s a házi élet mindennemű eszközei oly biztos okmányokul szolgálnak, melyekből a történetíró megalkothatja az akkori idők képét. De mind az, mi a római foglalást megelőzi, vagy annak körén túl esik, őskori homályba van borítva. A régi írók csak esetleg említik a barbár törzsök nevét, melyek hazánkat lakták, mert a római nem gondol vad szomszédjával, annak művelődési állapo-

tával, történelmével és nyelvével, s csak akkor érdemesíti figyelmére, midőn vele össze-
ütközik, ha ez a római határt átlépi, a római telepeket megtámadja, s a világ urait háborúra s
foglalásra kényszeríti. Így vagyunk mi hazánk ősi lakóival is, Livius, Polybius, Strabo,
Tacitus, Trogus Pompejus csak esetleg tesznek említést róluk, de ott, hol az írók hallgat-
nak, felszólalnak az emlékek, s felhívják a régésznek s nyelvésznek figyelmét, kiknek
feladata megérteni a régiség maradványainak nyelvét, kideríteni az őstörténelem homályát
a tudomány szövétneke által, s meghódítani a történet előtti időket a történelem számára.

Midőn a rómaiak közvetlenül K. e. Pannoniába, a mostani dunántúli kerületbe és
Horvátországba nyomultak, akkor nem találtak itt míveletlen barbárokat, állandó hajlék
nélkül élő vadászokat, vagy sátor alatt tanyázó vándor nomádokat, a lakók ismerték a
városok életét, s tudták azokat erősítésekkel ellátni. Ezt a nyelvész könnyen bizonyíthatja be
a római coloniák neveiből, melyeknek csak legkisebb része a római nyelv szüleménye,
túlnyomó számuk barbár eredetű, s idegen hangzású, annak bizonyoságaúl, hogy e telepek
már a foglalás előtt is fennállottak, s nem a rómaiaktól nyerték elnevezésüket. Néhánynak
közülök kétségtelenül kelta a neve, úgy mint Singidunum, a mostani Nándorfejérvár, Carro-
dunum, felső Horvátországban, és Noviodunum most Izakesa az alsó Dunánál, ezeknél a «du-
num» rag bizonyítja a kelta eredetet; e rag, a mint tudjuk, számos francziaországi város nevei-
nél fordul elő: pl. Lugudunum, Virodunum, Uxellodunum, Augustodunum, Eborodunum,
Lyon, Verdun, Yxelles, Autun, Yverdon; Taurunum, a mostani Zimony a tauriskoktól vette
nevét, kelta törzstől, mely a római írók szerint a Száva torkolatától nyugat felé, Styriáig és felső
Austriáig terjedt, s az alpesi Taurinokra is emlékeztet, kik a mostani Turint, a rómaiak alatt
Augusta Taurinorum, alapították meg. Alisca, most Szegszárd, Alesiát juttatja eszünkbe a
francziaországi Gallusok fő és anyavárosát; Cornacum, melynek helyét nem tudjuk biztosan a
Duna körül Bácskában meghatározni, és Carnuntum, most Petronell, Pozsony felett a
Dunánál, a kelta karnoktól nyerhette nevét, kiknek emléke Karán és Karantán országok
neveiben máig fenmaradt, Plinius egyébiránt egy Cornacut népséget is említ; Franciaor-
szágban pedig ott van Gornacum, a mostani Gournay s Carnac a Bretagenak híres kelta
szentélye. Bregetio, Ó-Szőny, ismét kelta eredetű szó, mely semmikép nem függ sem a
szláv «breg» hegy, sem a német Berg szóval össze, ez inkább a kelta Brigával, mely erődöt
jelent, hozható összeköttetésbe. — Bononia, a középkori magyaroknál Bodon, most Widdin, a
bolgár Dunánál, az olasz Bononiának, a boiok fővárosának viseli nevét; Scarabantia,
Sopron, hangzása szerint is kelta.

A nyelvészet nyomán tehát állíthatjuk, hogy a rómaiak előtt kelták lakták a Duna
közép medencéjét, azon hatalmas népfaj, melynek akkori fészke a mostani Franciaor-
szág, mely egész Angolországot népesítette be, s még most is az Ír szigetet lakja, mely a
rómaiak idejében az Alpesek hegyoldalain terjedve déli Németországot s az egész Duna
mentét foglalta el. Ezen népességi számra is hatalmas faj legfélelmesebb ellensége volt a
rómaiaknak századokon keresztül, de végre legyőzve beolvadt a rómaiságba, s áthatva
ennek központosító, szervező szellemétől, főeleme lett az újabbkori franczia nemzetnek.
Egyébiránt nemcsak a nyelvészet állítja, hanem a római írók is bizonyítják, hogy a kelták,
az ókornak e nagynevezetességű népe, több századokig bírták hazánkat. Titus Livius (V.
könyv 34 fejezet) elmondja, hogy Tarquinius Priscus idejében, tehát Livius chronológiája
szerint 590 körül K. e. a Biturigok népe annyira elszaporodott Galliában, hogy Ambigat

király a fiatalságnak két raját küldte ki országából Bellovesus és Sigovesus unokaöccseinek vezérlete alatt. A madarak röpte lett a kivándorló népségek kalauza, s Bellovesust Olaszországba vezette, Sigovesust a Rajna felső folyásánál a Hercyniai erdőkbe. Népei Trogus Pompejus szerint az illyr öbölhöz hatoltak, leerve a barbárokat kikkel útfokon találkoztak, míg végre Pannoniában telepedtek le. (Justinus XXXV. 4) Thierry Amadé a gallusok híres történetírója, hivatkozva a classikusokra, megjegyzi, hogy Sigovesus vándornépe lett azon számos és hatalmas törzsökök gyökere, melyek az idők folyama alatt a Duna jobb partját, s az alpesek keleti lánczát népesíték meg (Histoire des Gaulois I. 145). S csakugyan Helvetiában, déli Németországban, különösen a mostani Bajor és Csehországban mindenütt kelta lakókra találunk,* kiknek legnemesebb törzse a Boiok. Ezek adták a nevet Boiuváriának, és Boiemumnak, melyről még Tacitus is ezt mondja (Germania 28 fejezet): Manet adhuc Boiemi nomen, significatque loci veterem memoriam, quamvis mutatis cultoribus.

A kelták őstörténelme sok nézetkülönbséget idézett elő az újabb német és francia történetíróknál, kiknek véleménye különösen az olasz és dunavidéki kelták iránt erősen elágazik. Abban ugyan megegyeznek mindnyájan, hogy Livius elbeszélése nem egyéb mondánál az olasz és dunavidéki kelták eredetéről s rokonságáról, minő más népeknél is található, ilyen pl. nálunk a Hunor és Mogor monda a kún- és magyar atyafiságról, de a német kritikának nagy mesterei Niebuhr, Zeuss, Grimm Jakab és Mommsen semmi történelmi súlyt nem tulajdonítanak e mondának, azt a késő idők költeményének tartják, sőt merőben tagadják a keltáknak őskori bevándorlását Olaszországba. Magára Liviusra utalnak, kinek szavai szerint a Brennus népei, kik a Pó mellől az Etruszk városokat támadták meg, sőt 391-ben Rómát is bevették, új jövevények voltak, kikben sem békében, sem háborúban bízni nem lehetett. A római író ismételve «gentem invisitatum» említ, s «formas hominum invisitatas» s «novum genus armorum» oly nemzetet, minőt még nem láttak, ismeretlen alakú embereket s új fegyvernemeket. A német írók szerint tehát a gallusok bevándorlása Olaszországba összeesik Brennus hadjáratával, a negyedik század végével, s vissza nem vitethetik a hatodik század végére. Henri Martin ellenben s legújabb időben Bertrand (Archéologie Celtique Gauloise 432) Livius mondájában ragaszkodnak a történelmi alaphoz, sőt chronológiájának valószínűségét is elismerik, és különbséget tesznek a kelták s Gallusok közt. Az elsők, szerintök, feketehajú, brachykephal nép, mely Ázsiából bevándorolva ellepte az egész északi és nyugati Európát, egy részök a Duna mentében választotta lakhelyeit s a Galaták nevét vette fel; e brachykephal kelták utódai mostanáig megmaradtak Irhonban, Walesben, Auvergneben, Savoyában. Később jöttek a barnahajú dolichocephal Gallusok. Franciaországban legyőzték a rokon keltákat s megtelepedtek ott, Helvetiában s felső Olaszországban. Ezekre vonatkozik a Bellovesus monda, ezektől

* Caesar B. G. 24. Ac fuit antea tempus cum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent propter hominum multitudinem, agrique inopiam trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quae fertilissima Germaniae sunt, loca circa Hercynias silvas Volcae Tectosages occuparunt atque ibi consederunt.

Tacitus Germania 28. Validiores olim Galliarum res fuisse summus auctorum Divus Julius tradit, eoque credibile est etiam Gallos in Germaniam transgressos. Quantum enim annis vitabat, quominus, ut quaque gens evaluerat, occuparet permutaretque sedes promiscuas adhuc et nulla regnorum potentia divisas. Igitur inter Hercyniam silvam, Rhenumque et Moenum amnes, Helvetii, ulteriora Boii, gallica utraque gens tenuere.

származtatják az Insubereket Olaszországban, az Etruszkok ezen régi szomszédait. Bertrand csak a Brennus Gallusaiban lát jövevényeket, szerinte ezek csakugyan új emberek, mert ők dunavidéki galaták, igazi kelták, kiket a cisalpin Insuberek segítségül hívtak be Olaszországba. E «jövevények» így szól a tudós francia «e rettenetes támadók, kik a rómaiak lelkében kitörülhetetlen rémületet idéztek elő, nem voltak Gallusok, hanem Galaták a duna és kárpátok galatái *οἱ Γαλάται Γαλάται, οἱ Βοῖοι καλουμένοι Γαλάται*, a mint Polybius fejezi ki magát». E galaták jöttek legyen bár Olaszországba mint zsoldosok, az Insuberek meghívására, s akár magok jó szántából, akár egy elégedetlen etruszk vezér kecségtetésére nyomultak be a félszigetbe, csakugyan új fegyvernemekkel bírtak s külön taktikájuk s jellegük volt, eltérő az olasz keltákétól, *τῶν κατὰ τὴν Ἰταλίαν κελτῶν* (Polybius II. 13.)

Feleslegesnek tartjuk e vita érdekébe beleereszkedni, annyi bizonyos, hogy a gallusok történelmi kora Olaszországban a Brennus hadjáratával kezdődik, hazánkban Fülöp macedon király uralkodásával. Létezhetnek ugyan s léteznek bizonyosan ennél régibb kelta emlékek is, mind a Pó, mind a Duna völgyében, de ezek chronológiáját még hozzávetőleg sem vagyunk képesek meghatározni. Egyébiránt a történelmi időkben a Pó melléki gallusok históriájára nézve teljesebb adatokkal bírunk, mint a dunavölgyi galatákéra, mert Róma bevétele óta 391-ben K. e. a harc a rómaiak és cisalpin gallusok közt csaknem szakadatlanul tart két századon keresztül, míg végre Scipio Nasica a Boiokat, a kelták legvitézesebb törzsét is, kiknek fővárosa egy darabig az etruszkoktól elvett Felsina volt, mely tőlök a Bononia (Bologna) nevet kapta, döntő csatában 191-ben K. e. megveri s valószínűen azon túlzással, mely időnkben is a bulletineket jellemzi, a senatusnak jelentheti: hogy a régi ellenség közül fegyverfogható férfi nem maradt fenn s hogy a Boiok nemzete csak aggastyánokból s gyermekekből áll. Diadalmenetében 1400 arany csavart nyaklánczot (torquis) mutatott be zsákmányul a római népnek, azonfelül aranyat kétszázsz kilenczvenöt fontot, s ezüstöt végtelent. Strabo (V. p. 213.) azonban a római vezér hivatalos jelentését bizonyos tekintetben megeczáfolja, mert elbeszéli, hogy a legyőzött Boiok maradványa felkerekedett s a Dunához vándorolt, hol a Tauriskok mellé telepedett le, s csakugyan ott találjuk a Boiokat a Fertő körül egész 40-ig K. e., mikor őket a Géták győzik le, s ha az írók szavaiba hinni lehet, végkép kiirtják, annyi bizonyos, hogy országukat harmincz évvel később csak a bói puszták, Deserta Boiorum, neve alatt ismerik s megszállják a rómaiak.

Ezek szerint a kelták, vagy a mint Polybius nevezi őket, a galaták, legalább negyedfél századig lakták Magyarországnak nagy részét, fentartva az összeköttetést az olasz kelta törzsekkel, sőt talán francia rokonaikkal is, mert van egy homályos érintés arról, hogy 281-ben K. e. Tolosából (Toulouse) egy új kelta raj özönlött volna ki a hercyniai erdőknek a Dunához. Itt mindenesetre, még pedig történelmi alapokon, megkülönböztethetünk kétféle keltákat, azokat, kik a régibb, a monda szerint Sigovesusféle bevándorlással Galliából jöttek ki, vagy inkább eredetileg az Ázsiából való bevándorlásnál itt telepedtek meg s nem kísérték rokonaikat az Atlanti tengerig, s a későbbi olasz Boiokat, kik a Fertő mellett telepedtek meg. Amazok görög művelődéssel jöttek érintkezésbe, hol békében, hol háborúban, ezek a római s etruszk civilizációnak csiráit hozták magokkal Olaszországból. Mindamellett mind a kettőnek jelleme ugyanaz, a különböző külbefolyás ez időszakban nem változtatta meg a nemzeti típust. A kelták a Dunánál szintúgy mint a Pónál, mint a

Rhonenál és a Loirenál nem türnek központi királyságot, ugyanazért nem képeznek nagy államot, mindenütt különálló törzsökre oszlanak, melyeknek mindegyike külön vezér vagy kapitány alatt áll, Polybius ezeket is királyoknak nevezi. Csak támadó háborúra tudnak egyesülni, s annak tartamára rendelik magokat alá egy közös vezérnek, kinek czíme a Brennus. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a Galatáknál vagyis a dunavidéki keltáknál is sok törzsre akadunk, Tectosagokra, Tolistoboioakra, Tauriskokra, Skordiskokra, Carnokra, Ambison-tokra stb. főleg pedig Boioakra. Meglepő, hogy e névvel a mostani Bordeaux táján s a Pó partjain csakúgy mint Bajorországban, s a cseh hegyek közt találkozunk, mindenütt mint a kelta nép előkelő harczias törzsével, és ugyanazért természetesnek fogjuk találni, ha a Póvidékiek, midőn olasz hazájukat megmenteni nem képesek, inkább rokonaikhoz vándorolnak ki a Duna vidékére, mintsem hogy a római népbe beolvadjanak, mint az Insuberek.

A kelták egyik főjellege az volt mindig, hogy a magok határai közt megférti nem tudtak, s azért szívesen idegen államok s királyok zsoldjába álltak, — a cisalpin gallusok Dionysiusához szegődnek Syracusába és Hannibált még Carthagóba is kísérik, hol azonban nemsokára a zsoldosok történelmi nagy lázadásának főszereplőivé és áldozataivá válnak. Nálunk is a vándorvágj jellemezte a Galatákat, szülőföldjükhöz nem ragaszkodtak, s épen úgy, a mint régi időkben kiindulva Galliából ellepték egy részről a Pó völgyét, más részről a Dunáét, Helvetiától a vaskapuig, úgy új hazájukban sem tudtak békében megmaradni. Egy darabig ugyan csak a Duna völgyében terjeszkedtek, kereskedelmi összeköttetésben álltak a görögökkel, különösen a Macedonokkal, kiknek forgalmi érmét, a Thasos szigeti tetradrachmát, nemcsak elfogadták pénzökül, hanem barbár módon sokszor utánózták is, sőt ha más görög városok érmeit is utánózták, ez mindig csak olyakkal történt, melyek a macedoni pénzláb szerint verték pénzöket. Ezek között legnépszerűbbek voltak II. Fülöp Macedon király, Nagy Sándor apjának érmei; miből világos, hogy a kelták a Macedon állammal érintkeztek leginkább. Midőn Nagy Sándor, uralkodása kezdetén, a Triballok ellen viselt hadjáratában az alsó Dunához ért, s a szomszéd népeket érdekkörébe bevonni igyekezett, a kelták is megjelentek táborában. A király, ki mindig fejedelmi fényüzéssel szerette fenntartani felsőségének varázsát, meghívta őket asztalához, melynél a királyság egész pompájával el akarta őket kábítani. De ők nem bámultak meg semmit, sem aranyát sem phalanxát, s midőn végre kérdezte tőlük, hogy hát mitől ijedne meg népök, ezt felelték: csak attól, ha az ég beszakadna, de hogy azért mégis megtudja becsülni egy oly nagy király barátságát, minő jelen gazdájok. A király erre udvaronczaikhoz fordúlt, s megjegyezte, hogy a kelták csakugyan henczegő egy nép.

A galaták nem léptek ugyan Nagy Sándor zsoldjába, halála után azonban sokan közülök a Diadochok szolgálatába állottak, s jelesen Pyrrhus seregében ott voltak s oda veszték vele Argos meghiusult meglepetésénél. Végre megismerkedvén a görög királyok viszonyaival s egymásközti viszályaival s megvetve gyöngeségöket a galaták 281-ben meghanták a Balkán félszigetet, s Macedonián keresztül gyilkolva s rabolva lejutottak egész a korinthusi földszorosig. 279-ben K. e. ki akarták rabolni a Delphi jósa kincsházát, de a lakók hős ellentálása, s egy rémitő éjjeli zivatar és szélvész visszariasztotta őket Apollo templomától; az Isten, mint a görögök beszélték, maga védte meg szentélyét, nővéreivel Artemissal s Athénével együtt. A régi szobrászat egyik remekműve a belvedéri Apollo örökíté meg Apollo e diadalát s a galaták vereségét. Megváltoztatva irányokat a következő

évben 278-ban a Bosporushoz értek, s átkelve a szoroson előzölötték elő Ázsiát, de Antiochus, a szíriai király, megverte őket 277-ben, s győzelme nevezetességének érzetében a Soter, megváltó, nevet vette föl. A galaták azonban vereségök daczára még harminczhat évig zsarolták az ázsiai királyokat, fenntartván a barátságot a democraticus városokkal, míg végre Attalus győzte le őket 241-ben K. e. döntő csatában, s arra kényszerítette, hogy a phrygiai hegyekbe vonúljanak, hol rendezett államot alapítottak.

Miután Szent Pál görög nyelven írta meg hozzájuk címzett levelét, világos, hogy értettek és beszéltek görögül, de szent Jeromos tanúsága szerint, az ő idejében is, a negyedik században K. u. még mindig fentartották régi kelta nyelvöket.

Mindamellett, hogy a dunavidéki kelták nagy része ily kalandokban forgácsolta szét erejét, az Olaszországból hazánkba költözött Boiok 191 után K. e. még sok s hatalmas rokonra találtak, mert a Skordiskok még 114-ben megverték C. Porcius Cátót s tönkre tették seregét a mostani Szerbországban, de a rómaiak tudvalevőleg minden vereségöket mindig új győzelmekkel torolták meg, s csakugyan négy évvel később, 110-ben megfordult a hadiszerencse s M. Minucius legyőzte a Skordiskokat s a Dunáig terjesztette ki a római birodalom határait. Ez azonban nem változtatta meg a viszonyt a rómaiak s kelták közt, a kelták még mindig szomszédjai maradtak a rómaiaknak, az Atlanti tengertől s Pyrénéktől az Alpések mentében egész az alsó Dunáig, sőt a phrygiai hegyekig. A kelták ezen általános elterjedése mutatja egyrésről Caesar galliai hódításainak világtörténelmi jellegét, másrésről kimagyarázza némely fegyver s díszítményformáknak általános elterjedését az őstörténelmi időkben, mert kelták lakták az Ir szigetet, kelták Angolhont, egész Franciaországot, Helvetiát, s egy időben az egész Pó völgyét, kelták Bajor-, Cseh- és Magyarországot, kelták Galatiát elő Ázsia fennsíkján. Igaz — hogy e nép soha sem állt ugyanazon egy fejedelem alatt, soha nem alkotott egy nagy egyesült államot, hanem mindenütt sok törzsre oszlott, melyek néha magok közt megütköztek, azonban mégis kereskedelmi összeköttetésben álltak egymással, érezték a fajrokonságot, s jellemök ugyanaz maradt Európa egész szélességében. Culturájok csak annyiban különbözött, a mennyiben a Duna mellett s a görög Massilia (Marseille) szomszédságában inkább görögökkel, felső Olaszországban előbb etruszokkal, később rómaikkal jöttek érintkezésbe; nem csodálkozhatunk tehát, ha a magyar, délnémet, svajcezi, olasz, francia és angol sírokból talált fegyverek, fibulák, s ékszerek típusa sokszor azonos s csak ritkán mutat különös alakokat, melyek a nemzet rokonságát bizonyítják ugyan, de mégis tartományi önállóságról is szólnak. Mind e hasonlatosságok és különbségek megérdemlik a behatóbb vizsgálatot.

A kelta népnek hazánkban talált emlékei közt leggyakrabban fordulnak elő az érmek, ezek három csoportba oszthatók; az elsőbe tartoznak azon ezüst pénzek, melyek föláján csak tojásdad domborodás látszik, hátájukon néhány pont. Súlyok 10·05-től 11·75 közt ingadozik, a kisebb példányok a nagyobboknak negyedrészt képezik, 2·26, 2·65, sőt 3·07 súlylyal. Ilyeket ástak fel Lapujtőn Nógrád megyében, egynehány a Benka gyűjteményből Rimaszombaton jutott a Muzeumba, valószínűleg ezek is a szomszédságból kerültek oda. Egyszerű veretük következtében ezeket tartom a legrégebbeknek s eredetiebbeknek a kelta érmek közt, annál inkább, miután hasonló veretek fordulnak elő Franciaországban, így pl. a Roueni muzeumban. Gyakrabbak az ezüst tetradrachmák, melyek a második csoportot képezik. Súlyban tökéletesen megegyeznek a makedoni philippeusokkal

s legnagyobb részben II. Fülöp ezüst érmeinek utánzásai, a fölapon a szakállos Zeuszfővel, a hátlapon a lovaggal. Némelyeken közülök a görög felírás is $\Phi\Lambda\text{I}\text{I}\text{I}\text{I}\text{I}\text{O}\text{I}$ vagy legalább a név első betűi elég hiven utánozván, a mi gyaníttatja, hogy e pénzek még a király idejében 359—336 K. e. verettek. Az érmészek előtt ismeretes, hogy a Thasos sziget bányáiból nyert ezüsből vert philippeusok általánosan elterjedtek Európában, Nagy Sándor pénzei ellenben leginkább Ázsiában maradtak forgalomban. E szerint a philippeusok s azok utánzásai, vagy legalább a makedon pénzláb szerint vert pénzekéi, mindenhol találhatók, hová a görög kereskedés a kelta nép közvetítése mellett elhatott. E pénz népszerűsége sokáig élte túl a király uralkodását. Nálunk is a philippeusok utánzása, mindig barbárabb verettel folytatott Nagy Sándor uralkodása alatt, sőt nem a nagy király pénzei jöttek itt atyjáéi után forgalomba, hanem utódjának Philippus Arideus érmeinek utánzásai 317ig, a szakállatlan Apollófő s a lovag. Ezek még durvábbak az első philippeusok utánzásainál, súlyban azonban megegyeznek velök. A felírás utánzásának egészen érthetetlen volta kétségtelenné teszi, hogy a dunavidéki kelták nem tudtak olvasni, nem ismerték fel a görög betűk természetét, sőt azokat díszítménynek tartották, s csak mint ilyeket mindig durvábban utánozták, valószínűleg nem is az eredeti görög példányok szerint, mert a rajznak leírhatatlan barbársága csak úgy magyarázható, hogy rossz utánzást mindig rosszabbul utánoztak. A kudzsiri leletnél előfordult érmek Erdélyben legbántóbb példányai a durvaságnak, a philippeusokkal megegyeznek ugyan súlyban, de Larissa városa utánzott Medusájának nincsenek többé emberi vonásai, s a hátlapon levő lovat csak az ismeri meg, ki az eredetileg csinosan vésett lovakat a kelta pénzekben, mindig erősebben eltorzított alakban, sok példányon kíséri. E szerint a dunavidéki kelták a Makedon királyság fénykorában a negyedik század közepe táján már ismerték a vasat, mert a pénzbélyeg vésetésére szükséges a vasvéső, — és az ezüstöt, mely a vaskor előtt soha nem jelenik meg, tehát ismerték a bányászatot, az ezüstnek más fémektől való vegyszeti elválasztását s a bélyegvésés fogásait, s volt oly terjedelmes belkereskedésük, mely az idegen országból bevitt érmeken felül szükségessé tette a honi pénzverést. Hogy ez magasabb polgárosodási fokról tanuskodik, azt könnyen elhiszszük, ha megemlékezünk, hogy a germánoknak egész Nagy Károlyig nem voltak pénzeik, Attila hunjainak sem, sőt az Avarok sem vertek pénzt, sem a szlávok a XI-ik századig, pedig mind ezek is határosok lettek a rómaikkal s byzanciakkal. A kelták culturája ezer évvel előzte meg mind ezeket, pedig maga sem emelkedett annyira, hogy a görög betűt ismerje, melyet következetesen czifraságnak tartott.

A Magyarföldön talált érmek harmadik csoportja mindenesetre későbbi időkből való s valószínűleg az Olaszországból kivándorlott Boiok emléke, kik, a mint említők, a Fertő körül telepedtek meg. E szomszédságban Pozsony mellett találtak 1846-ban 44 ezüst érmet Biatec, Cobrovomarus és Nonnus vezérek nevével, s ismét a német Járendorfi határon Magyar-Óvár mellett 1855-ben 101 ezüst érmet, főleg Biateceit és Nonnoseit, de egyeseket Cobrovomarus (Sobisomarusnak is olvasták) Bussumarus, Evojurix és Lavomarus neveivel.*

* Seidl Beiträge V. 65. Lavomarus nevét Seidl és Römer Jantomarusnak, Duchálais szintoly hibásan Lanorvarusnak olvasta.

E két leletnek egy része a M. N. Muzeumba, egy másik a bécsi Antiken-Cabinetba került, hol ezeken kívül előfordúl még *Devi*, *Suicca* és *Coisa*. *Kupido ur* (Egger Wiener Numismatische Monatshefte II. 98—106) ezen érmek súlyából akarta meghatározni chronológiájokat, azon kifogástalan érmészéti elv szerint, hogy a könnyebb pénzek mindig későbbiek a nehezebbeknél. Meghatározása azonban alig állja ki a szigorúbb kritikát, miután némely főnököktől csak igen kevés érem példány maradt reánk, azokénál pedig, melyek számosabb példányban találtak, a súly erősen különbözik. Így a M. N. Muzeum kelta pénzei közül a 27 Biatec súlya ingadozik 16.80 és 17.50 közt, legnagyobb részök 17.20—30, a 26 Nonnos pénzek súlya 16.86—17.59, legnagyobb részök ismét 17.20—30, a három Evojurix közül kettő 16.80, egy 17.11, Cobrovomarus 16.80, Lavomarus 17.00 (vesd össze Mommsen Röm. Münzwesen 688 és 695). E szerint a súlynak ily változása mellett a gyakori pénzeknél, s a példányok ritkasága mellett a többiekénél, korán volna Chronológiát alkotni akarni egyedül ez érmek ennyire változó súlyából.

E csoporthoz tartoznak még a főleg Styriában talált ezüst érmek *Adnamati*, *Eccaio*, *Nemet* és *Atta* felirattal, nem különben a Bajor- és Magyarországbán, különösen pedig Csehországban előforduló úgynevezett szivárványtálacsák aranyból, melyek a köznép hite szerint ott találtak, hol a szivárvány a földet éri. Streber a müncheni éremtár őre írta le azokat 1860-ban, homorú lapjokon kagylóforma jellel bélyegezvék, a domború fölapon sokszor csillagot látunk, néha Biatec nevét. Mind ezek Mommsen szerint az arany philippeusoknak negyedrészt képezik. Ez érmeknél nem csak felirataiknak római betűi jelzik elég késő időkből való eredetüket, de Cobrovomarus ezüst pénzeinek verete csakugyan T. Carisius ezüst denárának utánzása, ki 45—41 közt K. e. Julius Caesar idejében verte nevét a római pénzekre; e pénzek tehát egykori tanui a Boiok katastróphájának, mely a Géták által következett be. A kelták azonban még ezután is fordulnak elő hazánkban, a rómaiak itt találták őket elő, midőn Pannoniát elfoglalták, s provinciává alakították át, mit az emlékek, különösen az éremleletek bizonyítanak. 1796-ban Bián 600 denárt ástak ki, melyek közül 80 Ravis és Rausci felirattal jelelt, a többi római családi érem volt, néhány császári példánnyal Augusztustól és Tiberiustól, egygyel Caligulától. A feliratot az érmészek mind az Eraviskok vagy Araviskok törzsének tulajdonították, kik a római írók szerint a Dunántúl laktak; kelta nemzetiségüket bizonyítani látszik egy Alsó-Szt.-Ivánban Fejérmegyében 1855-ben talált felirat Bato Trantonis fi (lius) Araviscus Ann (orum) L h (ic) s (itus) e (st) et Firmus h. s. e. Mogitmarus T. m. p. (Titulum merito posuit) ez utóbbinak neve kétségtelenül kelta; Duna-Pentelén pedig, tehát a szomszédságban, előfordúl egy római feliraton a Brogimara név. A szt.-iváni lelet eszünkbe juttatja, hogy a pannonok hős vezére a Rómaiak ellen, kit Tiberius és Drusus csak hét évi harc után le tudtak győzni, szintén a Bató nevet viselte, gyanítani lehet tehát, hogy ő is Aravisk kelta volt. Mellékesen megjegyezzük, hogy a hős alakját megörökítette a bécsi Antiken-Cabinet Gemma Augustalisa, hol megkötve az emelkedő diadaljel alatt guggol, gatyában, mint a Gallia braccata, a nadrágos Gallia törzsei, a másik pannonai fogolynak nyakán pedig csakugyan látjuk a kelta torquist.

Ezek szerint a római foglalás előtt s közvetlen utána léteztek hazánkban kelták, de nem többé görög befolyás alatt, hanem a római cultura által annyira módosítottak, hogy a római betűket ismerték, a római nyelvet értették s használták, s így könnyen beolvadtak

a rómaiságba, csak úgy mint transpadán s transalpin rokonaik. Mind ezeknek művelődése természetesen vaskori.

A vas emlékek soká kerülték ki a régészek és gyűjtők figyelmét. A rozsdáette, formájokból kivett tárgyak az ásatásoknál rendszerint eldobattak, s ott is, hol ez meg nem történt, nem nyertek helyet az aranyzással és festésekkel díszes Muzeumokban. Még most is hiában keressük a fényes olasz gyűjteményekben, vagy a Louvreben s Eremitageban, sőt még a híres fegyvergyűjteményekben a turini várban, a bécsi arsenálban, a drezdai Zwingerben, a moszkvai Kremlinben, vagy a londoni Towerben, a római legionarius katona fegyverzetét. Még húsz év előtt is a parazoniumot, a pilumot, a római hadisisakot s paizst csak domborművekből ismertük, nem pedig eredeti példányokból, sőt a kutatók még mostanig sem tanulták megbecsülni az ókor vasemlékeit. Midőn az Epirota Karapannos napjainkban Diocletian palotájának romjaiból Nicomediában egy nagy diadalszekeret ásott ki, lefűrészelte és eldobta a megtalált vasalkotmányhoz tartozó rozsdás dísztelen darabokat, s csak a bronzdíszítményeket szedte össze és állította fel a Trocaderóban, hol a tudósok sajnálattal vették eljárását, mert épen a megmaradt vasdarabokból lehetett volna megismerni a szekér valódi szerkezetét. A vasnak becslése csak azóta állapított meg, mióta a régészek figyelme az őskori emlékekre is kiterjedt, s a kopenhágai, stockholmi és dublini muzeumok az ősrégi vastárgyakat is figyelemre méltatták, mióta pedig a czölöp építmények s terramárek maradványai a tudományos kutatás tárgyaivá lettek, mind a muzeumok felnyitották termeiket a rozsdás vasnak, melynek oly soká tartott lenézése különösen a későbbi kelta culturának felismerését és tanulmányozását gátolta, miután ez leginkább vas eszközökben s fegyverekben nyilvánkozik.

Ha a kelták ipartermékeit akarjuk tanulmányozni, azokat természetesen főleg azon országokban kell keresnünk, hol más faj nem lakott a keltán kívül, tehát Ir, Angol, Franciaországban és Helvetiában, csak másodrendben felső Olaszországban, dél s keleti Németországban s a Duna mentében. Miután azonban a nagy muzeumok, a mint már említők, vastárgyakban szegények, különös érdekeltséget költött a La Tènei lelet Svajczban, a Neufchateli tó mellett. Itt Schwab svajcei ezredes egy nevezetes vaskori czölöpépítészeti telepre akadt, szorgalmasan és elővigyázattal összegyűjtötte s az enyézettől megmentette a vas tárgyakat, el nem hanyagolva a legcsekélyebbeket sem s házában fel is állította az egész leletet. Keller a czölöpépítmények pontos és óvatos commentatora kiadta e leletet a zürichi régészegylet híres jelentéseinek másodikában, nemzetiségére nézve azonban nem mert határozott véleményt adni, sőt díszítményeiről mondja, hogy nem viselik a kelta díszítmény bélyegét, mit nem szabad rossz néven venni oly tudóstól, ki ekkor nem ismerte még a londoni gyűjtemények kelta tárgyait, sem Kemble és Francks Horae ferales című diszkiadását, melyben a szerzők különös figyelmet fordítottak a kelta díszítményekre, ezek pedig csakugyan azonosak a svajceziakkal. A dán, svéd, francia és angol régészek tüstént felismerték a La Tèneben napfényre került vastárgyak kelta eredetét, s ennek folytán kiváló nevezetességét; ezek szolgáltak Hildebrandnak a stockholmi muzeum örének, kiindulási pontúl, midőn a ruhakapcsokról a svéd régészeti folyóiratban értekezett s különösen a kelta típusz jellegét s elterjedését alaposan tanulmányozta.*

* Dr. Hans H. Hildebrand Studier. Jämförande Fornforskning. Bidrag till Spännets Historia Stockholm 1872.

A régészek ily vizsgálatából csakhamar kiviláglott, hogy ugyanazon típusok, melyek La Tèneben a vasfibulákat jellemzik, bronzban is fordulnak elő; úgy az olasz terramarekban, a Pó völgyében, jelesen Marzobottóban, Villanovában, a bolognai Certosánál, az osztrák hallstadti nagy terjedelmű temetőben, és sok helyütt franczia, angol, magyar sírokban. Mind ezek azon átmeneti időszakot képviselik, melyben a vas ki kezdi szorítani a bronzot; a két ércznemből készült eszközök sokszor vegyesen fedeztettek fel, sokszor hol az egyik fém, hol a másik találtatott kizárólag ily sírokban, de a kelta típus mindegyikében félre nem ismerhető, s bizonyosságul szolgál, hogy az Alpeseiken, a Pyrenéiken s a Balkánon innen a kelták voltak azon nép, mely miután sokáig bronzkorban élt, végre a vaskorba ment át, mindenesetre a Pó vidékének s a Duna völgyének megszállása után, midőn az etruszk, római és görög művelődéssel érintkezésbe jött, tehát semmi esetre nem a hatodik század előtt K. e., sem nem a negyedik után, melyben a kizárólagos vaskornak számos jeleit, jelesen az ezüst érmeket gyakran találjuk náluk. Megjegyzendő egyébiránt, hogy a kelta bronztípusok erősen különböznek a régibb bronztípusoktól Magyarországon és a Skandináv félszigeten. Ez utóbbiba csak ritkán és elszigetelve kerültek néhány kelta tárgyak az átmeneti korszakból, Észak-Németországban ellenben a kelta és északi típusok vegyesen fordulnak elő. A kelta fegyverek és ékszerek azonban nemcsak az északi, náluk míveletlenebb népek formáitól térnek el, hanem az etruszk és római stíltól is, mely reájok volt ugyan befolyással, de őket eredetiségökből nem vetkeztette ki. A boiok fővárosa Bononia szomszédos volt Etruriával, sőt eredetileg etruszkok bírták, s nagyszerű leletek bizonyítják iparát a kelta időkben, úgy látszik, hogy ez volt a kelta fémiparnak egyik nevezetes székhelye, e leletek azonban nem hasonlítanak az etruszk művészetéhez, ellenben megegyeznek a svajcziakkal, magyarokkal, francziákkal és angolokkal.

A nevezetesebb eredeti kelta típusok körülbelül a következők:

I. A KELTA KARD.

Polybiusból tudjuk, hogy a Galaták kardja hosszabb volt, mint a római legióké, s inkább vágásra alkalmas, mint szúrásra, mert nem volt hegyes. Más helyütt ismét említi, hogy kardjok könnyen görbült meg, úgy hogy azt a csatában is, rálépve lábokkal egyenesítették ki, mi csak annyit jelenthet, hogy nem volt jól aczélozva. E megjegyzések tökéletesen reá illenek a La Tène jellegű kardokra, melyek most már sok muzeumban s gyűjteményben láthatók. A M. N. Muzeumban négy ép példány létezik, s míg a Ménfőn talált római parazonium markolatostúl 58. pengéje 0.43 hosszú, az ipolyparti szobi kelta kard hossza 0.86, pengéje 0.718, a bácskai kardnak markolatostúl 1.02 pengéjének 0.84 a hossza, a pilinyinek 0.845 és 0.71, az Aszód vidékének 0.86 és 0.65. Mind a La Tènei, mind a franczia, és magyar példányoknál a kard nem hegybe, hanem félkörbe végződik, a mi természetes oly fegyvernél, mely rozsló van aczélozva, ugyanazért nem szúrásra készült, melynél, beleütkezve akár a paizsba, akár a vértbe, könnyebben meggörbült volna mint a vágásnál. Hogy pedig a kelták kardjaikat csakugyan nem aczélból készítették, hanem vasból kovácsolták, azt bizonyítja azon alak, melyben az ily kardokat a sírhalmokban gyakran felfedezzük. Sokszor tudniillik össze vannak hajlítva, hogy azokat senki többé

ne használhassa, épen úgy a mint feudalis szokás szerint a család utolsó férfisarjadékának temetésénél czimerpaizsa eltöretik és a koporsó mellé tétetik. B. Nyáry Jenőnek a M. N. Muzeumban letéteményezett pilinyi kardja két rétre, a bácskai szintén így, a *szendrei tör*

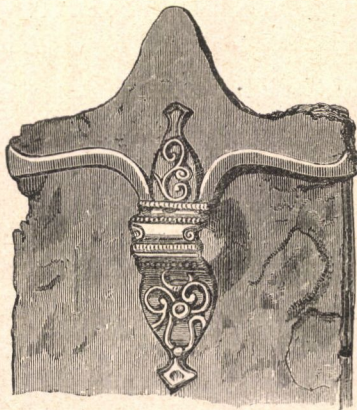
A szobi kard vasa.

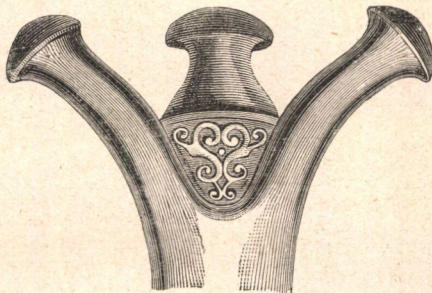
Hüvelye.

Hüvelyrészlet.

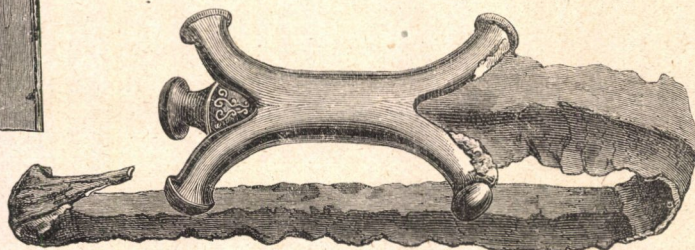
Markolatrészlet.

A szendrői tör markolata.

Hüvelyrészlet.

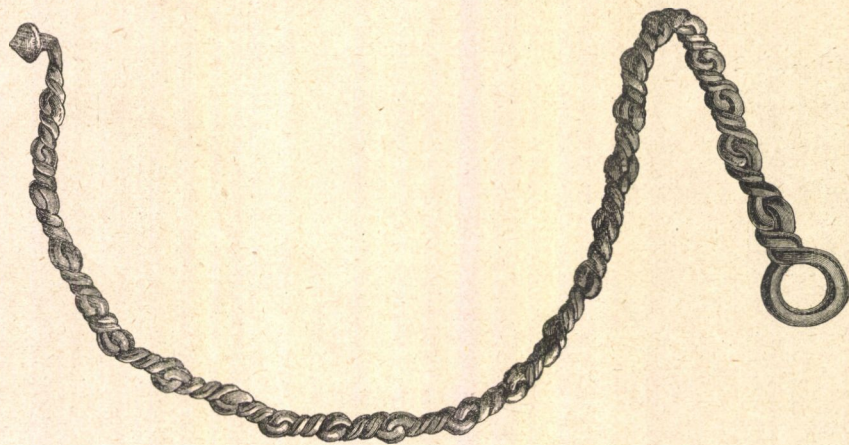
Szendrői tör.

épen három rétre volt összehajlítva, sőt a szobi is meg van görbítve mind oly módon, minő aczélkardnál lehetetlen, mert az aczél előbb törik, mint hogy állandóan meggörbülne. Ezt már Francks is vette észre a *Horae ferale*s című kiadásában. Rómer mellözve Polybius szavait csak úgy tudja megmagyarázni e különös összehajlítást, hogy felteszi,

miként a kardok tűzben voltak, s izzó állapotban hajlítottak össze. Megjegyzendő még, hogy a kelta kard leggyakrabban vas tokjában fordul elő, mely felső részén vésett díszítményekkel ékes. A római parazonium ellenben mindig tok nélkül jó napfényre, mert ez valószínűleg bőrrel bevont fából készült volt, a fa pedig a nedves földben elkorhad és évezredekken keresztül a legkedvezőbb körülmények közt is csak Egyiptomban, ezen eső nélküli országban marad épen. A Trocaderon sok ily kelta kard volt kiállítva; még több látható a Szt.-Germaini muzeumban, egynehány a la Tènei leletből s a hallstadti sírokból is került napfényre, egynek közülük hüvelye bronzból való, másoknak markolatja készült bronzból, ilyen a szendrői tör is a M. N. Muzeumban, csak hogy a markolat alakja eltér a hallstadtitól. A kelta kard rajzait találjuk Lindenschmiednél* Franksnál** Kellernél*** Bertrandnál****, az archeologiai közleményekben†, kalauzban†† és sok más helyütt.

II. A KELTA LÁNCZ.

Ha a kelta sírokban kardra akadunk, rendszeren ott van mellette egy több tagból álló kurta láncz, mely vastag kovácsolt dupla vassodronyból ügyesen össze van csavarva. A M.

Szobi láncz.

N. Muzeumban négy ily lánczot látunk, kettőt a szobi és pilinyi leletből. Franciaországban az ily lánczok nagyon gyakoriak, La Tèneben is fordultak elő, s kezdetben övnek tartattak, de Baye József a fiatal francia régész értekezésében ††† kimutatta, hogy nem lehettek övek, hanem valószínűleg kardkötők, s csakugyan Diodorus Siculus szerint (V. 30.) a kelták kardjai hosszúak és vas vagy réz kötőkön jobb oldalakra fűződtek.

* Alterthümer unsrer heidnischen Vorzeit I. első füzet 5. tábla 2, 3, 4, 5. II. hetedik füzet 6. tábla. III. második füzet 1. tábla 2, 14, a láncz 5, 17.

** Horae ferales XIV. tábla 2. a 2. 6. XV. 2 a 26. XVIII. tábla.

*** Pfahlbauten Zweiter Bericht III. tábla és Sechster Bericht VII. tábla 15, 16. X. tábla. XI. tábla.

**** Archeologie celtique et gauloise 362.

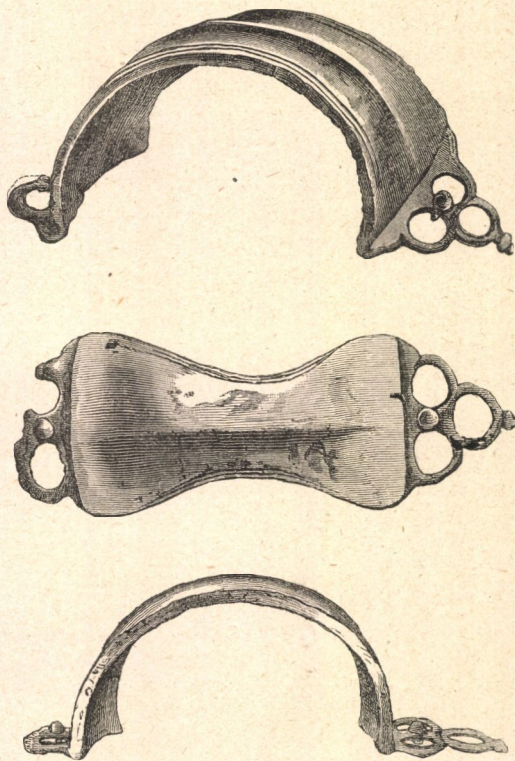
† Képatlasz V. tábla.

†† 62 lap. 109 ábra.

††† Chaines et Ceintures gauloises, a Musée archeologique folyóirat 1876-iki évfolyamában.

III. A KELTA PAIZSFOGANTYÚ.

Livius szerint a kelták paizsa hosszabb volt s keskenyebb, mint a római, s nem fedte elegendően a mögötte levő harczost.* Ily paizsot eddig nem fedeztünk fel kelta sírokból hazánkban. Livius leírásának megfelel azonban két paizs** a British muzeumban, melyeknek egyikét a Themséből, a másikat a Withamból halászták ki. E paizsok bronzból készültek, korallal s kivert jó izlésű kelta díszítményekkel pompáznak, úgy látszik, hogy inkább díszül mint védelmül szolgáltak. A haldokló kelta viador híres capitolini szobor, úgyszintén az attalusi meghalt kelta vitéz (Monumenti dell Istituat IX. XX. 3.) tojásdad nagy paizsakon fekszenek, melyeknek alakja szintén nem felel meg a Livius szavainak, meglehet tehát, hogy ezen író csak egy bizonyos kelta törzs sajátos fegyverzetét írja le, mely nem volt az egész nép minden törzseinél divatos. Sírokból eddig egész paizsot nem fedeztek fel, csak egy széles fogantyú, mely egy fél karpereczhez hasonlít, található rendszeren a kard és láncz mellett. Ilyet látunk kettőt muzeumunkban; előfordúl Lindenschmiednél s gyakran a francia gyűjteményekben. A régészek sokáig nem tudták, mire való lehetett e különös tárgy, míg végre egy nedves agyagföldbe ásott sírnál megtalálták az egészen elkorhadt és megsemmisült fapaizsok lenyomatát az agyagban. Alakja tökéletes kör volt, melynek átmérője alig harmadfél láb, ennek közepén feküdt a félkarperecz s e szerint paizsfogantyúnak bizonyult.

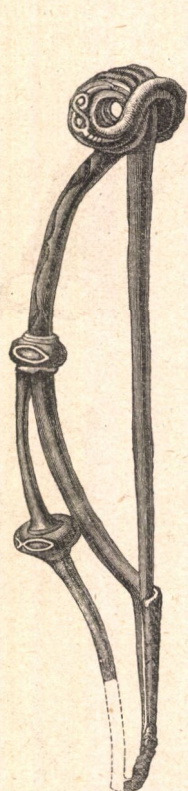
IV. A KELTA FIBULA.

A negyedik tárgy, mely a kelta hosszú tompa hegyű karddal a rövid lánczkardköttel s a paizsfogantyúval jár, s rendszeren ezek társaságában ásatik ki a sírokból, a kelta ruhakapocs (fibula), mely úgy eltér az északi és magyarországi bronzkori fibulától, mint az etruriaitól és rómainak, sodronyból készült, mely elől spirál díszítést képez s hátsó részén visszafelé kanyarodik felső, ív alakú részéhez. Ez az alaptípus, melynek többféle válfajai vannak. A hátsó rész néha hozzá van illesztve az ívhez, hol egyszerűen, hol kisebb karikákkal s gombokkal, néha a nélkül, hogy az ívet érintené egy gomba végződik, annak közepe

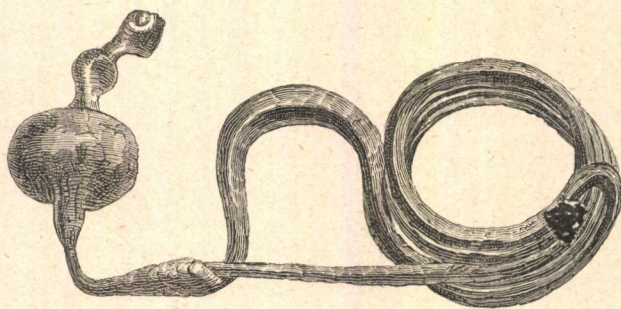
* Livius XXXVIII. 21 Scuta longa et ad amplitudinem corporum parum lata et ea ipsa male tegebant Gallos.

** Francks és Kemble Horae ferales XIV. XV.

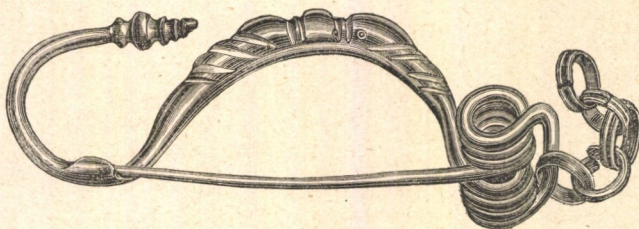
mellett vagy felett néha ismét kisebb gombja van a kevésbé felhajló végén. E három főváltfajnak számtalan ismét a változata, a legválasztékosabb bronzpéldány a M. N. Muzeumban őriztetik *delfin alakban*, mely farkát hátához csapja, szemei gránátkövel rakvák ki. E ruhakapcsok nemcsak alakjukra, hanem anyagukra nézve is különbözők, van arany ily fibula

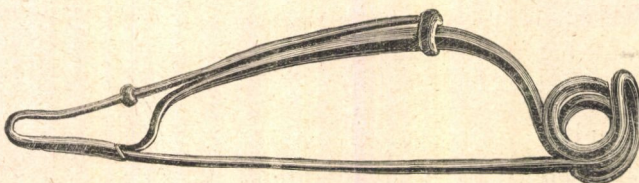
Szobi ruhakapocs vasból.

Vas ruhakapocs.

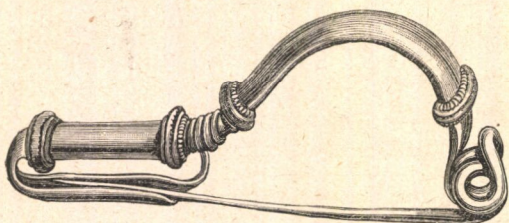
Bronz ruhakapocs.

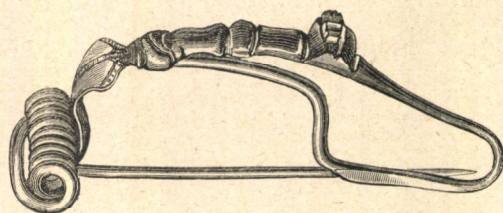
Bronzfibula.

Szobi ruhakapocs felülről.

Bronz ruhakapocs.

Bronz ruhakapocs.

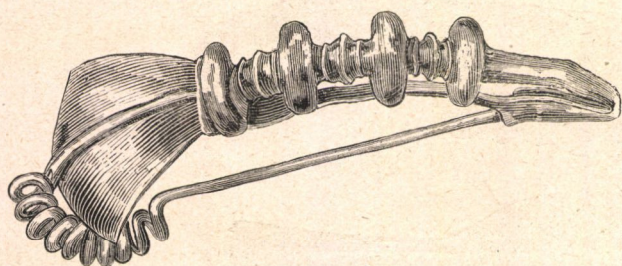
Delfin alakú ruhakapocs.

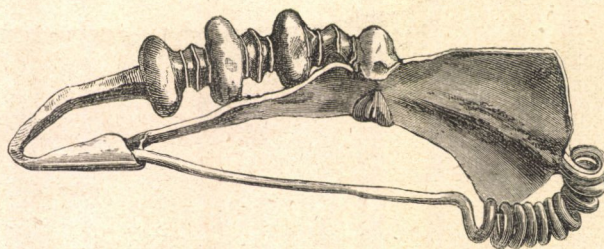
Delfin alakú ruhakapocs.

Campana gyűjteményéből a Louvreban, ezüst különösen a M. N. Muzeumban számos példányban, egyben a bécsi Antiken-Cabinetben, mely Erdélyből került oda, bronzból számtalan minden gyűjteményben, vasból kevesebb, de csak azért, minthogy eddig a vas leleteket ritkán kísérték elegendő figyelemmel.

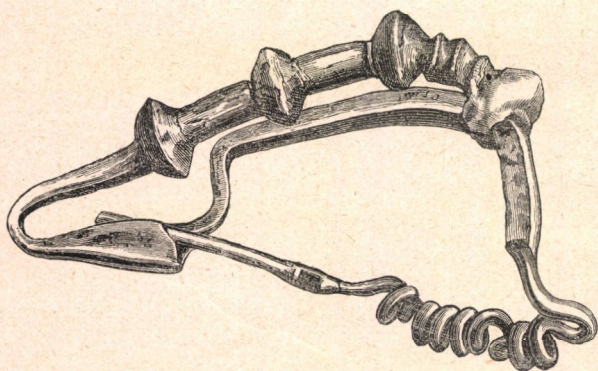
Azon legegyszerűbb alak, melyet a kelta sírokban a karddal és járulékaival találunk nálunk vasból Szobon és Pilinyben fedeztetett fel. Észak-Német, Franciaországban, úgymint Tyrolisban és Svájcban is gyakran fordul elő, de bronzból mindenütt még gyakrabban. Hildebrand már fentebb említett munkájában a La Tènei ruhakapcsoknak öt fő válfaját ismeri, s azokat A., B., C., D., E., F., alatt le is rajzolja, s ezeknek még tizenhat változatát adja Franciaországból a Rajna vidékéről, Thüringiából, Cseh-, Ir-, Angol-, Magyar- és Svédországból, úgymint északi Németországból, de figyelmét mégis kikerülte azon sajátos alak, mely bronzban és ezüstben kizárólag Magyarországon találtatik és sokszor rendkívüli nagysága által is, — van köztük arasznyi hosszúságú példány, különösen feltűnő. Ennél is az ezüst sodrony elül hosszú spirál díszítményt képez, hátul, hol a sodrony a tű tokjává szélesedik, ismét visszakanyarodik az ív felső részéhez s hol három, hol négy, sőt több nagyobb s ugyanannyi kisebb gombbal díszlik. Ily alakú

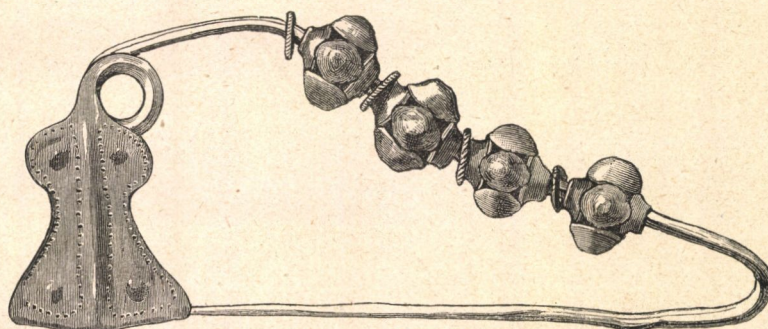
Ezüst ruhakapocs felülről.

Ezüst ruhakapocs alólról.

Ezüst ruhakapocs.

Arany ruhakapocs, fokorúti lelet.

ezüst ruhakapcsnak öt teljes és nyolcz csonka példányát bírja a M. N. Muzeum, bronzból egyet.

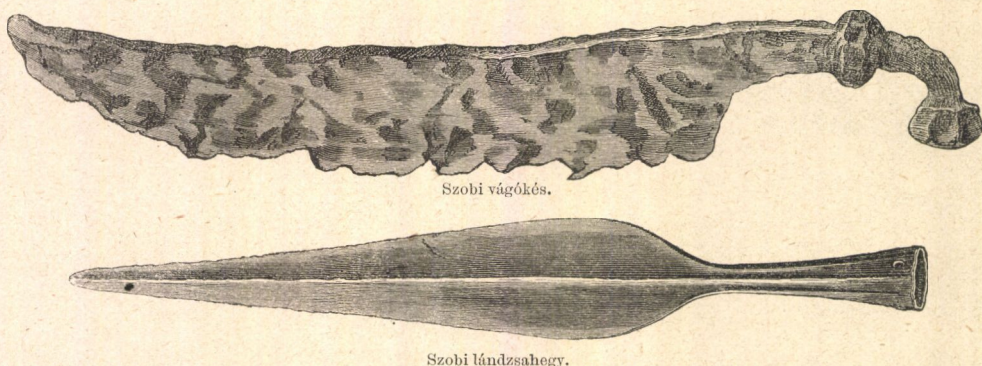
Ezekkel azonban nincs még a kelta fibulának minden faja kimerítve; Hildebrand Marzobottóból, Villanovából és a bolognai Certosából még néhány példányt hoz fel, melyek nálunk is, habár ritkábban, fordulnak elő. Sajátos azon két arany fibulának alakja is, mely a fokorui kincsesel találtatott, s hosszában arany gyöngyökkel van díszítve. Mindezen kelta ruhakapcsok alakjainak alapját képezik a régi etruszk fibulák, melyeket Perugia vidékéről gróf Connestabile Károly adott ki, a keltáké azonban a régi Etruszk típusz sajátos kifejtése. A rokonság a kelta formák s etruszk típusok közt könnyen

* Lindenschmied többször említett munkájában kelták a ruhakapcsok I. IV. 3. II. IV. 2. VI. 3. VII. 3. XI. 2. Kellernél Sechster Bericht XIV. tábla 1—7.

magyarázható a Boiok szomszédságából az etruszk városokkal, mert épen úgy, a mint a kelták hazánkban a szomszéd Makedon érmekeket utánozták, melyek az egész kelta világban elterjedtek, úgy utánozták az olasz kelták az etruszk ruhakapcsot és karpereczet és azt elterjesztették az Oceántól az alsó Dunáig.

V. A KELTA LÁNDZSAHEGY, VÁGÓKÉS, NYILHEGY, TÖR.

Magyarország kelta sírjaiban ritkán hiányzik a kard mellől a lándzsahegy, nyilhegy, tör és vágókés. A vas lándzsahegynak hosszú lapos széles nyílása van, hogy erős fanyél illjék bele. Muzeumunkban több ily lándzsahegyet láthatunk, melyek közt legjellemzőbbek a szobi, pilinyi s aszódvidéki. A kelta tör alakja egészen eltér a bronzkori törtől, mely-

nél keskenyebb és hegyesebb; a nyilhegynak nagy horogalakú két szárnya van, a vágókés alakja szintén sajátos, különösen a rövid meggörbült nyél; hasonló fegyverek Angol- s Franciaországban, Svajcban és Halstadtban s Spanyolországban fordultak elő, sőt Karapannos dodonai leletei közt is találunk egy ily fogadalmi vágókést, melynek alakja semmiképen nem görög. Kelta sisak, minő a Szt-Germaini muzeumban, a Louvreban és Münchenben több példányban látható, Magyarországon nem találtatott eddig.

VI. A KELTA TORQUES.

Az arany torques azon nyakláncz, mely megcsavart vastag arany sodronyból készült, s a kelták kedvencz ékszere volt, ezt látjuk a haldokló viador nyakában, ezt említi Livius és Polybius, mint a kelta vitézek jellemző ékszerét, ezt veszi le Manlius a párviadalban megölt Gallus vezér nyakáról és elnyeri a Torquatus melléknevet, ez díszíti Scipio Nasica diadalmenetét. Blackie az edinburgi tanár a Vigna Amandolaféle sarcophagjáról írt értekezésében*, összekereste a régi írók minden helyét, hol a torquesről szólanak, s azt találta, hogy ez mindig a Gallusoknál említettik, egyetlen egy szövegre akadt csak, melyben az ily nyakék germán népeknél is fordul elő. S csakugyan az arany torques eddig kizárólag Francia- és Magyarországon találtatott, ellenben ezüstből és bronzból a Némé-

* Annali dell Istituto 1831. 307.

teknél és Skandinávoknál is, ezeknél azonban a csavarás másforma mint az arany torquesnél. Muzeumunkban 1878-ig csak egy ily arany nyakláncz létezett, mely Miaván találtatott azon kárpát passusnál, mely Csehországba a régi Boiok hazájába (Boiemum) vezet, ez is ki volt egyenesítve, s három darabra törve, ugyanazért Romer hajtűnek tartotta, s mint ilyet rajzoltatta le; ez idén azonban a fokorui kincscsel 17 torques jutott a muzeum birtokába különböző nagyságú és súlyú, de egyforma alakú, végén vékonyabb, közepén vastagabb, holott a miavai gombalakban végződik. A czófalvi nagy aranyleletnél is előfordult egy ily kiegyenesített torques, melyet zabolának tartottak, hasonló kiegyenesített ezüst torques muzeumunkban is találtatik, úgymint több torquis alakú ezüst nyakláncz, melyekről nem lehet biztosan állítani, hogy kelta eredetűek, mert nem annyira csavartak, mint inkább fonottak vagy kivésettek.

VII. A KELTA KARPERECZ.

A fokorui leletnek egyik kiváló kincse a két nehéz arany karperecz, melynek mind-egyik vége két sodronytekercsben (spiral) végződik. Egészen hasonló alakban, de valamivel könnyebb és választékosabb a három acsádi arany karperecz, melyeknek ketteje B. Vécsey József ajándéka, a harmadik Bécsben vétetett. Ezeknél is még finomabb a bárányhegyi karperecz, mely szintén vétel útján került a muzeumba. Midőn hazánkban talált e hat karpereczet a Trocaderóban kiállítottam, azt találtam, hogy ezeknek még választékosabb két párja, francia leletből, az egyik Gréau gazdag gyűjteményéből, a szomszéd üvegszekrényben ki van állítva. Ennél erősebb bizonyítvány alig kell, hogy ez alakot keltának állítsuk, s elhiggyük, miszerint a francia- s magyarországi kelták közt meg nem szakadt az összeköttetés.

A babos bronzkarpereczek és nyaklánczok, melyek több változatban a francziaknál úgy mint nálunk is találatnak*, kétségkívül szintén a kelta korba sorozandók. Baye őket etruszk eredetűeknek tartja ugyan, de a mint már a ruhakapcsoknál említők az etruszk stíl reminiscenciái a keltáknál az Etruszkok szomszédságából és civilizatiójok magasabb fokából természetesen kimagyarázhatók. Muzeumunkban is találatik egyébiránt egy ily alakú díszített karperecz, minőt Lindenschmied etruszknak állít, pedig díszítéseinek stíljében tökéletesen megegyez egy részről a La Tènei díszítményekkel, másrésről azokkal, melyek az angolországi kelta emlékeket jellemzi.

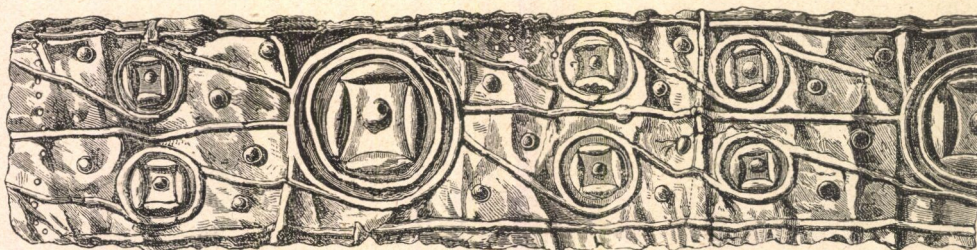
A kelták korából valók továbbá még azon üvegkarpereczek is, melyek francia s magyar sírleleteknél fordulnak elő, hasonlók azokhoz, melyek afrikai vad népeknél máig is előfordulnak.

VIII. A KELTA ÖV.

Kelta öv eddig nálunk csak egy találatott, még pedig aranyból a fokorói kincscsel, díszítményei megegyeznek Karapannosnak egy dodonai övével bronzból, és némely

* Lindenschmidt Alterthümer I., VI., 3. IX. 1. tábla. II. V. 1. tábla VI. 2. tábla. XII. 4.

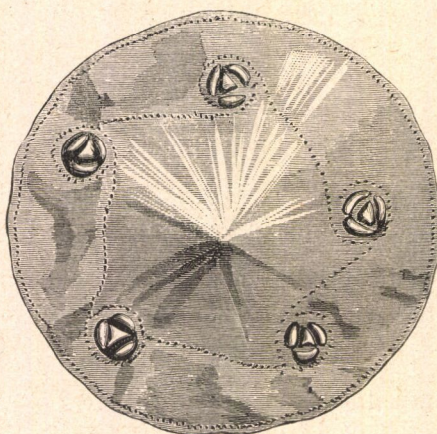
Halstadtban talált bronzöv rajzával, melynek kelta eredete szintén nem szenved kétséget, hiszen Bárá Sacken is, a halstadti temető leletek óvatos leírója hosszú okoskodás után végre csakugyan azon meggyőződésre jut, hogy e temető a kelta Tauriskoké, körülbelül a harmadik századtól az elsőig, K. e. mindenesetre azonban megelőzi a római foglalatást. A fokorui kincsesel még egyéb ékszerek is találtattak: arany gombok nagyobbak és kisebbek, s arany boglárók, melyeknek díszítései hasonlítanak az övdíszítményekhez. Megjegyzendő, hogy mindazon ékszerek, melyeket említettünk, tiszta sárga aranyból készítvék; a vaskori kelták ismerték tehát az aranynak az ezüستtől való elválasztását, holott a bronzkori

Aranyöv, fokorúi lelet.

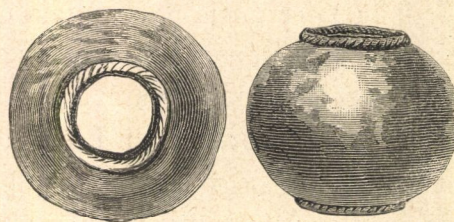
Arany torquestörédék, fokorúi lelet.

Fokorú aranygomb felülről.

Fokorú aranygomb oldalról.

Fokorú aranygombok.

arany leletek nálunk mindig halvány aranyból valók (electrum), melyben az ezüst nincs még elválasztva az aranytól, s vegyészeti elemzésnél azonosoknak bizonyúlnak a Vöröspatakon és Nagyágon mostanáig előforduló természetes aranynyal. E tapasztalásnál fogva is vaskori kelta eredetűeknek tekinthetjük azon kerék aranylapokat is, melyeknek közepén három kivert dudor emelkedik, s karimájuk hol két hol három kivert gyöngysorozattal ékes, két helyütt ki vannak lyukasztva, hogy felvarrathassanak. Eddig nyolcz ily aranylapot ismerek, kettő Ausztriában az úgynevezett Lange Wandnál találtatott, melyek közül az egyik a bécsi Antiken-Cabinetbe, a másik a muzeumunkba került; kettő találtatott Csep-

pinben Szlavoniában, most Berlinben s muzeumunkban; egy Szombathely táján, mely a szombathelyi muzeumba került; végre három ismeretlen lelhelyről muzeumunkban látható. Ezen mind súlyoknál mind terjedelmüknél fogva értékes ékszerek bizonyítják a keltáknak a régi írók által többször említett fényűzését, különösen arany ékszerekben. Ily fényűzés mindig rendezetlen állami állapotoknak s a biztonság híjának jele, mert oly országokban, hol a gazdagságot nem lehetett gyümölcsöző módon befektetni s oly időkben, midőn a népek folytonos háborúban éltek, kincseiket pedig erős szekrénybe el nem zárhatták, a természeti ösztön is arra viszen minden embert, hogy felesleges vagyonát tömör arany alakban testén viselje, hol azt, ha kell, meg is védi; míg a görög és a római aranyával földet, házat s rab-szolgát vásárolhatott, ékszereit pedig elzárhatta, s ezeket ugyanazért nem szerette nehéz tömör, hanem inkább művészet által nemesített alakban, mely a belértéket jóval meghaladja. A középkorban is minden nemes családnak több ékszere, aranya és drágaköve volt, mint jelenleg, mert ez habár holt, de mégis szükség esetében használható tőke, melyet a török, vagy német elől el lehetett vinni, és azért sokszor biztosabbnak tartották, mint az ellenség pusztításának s elkobozásának kitett földbirtokot.

IX. EGYÉB EMLÉKEK A KELTA KORBÓL.

A felhozott fegyvereken s ékszereken kívül a kelta korba sorozandók még mindazon emlékek, melyek vagy kétségen kívül etruszk készítmények és a kelta törzsök közt Olaszországból terjedtek el, vagy pedig az etruszk művészetnek barbár utánzásai. Bronz Triposzokat és Oinochoéket, vagy agyag etruszk díszedényeket, az etruszk ipar fénykorából, minők Francia- és Németországban kelta sírokban találtattak, eddig nem fedeztünk fel hazánkban; ellenben kivert bronzból készült edények, melyeknek némely része még az őskorban megsérült, és sokkal durvább módon javított ki, nálunk is fordultak elő. A kijavítás ügyetlensége bizonyosságul szolgál, hogy birtokosaik nem voltak készítőik, s hogy ezen emlékek be lettek hozva az országba, valószínűleg Etruriából, hol a kivert munka otthonos volt. Ily edények nagy számmal fedeztetek fel, különösen a halstadti temetőben, s Dél-Németországban nem ritkák. Nálunk csak a hajdú-böszörményi leletnél jöttek napvilágra, még pedig bronz *kardokkal együtt*, melyek a vaskort megelőzik, tehát a kelták uralmát néhány századdal a makedoni Fülöp koránál is előbbre teszik. Ezen edények azonban díszítményeikben annyira egyszerűek, hogy eredetöket az etruszk ipar kezdetleges idejébe kell tennünk, legalább is a hatodik századba K. e. Vannak azonban nálunk egyéb etruszk műipar-czikkek is, melyek későbbi időben hozattak be Etruriából, ilyen például a zólyomi lózabla az erdélyi muzeumban, melynek hasonmása Olaszországban találtatott. Szintén az Etruszk befolyásról tanuskodnak még azon ember- és állatszobrocskák, melyek úgy Halstadtban, mint hazánkban többször találtattak, s Felső Olaszországban is gyakoriak, ezek mind barbár utánzásai az ó világban oly divatos etruszk szobrocskáknak; köztük első helyet foglal el a Judenburgban (Stiriában) talált szekér, mely többször adatott ki; hasonló hozzá a nagy-szebeni, mely most a bécsi Antikenkabinetben őrzetik, ilyenek azon hosszúszarvú

bronzökrök is, melyek muzeumunkban láthatók. A M. N. Muzeum lovagja s különösen az erdélyi muzeum sertése, mely a kelta pénzekben oly gyakran fordul elő, s a mint látszik a kelta nép emblemája volt, csak úgy mint a nöstény farkas a rómaiaké, a borjú az itálikoské, mind etruszk művészetre utalnak. Ide tartozik még a Kállay Béni birtokában levő bronz-zerge, a muzeum öze s hattyúja, B. Nyári Jenő farkasa s egyéb elég idomtalan szobrocska köz- és magángyűjteményekben.

Igyekeztünk a hazánkban előforduló legjellemzőbb kelta típusokat összeszedni és előadni s az által hozzájárulni azon kísérlethez, melylyel Kemble és Francks a *Horae ferale*s XIV.—XX. tábláján, 162—201 lapjain a legfőbb kelta típusokat, különösen azokat deríték fel, melyek Angolországban találtattak; e tanulmányozás azonban más tekintetekben is nevezetes eredményre vezet. A kétségtelen vaskori kelta típusok t. i. szorosan függenek össze a késő bronzkori emlékekkel, mert úgy a magyarországi, mint a svájci, a felső-olasz, dél-német, francia és angol kelták azon átmeneti korban is éltek még, melyben a vas a bronzt lassan-lassan kiszorította; legtöbb kelta sírokban, különösen a Tauriskus Halstadtban, a boii Certosában és Marzobottóban, Gólaseccában, Villanovában a vas és bronz vegyesen kerülnek elő, néhol a bronz gyakoriabb, máshol a vas uralkodik, az alakok azonban mindkét fémbe azonosak. Úgy hisszük, hogy ezen körülmény vezethette tévútra némely francia tudósokat, kik Franciaországban, s néhány német régészt, kik egyáltalában tagadják a bronzkort és a vasnak ismeretét nem akarják későbbinek elismerni, mint a bronzét. E tudósok azonban megfejtkeznek arról, hogy míg a bronzkori típusok, a hibásan úgy nevezett páltások és celtek, csak kivételesen találtnak vaskori s az átmenet korából való kelta sírokban, a kelta típusok soha nem találtnak a régibb bronzkori leleteknél. De Lindenschmied s barátja Cohausen és Hostmann, egyáltalában eltagadják a magasabb féműipart az Alpeseiken túl fekvő országokban, azt tartván, hogy csak a legdurvább eszközök készültek ottan, s minden kard, minden finomabb csakány, minden korona s fibula Etruriából vitetett Német-, Francia-, Magyar-, Dán-, Svéd-, Angol- s Írországra. E nézetnek alapjául hozzák fel, azon számos kétségtelen etruszk műveket, melyek Francia, s főleg Dél-Németországban s a Rajna vidékén ástak ki, továbbá némely edényeket és szelenczéket, melyeknek típusa etruszk. Ily hypothesis azonban oly gyári viszonyokat tételez fel, minők az etruszk őskorban lehetetlenek, oly gyárakat t. i., melyek kizárólag Magyar-, másokat, melyek Németország, ismét, másokat melyek a Skandináv észak, s végre olyakat, melyek Angol- és Írhon számára készítették volna kiviteli czikkeiket, mert a szorosabb vizsgálat kimutatta, hogy mindazon országoknak vannak különös bronzkori típusai, melyek más vidéken nem fordulnak elő. Kivételt épen Németország képez, mert itt két-három áramlat találkozik s külön sajátos típusok nem akadnak sehol. A magyar bronzkori kard, fibula, kézvéd és fokos sajátos alakúak s nem hasonlítanak sem a skandináv, sem az angol kardokhoz, ruhakapcsokhoz pajszokhoz és fokosokhoz, mindez országoknak van egy bizonyos stílje díszítményeiben is, mely eltérő a többiektől, mind a mellett, hogy néhány kevés számú egyszerű forma mindenütt fordul elő. Ugyanazért az őskor történelmi régészet egyik nagy feladata, mely a legközelebbi időben várja megoldását, meghatározni minden országban a sajátos típusokat, mit Magyarországra nézve Hampel József tanár sok sikerrel kísérelt meg. A kelta régiségek e tekintetben eltérnek a bronzkori régiségektől; a kelta nemzetnek hasonló, sőt többnyire azonos típusai vannak Francia-, Angol-, Dél-Német- és Magyarországon,

Olaszthonban és Svájcban, természetes tehát, ha ezeket is a bronzkori leletekhez számítjuk, hogy könnyen elvesztjük szemünk elől a bronzkori típusok nemzeti sajátosságait s különbségeit, melyek az általános csoportozásnál csak kivételként tűnnek fel.

A kelta törzsek nyelvegysége, gyakori szövetkezése, egymásközi kereskedelmi összeköttetése s a közös eredet emlékei, mely a mondákban is fennmaradt, elégségesen magyarázza ki a kelta fegyverek, ékszerek, házieszközök hasonlatosságát egész Közép-Európában, szomszédságuk pedig a náluk míveltebb Etruszkokkal alkalmasakká tette őket arra, hogy az etruszk műipar czikkeit, hol utánozzák pl. a ruhakapcsokat s karpereczeket, hol pedig a keltalakta vidékeken elterjeszszék, mint a díszedényeket, melyek Németországban, nálunk, s francziáknál időnként találtatnak. A boiok fővárosa, Bononia (Bologna) eredetileg az etruszkok Felsinája, gazdag művelt község volt, melyben a fémipar gyakorlatát a kelta foglалás el nem nyomta, a mint azt azon nevezetes leletek bizonyítják, melyek újabb időkben oly föltűnést gerjesztettek. Itt találkozott a kelta s etruszk művelődés, innét terjedtek el azon etruszk díszedények, háromlábak, és szobrocskák, melyek Németországban itt ott-felásattak, innét jöhetett azon 12 styriai sisak a bécsi Antikenkabinetbe, melyeknek egyike etruszk felírással el van látva. Itt tanultak a kelták magok is szobrocskákat, habár idomtalanokat, készíteni, minők a magyar muzeumban, a grätziban, a bécsi Antikenkabinetben s egyéb gyűjteményekben őriztetnek, mert a kelta nép tanulékony volt, a cultura könnyen ragadt rá, Francziaországban utánozta Massilia érmeit, hazánkban a philippeusakat, a Pó mellett az etruszk iparczikkeket. A mennyiben pedig művelődése alacsonyabb fokon állt, mint etruszk szomszédjáé s ellenéé, annyiban magasabbra emelkedett a szomszéd germán népek ipara felett, kikkel északon határos volt; mi természetesebb tehát mint, hogy ezek ismét a keltákról vették át a míveltebb élet eszközeit, a torquest, az ékszereket s edényeket, de éppen úgy, mint a kelták az etruszk formáknak saját nemzetiségök bélyegét adták meg, úgy megadták azt a germánok is a kelta típusoknak, csak a Skandináv észak maradt érintetlen a kelta befolyástól, itt a bronzkori művelődés tovább tartott s függetlenebbül fejlett ki, mint a déli részekben.

Hibás tehát a keltákban barbár népséget keresni, holott ők tanulékony, éleseszű népek voltak, melyekre az etruszk, görög és római cultura erősen hatott, valahányszor evvel mint szomszédok, mint ellenségek, mint zsoldosok érintkezésbe jöttek. Ők voltak a magasabb művelődés közvetítői északi és keleti szomszédjainknál, ők a barbár germánok első tanítói, ők vetettek véget a bronzkornak egész Közép-Európában, körülbelül az V-ik században K. e., midőn a míveltebb etruszk római s görög világgal a Pó vidékén, Massiliában s a Duna alsó partján találkoztak s valószínűleg tőle tanulták a vas készítését s használatát. Ez azonban a kelta kor későbbi szaka, miért is Francks az általa leírt emlékeket azon szóval jelzi, «late Celtie implements.» Valjon a kelták első megjelenése Európában a bronzkor kezdetével esik-e össze, azt eddigelé sem nem állíthatjuk, sem nem tagadhatjuk; figyelemre méltó azonban, hogy a nyelvészet azt tartja, miszerint a kelták régebben szakadtak el az anyanép bölcsőjétől, mint a rómaiak, a görögök, a germánok s a szlávok a földíró pedig támogatja azon nézetet, mert ők lakják Európa legnyugatibb részét, mint az anyanéptenger legszélsőbb tehát legrégibb hulláma, melyet a következő néparadások a földrész széleig toltak elő.

Az ősrégészeti tanulmányok eredményeként tehát mindenesetre feljegyezhetjük,

hogy a magyarországi vaskor s átmeneti kor, az érdi, hatvani, gödöllői, szobi, szécsényi, dolányi, fokori, acsádi leletek s a pilinyinek egyrésze a kelta uralomnak emlékei Magyarországon, mely legalább is a makedoni Fülöp idejétől a negyedik század első felében a római császári időkig tartott; tehát mindenesetre oly soká, mint a római uralom a dunántúli részekben, s tovább mint az avaroké. Nemcsodálkozhatunk te hát, ha a magyar foglalás előtti időkből régiségeink nagyobb része e három nemzet emlékeiből áll, s hogy ezek tartósabb nyomot hagytak hazánkban, mint azt történetíróink elismerni szokták. Magyarország történelméből ép oly kevéssé szabad kihagyni a keltákat, mint a rómaikat és az avarokat.

Pulsky Ferencz.

DIÓS-GYŐR VÁRA.

R É G É S Z E T - T Ö R T É N E L M I T A N U L M Á N Y .

Irta

KANDRA KABOS,

a hazai műemlékek ideiglenes bizottságának kültagja.

Az mi az Dios Győr Allapotiat illeti mint kezdgiem irasom azt sem tudom, nem lehetven oly kemény magyar zűv, ki annak zep épületinek puztulasara fordulasan meg nem izonodnek és zomorkodnek, mely Feiedelmi epületnek en földünkön massat nemis lattam.
Melith Péter.

(Diósgyőr őskori földvár. Második Visegrád. Király-kútja. Mária királyné mogyorófája. Vetélytársának jobb sorsa. Magyar Sveicz. A romok jövője.)

Hazánk regényes helyeinek egyik legnagyobbszerűje a pompás *diósgyőri völgy*, mely külföldön gazdagon gyümölcsöző tőkét képviselne, itt majdnem csak a szomszédvidékiek előtt ismeretes.

De ez nem mindenkor volt így. E völgy egyik pontját már a hun-avar vérrokonok tapintatos választása (ha nem még a korábbi időké) földvárul szemelte volt ki. Mint östelep-hely népeket láthatott emelkedni és süllyedni, míg *palánkvárában* Böngér fia a honfoglalás korszakában felüté sátrait. E hely a Borsokat uralván századokon át, végre királynéi birtok lett.

És ekkor élte fénykorát. A művészetek korában pompaszerető királyaink által kéj-palotává varázsoltatván, Diósgyőr a fellegvárával büszkélkedő Visegrádnak szerencsés vetélytársa lön. És nem csupán a hon színe-javát látá idesietni; de a külföld által is látogatott vala.

A lovagias nagy Lajosok és Mátyások bejárják a Bükkhegységnek tudósokban gazdag monostorait, királyi harsonák riasztják fel ezen rengetegek vadait és: *a király kútja, Mária, a királyasszony mogyorófája, rózsa-ligete* stb. maiglan várják a rege-költőt, ki történeteket énekével megörökítse. Diósgyőr nem mellékesen osztozik Visegráddal az előnyben, hogy a nemzeti nagyságnak akkor világszerte csodált tüneményét: a *fényt és hatalmat*, mint a harmatsöpp az ég azúráját, egy kis pontban feltüntesse.

És épen azért csak sajnálnunk lehet, hogy míg Visegrádnak merész tornyai lassan bár, de emelkednek, hogy a nemzet a legnemesebb keblü királynénak egy emlékekben gazdag várlakot ajánlhasson föl szórakozóhelyül: addig Diósgyőr romokban marad és a szép Erzsébetek és Beatrixok utódának, a *legelső magyar asszonynak* alig ha adatik valaha, hogy ennek szellős ormairól a magyar Sveicz szépségeiben gyönyörködhessék. Azonban

legalább örökíttessenek meg e romok, mielőtt végkép eltűnnének, és szóljanak, tájékozzanak a nagy multról, mely a jelen bizonytalanságainak közepette csak biztató és megnyugtató lehet!

Ezen tekintetek lebegtek lelkem előtt, midőn e tisztos régiség első látása alkalmával már eltökélém emlékeit összegyűjteni, a romok megvilágítását és értelmezését megkísérteni, hogy még akkor is fenálljon annak emléke, midőn az enyészet kövein megkettőztetett munkáját már bevégezte.

DIÓS-GYÖR MINT ERŐD.

I.

(A győr név eredetéről. Várunk az avar vagy magyar előkorból származik-e? Átalakulásai. Királyi kézben. Noggeur és Nagyvár. Castrum nouum.)

Tekintélyes íróink szerint a győr név¹ származásában egészen a történetírás előtti kor határáig, a hun-avarok messzeeső századáiig vihető vissza.

Mily nagy idők, mily ősemlékek (s ha magam rá tudnám szólni) mily könnyű mód végezni s nehézség nélkül átesni a legnehezebben! De napjainkban a történetírási kritika és méltán! nem hagyja megrovás nélkül a régibb iskola eljárását, mely játszott a századokkal és népszerű föltevéseitől szándékosan minden kétséget elzárt.

És csakugyan az avar-származási nézethez annak homályossága és nehezen áthidalhatósága miatt könnyen férhet kétkedés, aminek nyoma van íróinknál is. Mert míg Bartal határozottan ilyen várkún eredetű gyűrű-vár (Rhing) emlékét látja föntartva Diósgyőr nevében is² és követői egy távolabbi «tatár árka» nevű helynévben egyik gyűrűzetére, erősítési övére is rámutatnak,³ addig mások dr. Ipolyi Arnolddal óvatosabban csak lehetőségét vitatják annak, hogy a Győr helynév a hunavar⁴ vagy várkun telepek korába vezethet fel, ezen várkun rokon népségeinknek levén sajátja a Győrnek, idegen írók által Rhingnek, azaz Gyűrűnek nevezett köralakú földvárak és táborkerítések alkotása. Fönmarad ugyanis szerintök még mindig a lehetőség, hogy helynevünk a benne kifejezett gyűrű alakú alkotmányával együtt utóbb bevándorlott őseinktől származik, kiknek földvárai valamint többnyire györöknek neveztettek, úgy az Avarok vagy Várkunok Ringjeihöz hasonlóak s velök azonosak is lehettek.

Önmagát vitassa meg és döntse el tehát e kérdés, mely mindkét kezével valószínű igazságot mutat! Ennek céljából részrehajlás nélkül kell a *pro és contra* okokat megbirálnunk.

¹ Régiesen írva: Geur, Geuru, Gewr, Geor, Gevor. Amint okmánygyűjteményeinkből meggyőződhetünk, Győr személy- sőt nemzetségnév is volt, mi (ha a Győrben annak építészeti sajátossága van megörökítve) fontos következtetésekre fog vezetni.

² Az avar erődtésekről szólva . . . Ne itaque credas cum Varchunis Rhingos quoque periisse, unius tibi memoriam in provincia Borsodiensi nunc admodum resuscitavimus, — úgymond koszorús munkájában: Histor. Stat. Jurisque Publ. Hung. I. köt. 130. l.

³ Fényes Elek: Magyarorsz. Geographiai Szótára I. köt. 263. l.

⁴ Ipolyi Arnold: A kunok bél-háromkúti apátsága (Archaeologiai Közlemények VI. füz. 7. l. és Heves vármegye régészeti leírása, kisebb munkái I. köt. 488. l.)

Annyi bizonyos, hogy a régészeti nyomok inkább az avar eredet mellett bizonyítanak, mint ellene. Ennek kedvez egy helyi körülmény is a többi között.

A Büknek tulsó részén ugyanis, hol a *Hangony vize* Borsodnak határt szab, nem nagy távolban Diósgyőrtől, egy helység maiglan *Várkony*nak neveztetik, már pedig az ily nevezetek tekintélyes helynyomozók szerint az egykori várkun telepekre figyelmeztetnek.¹

Ezen figyelmeztetésnek engedve, vessünk egy futó pillantást az avar erődítés egyik bámulatos művére: a *Csörsz árkára*. Ez, amint a borsodi *Ároktőnél* a Tisza mellől kiindul, elmosódott északnyugati irányát nem sokáig tartja meg; hanem még azon határban megtörik, illetőleg két ágra szakad, és míg egyik ágát Hevesmegyén át, a Jászságot is érintve Valkóig és talán tovább is terjeszti, a másik karját jobbra Borsodon keresztül nyújtja ki a Bük mentében egész *Sajó-Szent-Péterig*.²

És ezzel Győrünk régisége, eredete és neve egyiránt megfejtve állana előttünk, föltételezve, hogy a mondott Csörsz-árokféle erőd-vonal Nagymihály és Gelejtől, ameddig még szemmel tartható, irányától eltérve, *Cserépfalunak* tart³ és innét hegyen-völgyön keresztül Diósgyőr érintésével nyulik a Sajóhoz.

És ilyen állítás létez. De e részben aligha nem téved a jászkúnok érdemes történetírója.⁴ A *Csörsz-árok* ugyanis mindenütt a *Bükhegység* lábánál, irányát nem változtatva és a hegy-ségbe nem hatolva be, halad. Ezen állítást én azon okból merem kockáztatni, mivel a mondottam részen Csörsz-árokkal dülő-névben, vagy létező árokban véges-végig találkozunk.⁵

Egy kedvező körülmény azonban még mindig fönmarad és ez Győrünknek közelsége a mondott bük-aljai Csörsz-árokhöz. Ennélfogva a régészeti tapasztalatokhoz képest nem valószínűtlen, hogy várunk, habár a nagy avar erődítésbe nem esett is bele, attól oldalt elmaradván, mégis ez óriási védműnek egyik külső gyűrűje vagy őrszeme volt, azon rendeltetéssel bírván, hogy a nagy elsáncolt tábor-telepet északról védelmezze és annak a mostani diósgyőri völgy felől biztonságot nyújtson.

A két lehetőség: az avar és magyar eredet közt kérdőjelként áll a Névtelen Jegyző adata. Egyéb tájékozások hiányában minden esetre ez van hivatva arra, hogy Diósgyőr régiségi kérdését eldöntse.

... és tábort ütének a *Hejő* folyó mellett a *Tiszáig* és *Emődig*. Hol is a vezér Böngérnek, Bors atyjának nagy földet adott a *Tapoleza* vizétől *Sajó vizéig*, melyet most *Miskolc*znak hívnak, és adott neki egy várat, melyet «Győr»-nek neveznek, s azon várat fia Bors a maga várával, melyet Borsodnak hívnak, egy vármegyévé tette, — mondja a magyarok tetteinek ismeretlen írója a 31-ik fejezetben.

¹ Dr. Ipolyi Arnold: Magyar Műemlékek (Archaeol. Közl. I. köt.) 26. és 53. l.

² Lévy József: Sajószentpéter és helynevei (Uj m. Muzeum 1855. évf. 95. l.)

³ Nyilas Alajos barátom szerint: Cserépfalu határában déltől észak felé az úgynevezett mészsoldali szőlők alatt s innen északkeleti irányban a *kis* és *nagy Galga* hegy közt, ezeken túl ismét észak felé hajolva, változó mélységű árok vonul keresztül, melynek partja néhol 2 öl magasságra emelkedik (Archaeol. Értesítő 1872. évf. 78. l.)

⁴ L. Jász-kunok története. Irta Gyárfás István, II. köt. 565. l.

⁵ Eddig csak az Ároktőnél kezdődő Csörsz-árokról szólt a rege és tudósaink előtt sem volt ismeretes azon másik, mely valami 18 kilométernyi távolságra fölötté, Oszlárnál hasonlóképen a Tiszánál veszi kezdetét és Oszlár déli részétől Nemes-Biken keresztül a paraszt-bikki pusztának tart és onnét Igriczi alatt a geleji Csincseig nyugati irányban halad, onnét meg északi irányt vesz Vatta és Emőd közt haladva. A Sajón valószínűleg Sajó-Keresztúrnál megy keresztül, mert itt ismét nyoma van. Tovább nyomozni nem volt még alkalmam.

Világosan kiérthető innét, hogy Győr a honfoglalás előtti váraink *egyike*, amennyiben őseink bejövetelekor már megvolt és adományozás tárgyát képezte.

És ezen állítások igazságában alig lehet okunk kételkedni; mert hogy itt egy följegyzett vagy krónikásunk korában még élő szóban föntartott hagyomány hűséges megörökítésével van dolgunk, a részletek bizonyítják. A hely fekvésére nézve írónk tájékozottsága teljes s a fölhozott birtokviszonyi körülményt számos későbbi okmány is igazolja.

Midőn vármegyéről beszél,¹ beleesik ugyan itt is fő hibájába, mely szerint a leírt honfoglalás korát nem tudja eléggé megkülönböztetni a maga korának viszonyaitól,² hogy azonban Győrré nézve is tévedt volna és az a magyarok bejövetelénél századokkal fiatalabb lenne, — azt az ő hitelességének rovására sem lehet megengednünk, miután a névben kifejezett erősítési mód már akkor túl volt szárnyalva. Várunk, még a Névtelen Jegyző krónikáját elvetve is, közel ezer éves régiség. Ha pedig az ő hagyományát hitelesnek vesszük, csak ugyan a Csörsz-árok nevű védművek megalkotóiban találjuk föl valószínű építőit.

És pedig, ha nem egyidejű a Csörsz-árokkal, mint annak egyik oldalvéde, akkor azon hanyatlási korszakba tehető emeltetése, midőn a várkunok Nagy Károly serege által megostromoltatván és meggyöngyítettven Tisza melletti rhingeikben, felebb vonultak a könnyebb ellenállású hegy-ségekbe.

Hogy — ezen valószínűbb véleményt tovább elemezve — Árpád korában voltak-e még avarok, kiktől Bors esetleg a várat nevével együtt átvevé? . . . amily hihetőnek látszik a mondottak következtében, oly kevéssé lehet alapos tárgya a vitatásnak.

Mikép nézhetett ki akkor, elképzelhetjük, ha a hunni-várak szerkezetét és a hely fekvését ismerjük.

Míg ugyanis maga a *tojásdad alakú vár-domb* nem sok látnivalót nyújthatott faházikóival, vagy sátraival: addig sokkal érdekesebbnek kell vennünk megerősítését, mely (a délkeleti fekvésű tatár-árok után ítélve) egy vagy többszörös gyűrűzetben nemcsak a völgy legnagyobb részét átölelhette, de a szomszéd hegy-gerinczen is végig nyúlt, tetőzve és megerősítve palánkokkal, fátörzs- és rőzséből álló sövényzettel.

A vár időszerű átalakulására nézve pedig a következő fejlődés látszik az archaeologia utmutatása szerint természetesnek.

A vár lassankint veszíté gyűrű-öveiben külső kiterjedését; de annál többet nyert *intensive*, azaz belterjben. A sátrakat házak, a belső palánkzatokat falak és fatoronyházak szoríthaták ki talán az első Borsok alatt, illetőleg a 10—11-ik században.³

Tekintélyes régészeink állítják, hogy az általános és nagyobb mérvű *kőépítéset* nálunk nem régibb az 1173—1196. évek közt uralkodott III. Béla koránál.⁴ Ezen műtörténeti szabály, melyet az ujabban összegyűjtött gyér kivételek inkább megerősíteni, mint megdönteni hivatják (v. ö. Arch. Ert. 1877. évf. 69. l.), — ismét érdekes másik változást

¹ . . . et dedit ei *castrum*, quod dicitur *Geuru*, et *illud castrum* filius suus (cum) *castro*, quod dicitur *Borsoud*, unum fecit *comitatum*.

² Pauler Gyula, a magyar Comte: A magyarok megtelepedéséről (Századok 1877. évf. 380. l.) Szabó Károly Névtelen jegyzője: XVIII. fej.

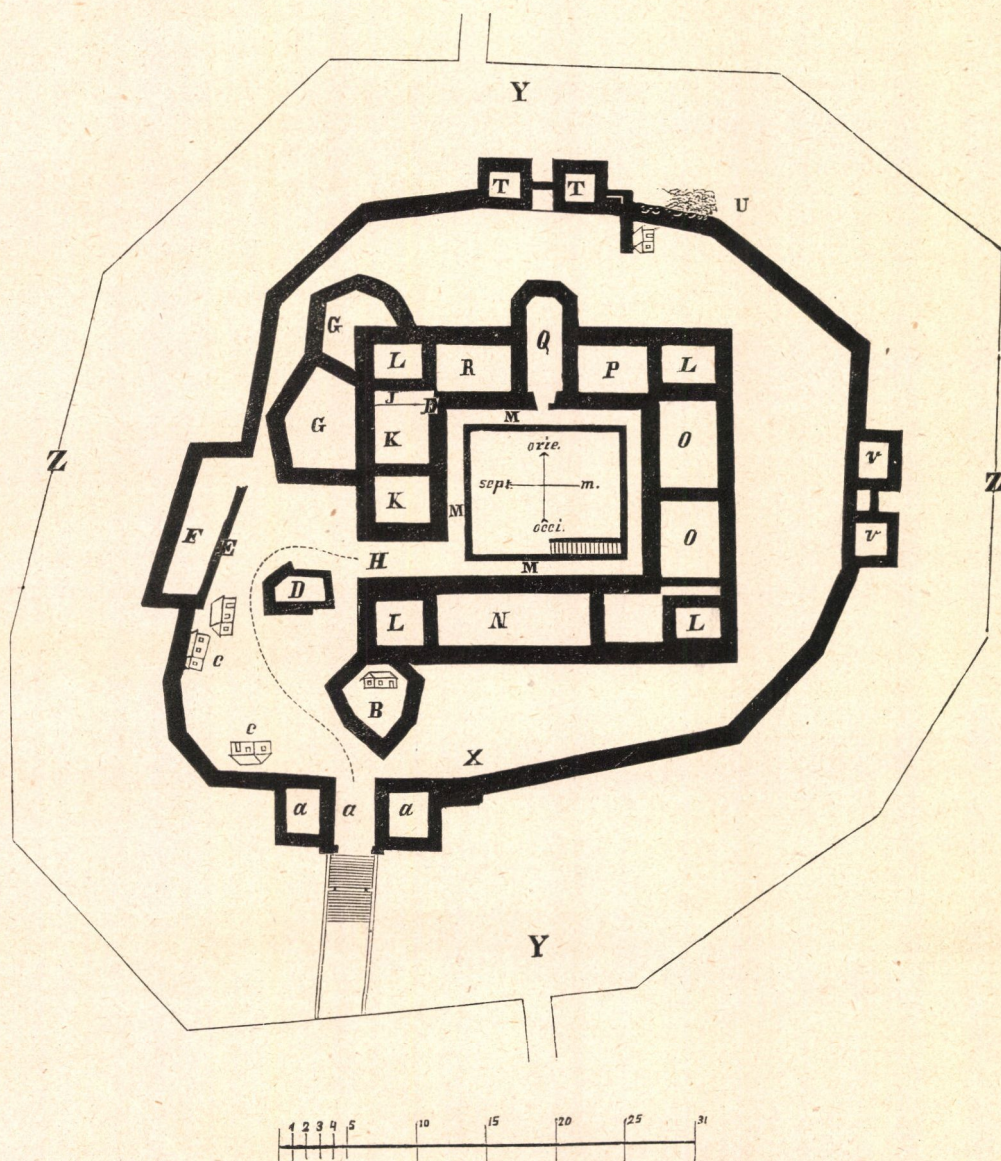
³ «A IX-ik századi igen gyöngye erődökben alig állott a laktornyon kívül pár gunyhó vagy földből rakott épület» — úgymond Henszlmann (Arch. Közl. VI. köt. 129. l.).

⁴ Ugyanott: . . . kötve kell hinnünk, ha szó fordul elő a tatárjárás előtti nemesek várairól.

és haladást föltételez várunkra nézve. De hogy mikor és ki által eszközöltetett ezen irányban a föltételezett átalakítás, — évszámmal és névben kimutatni lehetetlen.

Minden valószínűséggel a keresztes hadjáratok ezen korára tehető valamint általán váraink szilárdabb állapotba juttatása: úgy a diósgyőrié is, midőn a várépítésre nézve sok újítás hozatott át keletről és honosult meg Európában.

Ekkor, a Bors nemzetség legnagyobb virágzása korában eshetett meg véglegesen a lassú, talán százados átalakítás, mely szerint a belső sáncz tornyos őrfalakat nyert, az

összefüggés nélküli részek szerves egészsze alakulának, az óriási fa-építmények helyét a szilárdabb és ellenállásra képesebb kő-alkotások foglalván el *nagyobb mérvben*.

A várat, a mint az alaprajzunkban áll, hajlandó vagyok, noha csak lényegében, ezen korból származtatni. Mert míg technikája egészen az elő-középkor szellemében van keresztülvéve, könnyen elvonhatók majdnem a részletek is, melyeket a kényelem és ízlés későbbben létesítettek bővítés és átídomítás alakjában, az előbbire különben mennél kevesebb levén az alkalom a tér szűke miatt.

Nézetemhöz képest várunkat ezen alakításában már *négyszögűnek* képzelem, odaértvén a hozzáragasztott sark-tornyokat, vagy talán csak az épületből kiszökő *fa-*, avagy *kősark erkélyeket*, minőket a zólyomi vár homlokzatának két végén látunk.

Ugy *a vár négy szögletére*, mint annak *sark-erősítésére* vonatkozó föltevéssem azon helyi körülményben találja okadatolását, hogy ezen vár *egyik oldalán sem mentesített fekvésű*; mivel a meglepetés kikerülése és a védelem könnyítése csakis így vala elérhető. Hogy azonban ezzel sem a terjedelmet, sem a mellékrészek arányát és minőségét nem akarhatom jelezni és meghatározni, — magától értetik.

Várunkat ily állapotban találhatta már a *tatárjárás*. Hogy ennek áldozatul esett, azért sem tarthatjuk kétségesnek, mert a végzetes *mohi sík* tőle csupán néhány órányira van. Azonban nem tudhatom, hogy honnét veszik íróink azon állítást, hogy Diós-Győrt a tatárok huzamosabban pusztították.¹

Általános azon föltevés is, mintha *a nemzeti vész helyéről menekülő Béla Diósgyőrön keresztül* futott volna.² Tévedés. A Mohi síkságról és még inkább annak *azon pontjáról, hol* — tanulmányaim szerint — *a király kevés kíséretével keresztülvágta magát*, nem a diósgyőri völgy a legközelebbi irányú ösvény a menedéket ígérő Bükbe.

Nem régiben IV. Bélának egy eredeti oklevelében olvastam (1245-ről), hogy: Sándor comes a tatárok átkos betörése alkalmával a szerencse változékonyságainak közepette is magát a király parancsszavához tartván, *Beyl Monostor* mellett az istentelen tatároktól súlyos sebet kapott *a király védelmében*, melyért Palkonya helységgel (Borsod) jutalmaztatik.³ Már pedig a *béli* (később apátfalvi) monostor, hol a menekülő fejedelmet üldözői elérték, Diósgyőr felől csak veszedelmes kerülő utakon érhető el.

Tatárjárás után a győri vár annál hamarább helyrehozott, mennél lázasabb mohósággal kezdettek a várak építtetni, mint hasonló betörés esetén az egyedüli védek, és mennél kevésbbé vehetők szószerint a tatárok által épületeinknek *földig való elpusztítását* hangoztató adataink.

Fejér okmánytára szerint⁴ 1248—61 közt várunk már nemcsak helyreállítva, de egyszersmind majd *«nagy, majd királyi vár»*-ként szerepel. Ezen kifejezések nem akarva is a vár újabb erősítési vizsgálatára, és birtokosainak nyomozására utalják vizsgáló figyelmünket.

A mi várunk urait illeti, ezek eredetileg, mint láttuk, Bors és vezéri ivadéakai voltak. Később, talán jogszerű birtokosainak magvaszakadtával, 1243 körül jutott a koronára.⁵

1271 körül az *Ákos nemzetség* kezén.⁶

¹ Balássy Ferencz: Regestrum Decimarum Papalium Dioec. Agriensis pag. 33. — Észrevehetőleg a «tatár-árok», melyet ámbár a hagyomány után, de hibásan, táborhelyöknek vesznek, képezi ezen állítás alapját.

² Ráth Károly (A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei 24. l.): Béla király Sajó mellett a Muhi pusztán a tatárokkal megütközik, de megveretvén, a *diósgyőri völgyön* keresztül Znió várába szalad.

³ Kiadatlan, másolata gyűjteményemben.

⁴ (Cod. dipl. IV. 2. füz. 22. l. és IV. köt. 3. füz. 35. l.) 1248. . . . et separat a terra *Noggeur* vocata, *castri nostri* de Borsod. 1261: . . . a terra *Noguar* (Nagyvár) *castri nostri* de Borsod.

⁵ 1243-ban Fejér cod. dipl. IV. 1. 289. l.

⁶ Wenzel: Diósgyőr egykori történelmi jelentősége (Akad. kiadv. 1872.) 7. lap.

Erne bán a várat birtokmellékleteivel 1262—70 közt nyerhette Bélától, talán épen a közte és fia közti viszályokban tanúsított hűséges szolgálatokért. Mennél gyakrabban említi és bőkezűbben jutalmazza István király a neki tett önfeláldozó szolgálatokat (cum ad Iluszeg cum Henrico Palatino conflictum habuissimus), annál nagyobbak lehettek az atyja mellett kifejtett sikeres erőfeszítések. És a hatalmas főúr, ki éveken át nyugtalankodott az egri püspökség cserépvári birtoka miatt, talán épen Borsod ezen első rangú várának adományozása által tartatott meg az öreg király hűségében.¹

Fia *István* még magasabbra emelte a család fényét és tekintélyét, levén országbíró és hat ízben nádor. István 1315-ön túl nem ad magáról életjelt. Mint nádor-utódának szerepléséből kivehető, ezen év nyarán halt meg.

És vele el lőn temetve nemzetségének dicsősége és hatalma. Fiai ugyanis, kik közül Jánost, Jakabot és Miklóst ismerjük a hazafias párthoz szegődtek, melynek élén trencsényi Csák Máté állott, s mely párt erőben mérközvé a királpártiakkal, biztos volt a kívánandó diadalra nézve.

Azonban Csák Máté leveretett és vele az ország századokon át virágzott nagy csalá dai semmisültek meg és lettek névtelenekké. A többi között az Ákos nemzetség is.

Hogy legyen miből megjutalmazni a *fő királpártiakat*, kik a sokáig kétes csatában a mérges kigyóknál gonoszabb lázadókat (tortuosis serpentibus nequiores infideles) elnyomták és Robert K. részére a koronát megmentették, birtokaiktól kiforgatták. Ily indokból és *körülmények közt látta birtokosát változni diósgyőri várunk*.

1319. szept. 30-ikán adatta ki Károly kir. Dósa erdélyi vajda részére felség-pecsét alatt az adomány levelet, melyben Diósgyőr Castrum Nouumnak neveztetik, állandékául pedig a következő jobbra ma is fönnlevő helyek említetnek; Kis-Győr, Emőd, String (most Hejőkeresztur) Tullus, Mohy, Csécs, Örös, Szederkény, Odolman (a tiszai részen Szederkény szomszédságában) Lövő (Sajó Lövő Szöged táján) Kisfalú és Szalonta.²

Hogy miért neveztetik várunk *újvár*-nak, alább lesz alkalmunk kimutatni.

Egyébként Róbert K. korában semmi feltűnőbb életjelt nem ad magáról. Azonban megjegyzendő marad, hogy ekkor veszi föl a *Diós* előnevet.

Diósgyőr korábban ugyanis — mint láttuk — fölváltva majd *nagy Győrnek*, majd *nagy várnak* neveztetett. Ezen nevezetre azonban nincs okunk súlyt fektetni vagy annak nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Itt, akár a várról, akár a helységről van szó, egyszerű ellentéttel van dolgunk és nagy Győr a sokat föltételező jelzést azon körülménynek köszöni, melyben Kis-Győr a magáét, hogy egy területen, egymás közel szomszédságában fekszenek.

Különben azon korban, midőn a vitézség a személyes megmérkőzésre volt állapítva, mely távoli fegyverül csupán a nyilat használá, várunk elvontan és hasonlítás nélkül is nagy és még inkább erősnek vala mondható. És ennek kimutatását kísértjük meg a következő czikkben.

¹ A legújabb történeti nyomozások igazolják ezen föltevéseket. Az issaszegi csatában noha a nádor is jelen volt, ő a kapitány (vezér), a Bélapárti hadi nép a bán seregének, a csata, melyben el is fogatott, Erne bán csatájának neveztetik újabb felfedezésű okmányainkban. Különben e családra vonatkozó adataim, melyeket itt rövidség okáért mellőzök, egy külön tanulmányra is elegendő anyagot nyújtanának.

² Dr. Fraknói V. A nádori és országbírói hivatal eredete és hatásköre. Pest, 1863. 160—1. ll.

³ A Zichy-okmánytár I. köt. 171—2. l.

II.

(Várunk távolabbi erősítései: vízárók, fölvonó hid, hidfő, védfal és őrtornyok.)

Középkori várainknál a távolabbi erősítéseket azon védművek képezték, melyek az ellenséget azoktól távoltarták és elfoglalásának legnagyobb akadályául szolgálnak, ilyenek: a vizek árok, fölvonó hid, hidfő védfal és őrtornyok.

Alig szükséges említenünk, mennyire fontosak az ellenség távoltartását célzó külső erősítések, melyek a mily mértékben gátolhaták a vár megközelítését, oly mértékben emelkedék annak ellenállási képessége.

Alaprajzunk ezen külső védművekre nézve a következőket tünteti föl.

YZ, YZ árok a vár körül, mely mély vallumot képezve, csaknem körre lapuló tíz szögben és egyenletes szélességben övedzé a várdombot. Ezen ároknak *eredeti mélysége* ma már a romhulladékok és beiszapolás következtében biztosan nem határozható meg. Nem szenvedhet azonban kétséget, hogy hajdanta legkevesebb 2—3 öl víz állott benne. Az árok 7—12 öl közt változik szélességben s mélysége sem lehetett kisebb e szélesség negyedénél. Innét míg most csak keskeny medre van a körül folyó szent György forrásnak: addig hajdan egész szélességében betöltötte a ZY, ZY árkot, sőt mélységéhez képest meglábolhatatlan körtavat, illetőleg *álló vizet* képezett, melyből a várhegy *szigetként* emelkedett ki.

Eredetileg talán a nem messze folyó *Szinva* patak is itt folyt le. A víz a nyugati Y-nál jövén az árokba, az ellenkező oldalon bírt lefolyással. A lefolyás torkolatától pedig nem messze tavat képez. Itt lehettek nyilván nemcsak a hagyomány által emlegetett *királyi halastarak*, de a *várkert* is és a melléképületek, mikre nézve ma már alig tájékoz valami.

A víz-árkon kívül eső szabad tért a várral *hid* kötötte össze. Ezen hid pedig nem tömör és mozdíthatlan volt várunk virágzása korában, hanem gépezetes, úgynevezett *fölvonó*.

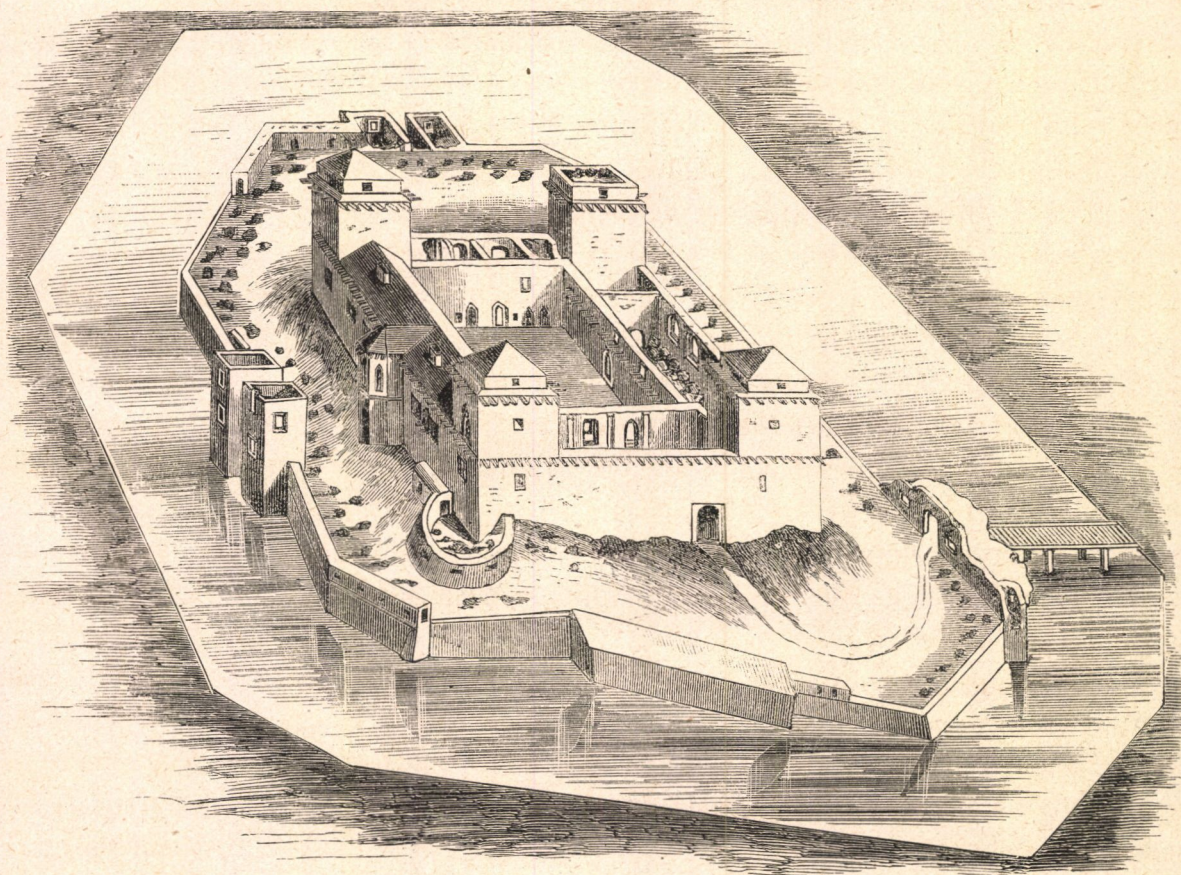
Alaprajzunk fölismerhetőleg ezen sajátosságában tünteti elénk. Egyébként kérdéses marad, *fölvonó hid* volt-e csakugyan avagy *billenő*? Fölvonó hid volt például a *zolyomi*, mely a kapu fölötti két nyíláson bocsátá ki a hid külső végére erősített tartó-lánczot, melyeknél fogva emeltetett föl, vagy bocsátatott le a hidtábla, mely ajtóként borult a nyílásra és a bemenetelt akadályozá. Billenő hid volt például a *vajdahunyadi*,¹ mely mechanikus szerkezeténél fogva könnyebben kezelhető vala, sőt egy gyermek is fölvonhatta. Az utolsó valószínűbb, részint mivel a hidfők tövében kapu is volt, részint mivel rajzunkon az első negyed végén a tengely nyomait vesszük észre.

A fölbillenő hidon végig haladva, az *A betűs sikátorba* (kapu-sikátor) jutunk. A bejárást a köz- vagy kapúsikátor jobb és baloldalán levő *A* és *A* védtornyok ótalmazzák. Ezen tornyok kétemeletesek voltak. Minden valószínűséggel ezen kapuköz eredetileg a könnyebb védelmezés tekintetéből bolthajtás nélküli vala. És ezen esetben a kapuköz védelme kétszeres erővel vala eszközölhető betörés esetében, a mennyiben a kaputornyok összenéző oldalainak erkélyei, ablakai, a belső kapu és a kapusikátort részben uraló *B betűs védtorony*

¹ A vajda-hunyadi vár 1452., 1681. és 1866-ban dr. Arányi Lajostól 41. lap.

(propugnaculum) egy gyöngébb haderő megfutamítására és ártalmatlanná tételére elégségesek valának.

Máskülönben kapusikátorunk meglehetősen gyöngé és erőtlennek mutatkozik, részint mivel falainak nagyobb vastagsága hiányzik, és hiányzanak a falerősítő támak, részint mivel magára van hagyatva és a már említett *B* elővéden kívül más mellékerősítése nincsen. Azért *C* betű helyén (hol a XVII-ik században «rosz házacska» áll) méltán kell föltételeznünk egy, a baloldali *A* toronyra támaszkodó védművet, mely az ellenséget vissza-, vagy *X* felé szorítja. *X* felé vezethetett eredetileg a felső kapuhoz vezető út is, eltérőleg az alaprajzon ábrázolt újabbkori úttól. Ha a mondott *C*-nél ily védmű volt, az később mint utbau álló lehetett megsemmisítve. Ezt a *B* védtorony maga annyiban igazolja, amennyiben a bejárás baloldali részét egészen fedezetlen hagyja.

A tizenhetedik században már roskadozó állapotban voltak kaputornyaink.

Távlati rajzunk szerint az utolsó időben teljesen el volt pusztulva. Ugyancsak ezen vázlat szerint a kapunyílás fölött nyolcz *gyámkő* (Tragstein, console) látható. Ezek határozottan járdát föltételeznek. Csak az oldal- és talapdeszkázatot kell oda képzelni és előttünk áll a kapuvédelem egyik hatalmas eszköze, honnét a bejárást megközelített ellenség a talapzat nyílásain át nyíllal, kövel vagy ízzó folyadékkal fogadtathatott. A járdára egy, a többinél nagyobb nyílású ablak szolgálhatott kijáróul. A felső emeleten szintén mutatkoznak járdát föltételező gyámkövek. Ezen emeleti járdák a tornyokat minden oldalról környezték. Hogy várunk védelmi technikája járda-rendszerben volt kombinálva, később lesz módunk bővebben kimutatni.

Ezen kaputornyok tövéből kiindulva, a várdomb széléhez kapaszkodó erős bástya-falakat látunk végig huzódni, helyenkint *örtornyokkal* megerősítve. Az alaprajzon látható szögletek a lejtős fönsík kinyulványainak következményei.

Ezen futó falak a XVII-ik században *U*-nál voltak legrosszabb karban, azonban ma már csak meredekebb oldalain vannak még bolygatatlan állapotban. Nagy négyszögű köveivel ezen kevesbé megrongált részek még most is impozans kinézésűek.

A madár-távlati fölvétel szerint (l. a délkeleti oldalát) várbástyánk nem csupán kiemelkedik védelmi magasságban a fönsík fölött, de egyszersmind fedett védő állásokat, *futó, védfolysókat* alkot. Eredetileg tömör fal keríté az egész *belvart* vagy *várudvart*, és e falak, amennyiben köröskörül védelmi folyosóvá és fedett helyekké nem alakultak, *rovátkás tetejűek* (murus crenelatus, gezinnte Mauer) voltak a nyilak korában és a keskeny hosszúkás lőréseket nem nélkülözték.

Lehetlen észre nem vennünk az arányos felosztású *örtornyokra* nézve, hogy azok a bástyázat azon pontjait védik, melyek a vár erősebb részei által nem fedeztetnek. Ezen, jobbra iker-bástyatornyok hivatása volt tehát a 14. oldalkiszökésű bástyázat összetartása mellett a gyöngébb részek védelme.

AA kapu — s egyszersmind bástyatornyokról már volt szó.

A déli oldalon *VV*-t látjuk. A közöttük levő erős támfallal együtt még most is fönlévén részben, alakja és nagyságára a természetben is tájékozást nyújt.

Keleten *TT* tornyokat találjuk. A XVII-ik század közepén németek lakták, de már ekkor pusztulásnak indult állapotban volt. Belül az emeletre vezető lépcsőház nyomai még meg voltak és az ágyúrések homlokozatán és oldalt.

Az északi összhangzatos kettős torony helyén egy ferde négyszög alakú *F* betűs *üreg* vagy *alagosztály* terül el. A távlati rajzból kivehető, hogy inkább tárházzá szánt föld alatti üreg, mint lakhely volt. Erösségnek még kevésbbé lehet tartanunk a hegyoldalhoz apuló védtelensége miatt. Legvalószínűbb, mit egyetlen baloldali ablaktörése is mutat, hogy *tárház vagy börtön-helyiség* volt.

Sajnálom, hogy hely szűke miatt a védelmi folyosóról nem szólhatok. E részben utalom az olvasót a távlati rajzon látható kiszökő gerendákra a déli iker-tornyok nyugati oldalán.

A vár fölterén vagy udvarán föltűnő részek már a belerődítést képezik.

III.

(A vár belső védpontjai. A felső kapuhoz vezető út akadályai. A bejárás védei. Alagút.)

Szemlénk a hidkapunál kezdődő és ugyanoda visszatérő bástyáknál szakadt meg. Az út innét északkeleti irányban vezet a romokhoz és vezetett 1662-ben is, tudniillik alaprajzunk korában a *H* betűvel jelölt felső kapuhoz. De ez alig volt így mindig és bizonyosan nem azon korban, midőn királyi lakóhelyet még nem képezett, amikor, noha virágzása legfényesebb korszakában, védelem-képesség tekintetében sokat hanyatlott. Ezen útirányra vonatkozó nézetem a mily fontos kérdés, annyira érdemes legalább némi indokolásra.

A lovagi középkor várainak egyik lényeges sajátosságát tevé, hogy a kapuhoz vezető ösvénye tekervényes vala, úgy hogy a békés szándékú jövevénynek is többszörös kerüléssel lehetett csak a bemenetelhez eljutnia. A hegyi várakhoz ez által könnyítve volt a följutás, de egyszersmind a meglepetés eshetősége is előrelátólag akadályozva. A hol pedig a tér szűke nem engedett meg ily kivételt, ott a vár külső udvarán vezetett végig az út, hogy a várbelieknek a behatolt ellenséget a körülvezetés alkalmával az erősebb védművek alatt elgyöngíteni lehessen. A véleményezett út-irány nélkül nagyon is erőtlen lett volna várunk, és épen nem érdemlé meg, hogy a nagy (erős) vár czímén kiemeltessék.

A mostani út egyidejű lehet azon átalakítással, melyen, a vár elveszítvén eredeti rendeltetését, keresztülment akkor, midőn *Regia Domus*: királyi lakóház lett. És e föltevés nem áll magában, hasonló történnén Henszlmann szerint a zólyomi várral, mely várunkkal élte virágzó korát és szintén királyi lak volt.

És eszerint az *A kapúszikátorból* vezető mostani utat *B* melléktorony, az alsó *C*-nél véleményezett elővéd, vagy ennek hiányában árok és fal zárta el, és így az ellenségnek *X* felé kellett huzódnia.

Ezen *C* és *X* táján föltételezett bejárési védeket, alakra talán *B* propugnaculumhoz hasonlókat részint a középkor eljárása sejteti, mely a kapuk körül mindent megtőn annak mennél erősebbé tételére, részint az ott meglevő kisebb házak, melyeket méltán azok maradványának lehet tartanunk.

Hogy a várudvarra behatolt ellenségre mily ellenállás várt, pontról pontra föl nem tüntethetem, miután a vár egyéb fölvételei szükségesek, melyek kiadása azonban most nem vala lehetséges. Különben a szakértőkre nézve ez fölösleges is. Lehetetlen azonban, hogy azért a vár nebány erődítési pontjára rá ne mutassak. Ilyenek a tornyok.

A várnak amint főekességét tevék a *sarktornyok*: úgy egyszersmind főerősségét is. A falaknak vastagsága másfél ölnél sehol sem kevesebb. Azonban hibás az állítás, mit itt-ott olvashatunk, hogy nagy négyszögű kövekből volt rakva az egész vár, következőleg a tornyok is. A falaknak ugyanis csupán jókora vastagságú hüvelye volt négyszögű faragott kövekből alkotva, közbeeső része pedig a *tömési rendszer* szerint mészből, homok- és apró kavicsból álló törmelékkal olykép betöltve, hogy a faragott kövekből rakott burok üregébe oltatlan mész tétetett sziklatörmelékekkel, melyre aztán víz öntetvén, az egész egybeforrasztatott. És ezen eljárás legkevesebbé sem kőhiány vagy költségkimélés tekintetéből történt így, sőt csakis a nagyobb szilárdság elérése czéljából. Ez pedig eléretett, mert az említett töltelék oly szilárdságot, majdnem kőkeménységet tüntet föl, hogy alig morzsolható szét és ekként a diósgyőri várról is áll, mint dr. Henszlmann az ó-zólyomiról megjegyyez, hogy *a falak ragasza majdnem oly kemény*, mit az általok összetartott kő maga. A falakba, annak nagyobb összetartási és ellenállási erőt kölcsönzendők, a mai vaskötések helyett gerendákat raktak. E gerendák fölismerhetőleg *jávorfából* vannak és míg kevesebb erővel nehezedtek az épületre, mint a most használatos vas erősítő foglалók, addig helyes választékkal alkalmaztattak, tartósabbak lévén a vasnál.

Mily magasak voltak eredetileg a tornyok, határozottan megmondani bajos, miután erre nézve sem rajzaim, sem a rohamos pusztulásnak indúlt romok nem tájékoznak. Annyi kivehető, hogy az alsó járda körülbelül hat és fél öl magasan fekszik, a tornyokon levő második járdasor pedig ennek kétszeres magasságára tehető legkisebb számítással. Ezen

felül aligha volt részlet, mely erősítési tényezőt képviselt volna az apró tornyokon és lőrésen kívül.

Az ostrommentes magasságot régészeink 35'-nyira teszik, vagyis ezen pontig az ostromlábtók könnyen kezelhetők, míg nagyobb magasságnál a lábtó már külön gépezetet kíván.¹ Azonban halmon fekvő és könnyen meg nem közelíthető várunknál a 4° 3' magasság, melynél ablak alantabb nem volt törve, már vészmentesnek tekinthető. Az ablakok száma s nagyságában, de elhelyezésében sincsen szabályszerűség, mi mindenesetre régiségét s csupán a védelmi szempontok szemelött tartását jelzi. Az alsó ablakok általán a legnagyobbak és természetesen a legkevésbé régiek. A felső ablakok sem nagyok, a mennyiben régi alakjaik megtartták, de ezekre nézve inkább egymás melletti és fölötti csoportosításuk marad az inkább figyelmetkeltő körülmény.

A sarktoronyok után védelmi tekintetben még a kettős *G.* betűs propugnaculum vagy védtorony jöhet figyelembe az észak-keleti sarktorony közelében. Ennek szintén csak az út körülvezetése esetében van értelme, szűk közével és kettős irányú kiterjedésével arra szolgálván, hogy az idáig ért ellenségnek utolsó és lényeges akadályt gördítsen útjába és a kaputól elzárja.

Az ellenség áttörve magát *G* kettős propugnaculum szűk sikátorán, *H* felső kapu, az utolsó akadály előtt állott.

Ezen felső kapú megerősítése és védelmére nézve alig lehet magunkat kellően tájékoznunk, miután távlati rajzom egészen újabbkori állapotában állítja élénk. Különben a mint a symetria nem kis sérelmével ezen kapu az észak-nyugati torony szomszédságában feküdt: úgy mególtalmazásában is erre nehezedett a legnagyobb teher. Innét magyarázható aztán, hogy ezen toronynak szerkezete is egészen elütő a másik hárométól. A többi tornyok inkább lakokat képeznek, ez egészen védelmi szerkezetű. Míg a többi tornyoknál a földszín az emelettől részint el van zárva, részint csak szögletbeli keskeny lépcsőzet által közlekedik, addig ez egészen lépcsőház. Szóval tornyunk kizárólag a gyors segélyvitel és könnyített védelem eszköze. S csak ily szerkezet mellett népesülhetett meg az védekezőkkel mindjárt a veszély első pillanatában, csak így tehettek a viasszaszorított várbeliek a kapu fölötti fedett járdákról utolsó kísérletet!

Az érintett *L* sarktorony előtt, de némileg a bejárást is fedezve *D* kisebbszerű épület áll a XVII-ik században. Hogy ez is nem egy terjedelmesebb, a kapu oltalmára hivatott védműnek maradványa-e? ma már teljesen el nem dönthető.

H felső kapu a várat az ellenség kezére játszotta, a védőkre a megadás és futás közt maradván csak választás. Mellékesen ez utóbbinak módját is érinthetem.

A középkori várak végmenedék-helyei a *donjonok* valának, vagyis azon legerősebb részek, melyek mint *várak a várban* noha annak kiegészítő részét képezték, mégis attól némileg függetlenek voltak s így a vár bevétele esetében is, legalább egy időre menedéket nyújtottak.

Sok várunkról bizonyult már be, hogy ily donjonnal bírtak, de több honi várunknál a legtapasztaltabb régészeti szem sem fog effélét fölfedezhetni. És ide tartozik Diósgyőr. Azonban e helyett itt és más donjonnal nem bíró váraknál is találunk alagutakat, melyeken

¹ Dr. Henszlmann Imre: Zólyom vára leírásában.

át a vár eleséget vonhatott magához, és az ostromlottak végső esetben biztos, távoli helyre juthattak ki.

Ezen alagút diósgyőri és egri hagyományok szerint Egerig vitt. Azonban itt az a különös, hogy nem a vár belső részéből indult ki, hanem *VV* bástyatornyok irányában a vízárkon túl levő hegygerinczből. Innét vagy azt kell állítanunk, hogy alakításakor a várnak a vízárkon kívül egy másik erősségi pontja volt, melyet a hegygerincz az azt elfedő erdővel képezett, vagy azt, hogy ezen alagút 1596 után, mikor Eger török kézre jutott, tétetett a váron kívülé.

IV.

(A várak kettős szerepe. Diós-Győr történelmének hármaskorszaka. Várunk hatása és személyesítői.)

Minden várnak története kettős. Ugyanis szereplésének minősége szerint kisebb-nagyobb mértékben mindegyiknek hatása van a nemzet történelmére. Ezen közvetlen hatás azonban ma már csak néhánynál mutatható ki és körvonalozható. De továbbá minden vár hatásának fénykorában irányadólag foly be nagyobb vagy kisebb kiterjedésű vidékre és annak önálló történeti központját képezi. És ezen befolyás nyomai még most is fölismerhetők várunkra nézve.

Itt volna helyén, hogy várunk történeti fontosságának tájékozó képét adjam a kiállott viszontagságok alapján. De az a lehetetlenségek közé tartozik. E részben fejező lapokat hagyunk utódainknak. Sokkal hálásabb anyagot nyújt, legalább részben, Diósgyőr történetének azon része, mely szűkebb körű eseményeit, jelesen pedig a vidékre gyakorlott hatását tárgyalja.

Különben Diós-Győrünk története, hasonlatosságban az emberi életkorral, három időszakra osztható. Az *első*, melyben csak eredetéről mondható valami és birtokosaihoz kötött fejlődéséről, már érintettük. Ez várunk *ifjú-kora*. A *második korszak* az, melyben már nagy területének *történeti gyűpontja*, másrészt pedig a diófák árnyékába édesgetett béke szelíd nemtőjének varázshatására, mint *királyi lak* elég hosszú időn át virágzásnak örvend és a hasonló virágzás vidám derűjét veti a sorsához kötött vidék nagy területére is. A *harmadik korszakban* már ismét harci lobogó leng ormain. Azonban története ezen korszakban is inkább csak házi körű, és habár országos is szereplése, de irányadóként nem magaslik ki.

Várunk *házi történetében* a második korszakkal kezd kibontakozni az ismeretlenség homályából, midőn királyi kézre jut, midőn a *dédesi, szilvás-várad*i, Szuhogy melletti *Éles-kő* várak hozzácsatoltatnak; midőn várnagyaival a «*jus gladii*»-t gyakoroltatván, az élet- és vagyonbiztonság jogterületén oly lábon áll, mint kevés részében az országnak. Ezen időben várunk egy középkori lovag szerepét játszva, fegyveres kézzel védi a jogot és igazságot elnyomója ellen. És ezen eljárásában a *várnagyok* személyesítői, kik, fájdalom olykor vissza is élnek a reájuk bizott karhatalommal.

A vár hatása és főtisztviselője közt létező szoros viszony-, illetőleg azonosságnál fogva a diósgyőri várnagyokat ismerni körülbelül annyi, mint a vár szűkebb körű szereplését, házi történetét áttekinteni. És ennél mi sem volna könnyebb, a forrásokon kívül saját gyűjteményemben számos adat állván rendelkezésemre. De a rövidség kedvéért lemondok, utalván a tudnivalókat dr. Wenzel Gusztáv *Diósgyőr fénykoráról* írt jeles akadémiai értekezésére, mint várunk multjára vonatkozó munkák legjobbjára.

V.

(Diósgyőr mint «végház» (1596—1687). XVII-ik századi állapota és rajza.)

A mohácsi vész utáni sanyarú idők Diósgyőrré nézve is új helyzetet teremtettek. A törökök birtok-szomszaga gyors terjeszkedésökkel arányosan növekedett és nem csupán napirinden voltak messze kiterjesztett rablóportyázásaik, hanem ebben vetekedett velök a tatár, német és lengyel is. 1854-ben a bábolna-valki határ eldöntésére megejtett tanúvallomásoknál a szegény tiszavidéki földmivesek az idő meghatározására ilyes kitételekkel élnek:

«Miskolcz rablása óta.»¹

«Tatárjárás óta.»²

«Dédes vivása óta.»³ E részben helyi tájékozásul csak azt kell fölemlítenünk, hogy már *Hatvanból* egész Eger szomszédságáig üzek rablókalandjaikat,⁴ és Miskolcznak emlékezetes megraboltatása 1550 előtt pár évvel a *budai basa* által történt.⁵ Borsodnak valóban évről évre több oka volt *propter metum Turcarum*: a töröktől való féltében székhelyéről elbúj-dokolni⁶ és az utmenti erdőket kivágnak.⁷

Ezen helyzetet a megyére és szomszédságára nézve egészen állandóvá tette Egernek, mely méltán tartatott felső Magyarország kulcsának, török kézbe jutása. Ily körülmények közt lett Diósgyőr Ónoddal és Szendrővel egyetemben *végvár*, vagy akkori kifejezéssel élve: *végház*. Ezen körülmény sem vala azonban már alkalmas a szebb multját gyászoló Diósgyőrbe életkedvet önteni és őt a hadak szolgálatában új dicsőség szerzésére ösztönözni. Miért is elvonultságából ritkán bontakozik ki és az életjel is, melyet magáról ad, inkább egy haldokló tengődése, kit orvosai kevéssé kegyeletesen ápolnak. Innét van, hogy Diósgyőr szereplése egészen másodrendű és a nemzet történelmét kiváló eseményekkel épen nem gazdagítja. Mint végház a maga krónikájába csak ilyes részleteket jegyeztethet föl:

1581. Geszti Ferencz diósgyőri várnagy támogatásának köszönhetik az egri hadnagyok a szolnoki basán Nádudvar mellett vívott győzelmet, hol a kétezernyi rabló had felében levágtatott és felében elfogatott.⁸

¹ Egri kápt. Magánlevéltári Jegyzők. II. köt. 406. l.

² Ideje és körülményei még nincsenek tudva.

³ 1567. évben a temesvári törökök által; körülményesen leírja Forgách.

⁴ A hatvani bég 1567. júl. havában két ízben is kirabolja az Eger melletti *Tárkányt*, és *Ostorosról* 9 embert fogva visz. Monum. Hung. Historica Scriptorum VI. köt. 90., 92. l.

⁵ Ferd. király levele Miskolcz-vár levéltárában, melyben *nehány évvel ezelőtt* (1550)) történtnek mondja Miskolcznak *Mehemed* budai pasa által történt elpusztultát. Kiadatlan.

⁶ 1579-ben *Mohy városában*, 1582-től ismét Miskolczon, 1590-ben Ónodon, 1592-ben ismét Miskolczon, 1597. után majd *Vámoson*, majd Aszalón tartatnak a gyűlések (Megyei jegyzőkönyvek).

⁷ 1593-ban a pünkösdi ünnepek előtti szerdán tartott közgyűlésen határozatba ment, hogy a *Mályi* és *Nyék* közötti „*Nyirő*“, a *Csaba Emőd* közti, a *vattai*, *ábrányi*, *tardi*, útmelléki tölgyesek a birtokos helységek által 15 nap alatt kivágassanak, nehogy azok továbbra is a keresztények vesztére törő pogányságnak *leshelyül* szolgálnak, úgymond az egykorú jegyzőkönyv.

⁸ Horváth M.: Magy. Történelme IV. k. 371. l.

1588. Rákóczy Zsigmond egri várnagy oldalánál küzdöttek a diósgyőri vitézek is, midőn Szikszónál okt. 8-án fényes győzelmet vívott ki a négyszerte nagyobb harácsoló seregen. A vitézek zsákmánynyal és török fejekkel tértek vissza Diósgyőrbe.¹

1598. táján a törökök a diósgyőri őrséget *Kömása* hegyen túl, az úgynevezett *kék mezőn* túl tönkre teszik. Földulja Diósgyőrt Teleky kassai várnagy is.²

Tizenhetedik századi adatai úgyszólván kivétel nélkül mind pusztulását siratják.

1602. Az országgyűlés Borsod és Torna megyék által rendeli kijavíttatni. (Ez évi 14. t. cz. 4. §.)

1604. Ez évben ismét meghagyatik Borsod és Tornának, hogy Diósgyőrhöz ingyen munkát adjon (8. t. cz. 5. §.)

Az 1608. 15. t. cz. 28. §-a hasonlóképp intézkedik.

A német őrség kihágásai miatt föllázadt közérzület követeli, hogy magyar vitézek helyeztessenek ide. 1618. évi 53-ik t.-czikk.

1630—35, 47-ik években hasonlóképen sürgettetik kijavítása, — haszontalanul.

1659-ik évi 20. t. cz. a diósgyőri *főkapitány* elleni kihágást 500 frttal rendeli megfenyítendőnek.³

1644. márcz. 11-én Kassa megadásának hírére *Ónod és Diósgyőr* is kitűzik a Rákóczy zászlaját.⁴ 1648-ban ismét a királypártiak kezére jut.

1665. A diósgyőri főkapitány jelenti: «minemű» *puszta és romlott* állapotban vagyon mind a vár, mind a város, és keservesen panaszkodik mind egy, mind más állapotokkal.⁵

1673. Májusban a bujdosókhoz pártolt diósgyőri őrség megfenyítésére 1500 ember érkezett Kassáról. Midőn az erősség egyik kapuja s a *felvonó híd* már a vívók kezeiben voltak, szabadon bocsátotta az őrség *Korláth kapitányt*, hét világi papot és egy jezsuitát, kiket már huzamosabb idő óta bilincsben tartott s kikhez most a véginségben segédért folyamrodott. A jezsuita kitűzte a fejr zászlót s a vár feladására ajánlkozott, ha a benlevők kegyelmet nyernek. A császárpártiak a főpártosok büntetésének föntartása mellett elfogadták a föltételt. Diósgyőr átadatott. 15 volt császári katona halált szenvedett, a többiek Tokajba küldettek. 170 pór szabadon bocsátott.⁶

Szóval Diósgyőrről szóló adataink e korból mind lehangolók. Kifejezését találjuk ennek a vár azonkori szemlélője *Melith Péternél*, ki rövid leírását a már idéztem szókkal vezeti be:

«Az mi az Diós Giör Állapotját illeti, mint kezdgiem irásom, azt sem tudom, nem lebetvén oly kemény magyar szűv, ki annak zép epületinek pusztulására fordulásán megh ne izonodnék és zomorkodnék, mely Fejedelmi épületnek én földönkön mássát nemis láttam.»

És azután röviden elmondja, hogy az teljesen romlásnak indult ugyannyira, «hogy még csak házának zsindelezése és szép kápolnájának is vakolási szakadoznak.» Külső nagy

¹ Századok 1871. évf. 104—130. ll.

² Fényes El. Magyarország Geographiai Szótára I. k. 263. l.

³ Hogy a többi ide vonatkozó törvényezikket mellőzzük!

⁴ Horv. M.: Magyarország Történelme. 1872-iki kiadás V. k. 446. l.

⁵ Századok 1872. évf. 697. l.

⁶ Szalay: Magyarország Története 5. k. 158. l.

bástyái romlanak és egymástól elválnak, úgy hogy külső falai, ha meg nem előzik, szép halas víz helyét töltik be.

Nem sokkal idősebb Melith leírásánál várunk alaprajza. Mint mellékletéből tudjuk, akkor 1662. körül a vár külállapota ilyen:

Az egész vár végkép el van hagyatva. Nincs egy szál zsindey sem rajta. Az egész várban mindenütt a pusztulás nyoma.

A (lsd. a rajzot!) a vár kapuja két kiváló toronynak közepette, melyek oly roskatag állapotban vannak, hogy fenmaradásuk nagyon kétséges. A kapu már is annyira engedett nyomásuknak, hogy alig lehet bezárni. A mennyiben az alap gyöngült meg és nem bír többé a tornyok súlyával, a tornyok két emelete leszedendő.

B. Ez egy jelentőséget veszített elővéd, propugnaculum.

C. Egy rossz karban levő házikó.

D. Konyha.

E. Rombadőlt falazat.

F. Rossz állapotban levő körfal, mely nem alapjáig levén megromolva, még kijavítható.

G. Két elővéd, melyben tényleg ágyúk vannak, de alig javítható állapotban. Ha *F* kiigazíttatnék, az ágyukat is itt lehetne elhelyezni.

H. Felső kapu.

I. Area interior = belső folyosó (NB. az *emeleten*, mint az eredeti rajzon jelezve van, és egy birtokomban levő emeleti rajzon feltüntetve. Az emelethez tartozik az alább előforduló *S* is).

K. Szerházak, hol élelem tartatik.

L. Négy *szertifölött magas* torony.

M. Fajárda (szintén az emeleten).

N. A két sark-torony közti nagy palota, és egészen a pinczéig romokban.

O. Két erős karban levő szertár, melyek átalakítva csinos lakások lennének.

P. A magyar kapitány lakása.

Q. Kápolna, fegyvertárrá alakítva.

R. A német kapitány laka.

S (az emeleten). Romladozó állapotban levő terem.

TT. Bástyatornyok, melyben német katonák laknak. Az egész elpusztulva, a mellette elvezető fal leomlott, azért egészen *U*-ig alapjában megújítandó.

VV. Kettős torony, melyekből alkalmas lakhelyet lehetne alakítani, de most pusztult sorban van.

X. A németek által lakott néhány házikó.

Y. A vár körüli vizárok. Z. A külső árok körülvezetése, helyenkint beomlott állapotban.

De mint látszik az egész *kijavítási tervzetnek* nem volt más haszna, minthogy most benne régi dicsőségünk egy követ a nemzetnek bemutatathatom. Akkor 4000 forinton még kijavítható lett volna, és ebben már Melith: könnyű állapotot látott. A köve — ugymond — a várban hever leomolva a bástyáról. A vár jobb részben mészkövön áll. A vár oldalából hányhatják a mészkövet.

Az erdőbe egy puskalövessel belőhetni. Fája lehet elég. Költsége kőmivesre, zsindelyre és zsindelyszegre kívántatik, egyébre nem.

* * *

Ennyit várunkról, mint győr- vagy ősmagyar gyűrűvárról, mint magán és későbbi országos erőd, illetőleg határszéli végházzal. Még az van hátra, hogy mint királyi várról és lakóhelyről adjunk fölvilágosítást.

Talán nyilik alkalom ezt megbeszélni és Diósgyőr albumának ezen fényképeivel is beszámolni.

AGYAGIPARUNK TÖRTÉNETÉBOL.

I.

Melyik kézmű volt az, mely az ember művelődésének kezdetéhez legközelebb állott? Ezen kérdést a culturtörténelem, a népek, a helyrajzi viszonyok, a talajkörülmények, a kényszerűség, a szükség, a véletlen, ösztön, az öntudat, s még száz más indok szempontjából fogva fel, annyi féleképen iparkodik megfejtetni, a mennyi fogalom az antropológia terén ezen kérdéshez hozzá fér.

De volt légyen bár a fa, az emberi kézmű első anyaga, mit a művelődés első hajnalán alakított, — mint azt a kőkorszakot megelőzőleg, a fa-korszak védői, ha nem is bebizonyítani, de gyanítani indokolva tartják¹ — mint védő és támadó fegyver, vagy a kő, melyet mint kézi szerszámot használati tárggyúl dolgozott fel, s az abbevillei és amiensi kő szeker-czét mint az európai ember művelődésének legrégibb tanúját állítják oda² vagy a csont, a szaru stb., ezek sorába helyezhető az agyag is, mint a mely anyagnak alakítása, idomítása, az emberi kéz alkotásának első fokán, a könnyű kezelés, csupán csak a tűz újnak segélyével, sikeresebben felelhetett meg a feldolgozásnak, mint akár a fa akár a kő.

Egyébiránt azonban, mint hogy a történelem előtti idők tanulmányozásának eredménye, mint a leletek természetéből levonható következtetések, állítmányok, a tudós világ egy része által tudománynak nem tartatik; kitűzött tárgyunkra nézve közömbös, akár fa, kő, csont, szaru, vagy bár mi más anyag volt is az emberi kéz művének első kísérleti anyaga; épen oly joggal állíthatjuk oda az agyag idomítását, mint a fa dorongot, a kő szilánkot, vagy a csont eszközt. Maga a szentírás is a fazekasság isteni eredetére utal, midőn az ősembert agyagból gyúrottnak állítja. Smith felfedezése a bibliai történetet illetőleg, az özönvíz története ékiratos feljegyzése szintén agyag táblán örökített meg. Az agyag használatára, az öntudatra ébredett embert reá vezethette, egy esső vagy a nedves földnek nyirkos talaja, melyben lába nyoma az agyagba sajtolódott, a tűz első felfedezése, mely az agyagföldet keménynyé égette, és színét megváltoztatá;³ s végre is ott találjuk, a fazekasság első kísérleteit az ember művelődésének hajnalán.⁴

Míg a népfajok hullámozó áramlata, hol előre, hol hátra tolta, vagy elnyomta egymást, s az autochton lakókat kiszorítá ősi műveltségük első színhelyéről: az agyag művek, a fazekasság typicus jellegét, néptörzsek, néprajok, népfajok, s lelhelyek szerint is meghatá-

¹ Fritz : von Hellwald : Culturgeschichte 1874. I. füz. 15. lap.

² Otto Caspari : Die Urgeschichte der Menschheit etc. Lipse 1873. I. kötet 253. lap ; — Dr. Ludwig Büchner : Die Stellung d. Menschen in der Natur. Lipse 1869. 35. lap.

³ A. Jaquemare : Les Merveilles de la Ceramique 1866. I. köt. 2. lap.

⁴ L. Büchner i. h. XLIV. lap 41. jegyzék.

rozni, épen a vándorlások rohamos egymás utánja, a lakó helyek, az elfoglalt területek sűrű váltakozása miatt, a képtelenség világába tartozik. Nem határoz sem idom, sem díszítés, mert egy és ugyanazon alakítást, ugyanazon czifrázatot észlelhetjük a Hisarlik-domb mélyében, Troja egykori helyén, 15 ölnyi mélységben a felásott romok alatt, mint nálunk, és a skandináv félszigeten; ugyan olyanok fordulnak elő Mexicóban, az Inkák régi cultur államában, mint Ázsiában Turan és Iran fensíkjaiban. Hova inkább azonban haladott az emberi ész találékonysága, a természet nyújtotta anyagnak alakítása külső idomainak átváltoztatása körül; s az egyes népek belső életéből kifejtett viszonyok, a talajkörülmények megengedték a huzamosabb települést, s fokozottabb művelődésnél fogva, sajátlagos ízlést fejleszthetnek: úgy mint minden más kézműnél, az agyag feldolgozásánál is, az egyes népek az idomítást, díszítést jellemzetessé tették, illetőleg, a népek, kifejtett ízlésükhöz képest, egy bizonyos meghatározott körben mozogtak, s műveik tipikussá lettek.

Az agyagipar a fazekasság első fokán, az ázsiai néprajoknak előzőnléseiig Európában, sőt a népvándorlások azon stadiumában is, midőn még a korong feltalálva nem volt, s az agyag tárgyakat napon s szabad tűz mellett szárították, az agyagkészítmények, cserekereskedés tárgyát az egyes népek között aligha képezték; mert kisebb-nagyobb mértékben, jobb rosszabb minőségben, az agyagot a vándorló, települő, vagy üzött népek mindenütt feltalálták, mert a feldolgozott anyag még oly vastagságban is, épen primitív feldolgozásánál fogva kereskedelmi szállításra alkalmas nem lehetett, s mert az agyag művek készítése az emberi művelődés legegyszerűbb fokán is, gyermeknek, nőnek vagy férfinak egyenlően könnyű volt. Látjuk erre a természetszerű hajlamot — hogy ne mondjam ösztönt — a jelenkorban is, a sárban és agyagban játszó három-négy éves gyermekeknél.¹

A fémek és érczek felfedezése, ha kimondhatlan mértékben hatványozta az egyes népek művelődésének fejlesztését, nem kevesebb hatással volt az, az agyagművek készítésére is; mert ha az árja népfajok, a semiták, japhetiták, vagy chamiták, előzőnlöve, és az együvé tartozók egymástól elszakadva, a világ ellentétes részeire is magukkal vitték a közös emlékeket; s itt is, ott is reá akadunk a legtávolabb vidékeken, a hasonló agyag idomok, hasonló díszítéseire a vonal és a kör alkalmazásában; s míg a cserekereskedés a legszűkebb határok közzé volt szorítva, s a népvándorlások előtt a cultur elemek alig érintkeztek egymással: oly agyag művekre nem találunk, melyek kiváló jelleggel birnának arra nézve, hogy azok ez, vagy amaz népfajnak tulajdoníthatók lennének.

A népvándorlásokra következett huzamos települések után kezdett jelentkezni az ipartárgyak alakítása és díszítése körül az egyes népek jellemző ízlése; és épen úgy feltaláljuk azokat agyagműveiken, mint más egyéb, más anyagú használati tárgyaikon és szerelvényeiken.

A fémek felfedezése, a kereskedelem terjedése, s a fazekaskorong feltalálása, az agyag művek fejlődésének már oly előhaladott állapotát idézte elő, mely ott hol a népek, akár mint jó szomszédok, akár mint ellenségek, vagy kereskedők érintkeztek egymással: a cultur-államok határozott befolyást gyakoroltak, a műveltség alantabb fokán álló népekre, az agyagművek készítését illetőleg. Ezen befolyás részint megváltoztatta, részint egészen megmásmásta ízlésüket az idomítás és díszítés jellegében. Ily képen hatott például az egyip-

¹ Römer Fl. a magyar fazekasságról: Arch. Ért. X. köt. 135. l.

tomi cultura az assyr a babyloni népekre, mint az emberiség művelődésének legrégibb, s az őskorban legkifejlettebb állama; így befolyásolta a görögöket, kik az agyagműveiken is látható meander-díszítést szintén az egyiptomiaktól kölcsönözték nem csak, de egyes agyag edényeik alakja is egyiptomi eredetre utal; a görögök agyagiparának hatása kétségtelen az etrusk, a római keramiára. Különösen bizonyítják ezt a római cultur-állam idejéből az olaszországi sírokban talált agyag edények, melyek a görög és etrusk mondakörből és életből vett jelenetekkel díszítvék; bizonyítják nemcsak a görög befolyás érvényesítését a rómainak, de még azt is, hogy a római keramiának hét tized része görögök által készült, görög eredetűek, s a római birodalomban számtalan görög fazekastelep virágzott.¹

S ha csodálkozással szemléljük ma is az ókor népeinek agyagműveit; az ősnépeknél az agyag durvaságát és vastagságát, az egyiptomiaknál annak szilárdságát, s gyakran meglepő fantastikus idomítását, a görögöknél az ízlés nemességét, a rajzok, a díszítés művészi kivitelét, a chinaiak agyagműveinek finomságát; ha bámuljuk, a canopusokat, a görögök nagymérvű pithosait, az öblös stamnosokat, amphorákat, a hydriákat, kalpisokat, a krassusokat, stb., nem kevesebb élvezetet nyújt a közép és jelenkornak művészeti kifejlődését szemlélünk, az anyag, az alakítás, rajzokban, festészetében zománczozásában, a chinai, holland, olasz, angol, franczia, sèvres-i, ó-bécsi, vieux saxe, s más nemzetek agyagműveinél. Lehül azonban bámulatunk, s méltó boszankodásnak ad helyet, ha végig forgatjuk az agyagipar történetére vonatkozó irodalmat, a hírneves külföldi írók könyveit, kik egész Európát kutatásaik körébe vonták, s hazánk agyagiparáról vagy a semmivel határos valamit vagy oly édes keveset találunk, miben sem tanúság sem köszönet nincsen; hazai irodalmunk pedig e téren épen meddő. A művelt világ mind megannyi nemzetének, culturális fejlődése közben, kisebb nagyobb mértékben több kevesebb sikerrel, ha volt agyagipara, akár mint kézmű, akár mint gyári készítmény, ezen iparának immár írott történelme is van. Nekünk nincsen. Pedig a magyar fazekasság is az árvai vörös táltól kezdve, egyészen a herendi porcellánig, a tulipán-dísztől az arczképezésig, csak úgy fejlődött a haladás mai koráig, mint bármely más nemzet fazekassága.

Nem lehetvén ez alkalommal feladatom a magyar agyagipar felette érdekes történetének megírása, azt ezen becses lapok szűk kerete sem engedvén meg; itt csak néhány vázlatot óhajtottam nyújtani, mintegy adalékos kiegészítésül azon nagy munkáknak, melyeket oly külföldi szakférfiak, mint Brogniart, Bohn, Hooper, Grässe, Jaquemare, Demin Jännicke s mások megírtak, felölelvén azokban Európa összes és a Kelet népe agyagiparának keletkezési és kifejlődési történetét a jelen korig.

Igen is kiegészítésül, a nagyzás hóhortja nélkül. Mert ha átlapoztuk a fentemlített hírneves írók híres szakmunkáit, a szégyen pirja futja el arczunkat, ha a magyar fazekasság történetének adatait keresve, az egyiknél annyit találunk hogy: «a roueni fayence a XVI. században híres levén, ugyan ott a réz-zománczozás is virágzott, s egy Oppenheim nevű magyar zománczozó még 1786. évben is zománczozási szabadalmat keresett, hogy kézművét folytatván, ott letelepedhessen».² A németországi fayenceokról írva ezt olvassuk: «Kassán is volt egy fayence-gyár, s mondják hogy ott olaszok dolgoztak. A zománcz színe,

¹ Guhl és Koner: Das Leben der Griechen und Römer. 1864. 531. l.

² Jaquemare i. h. III. köt. 21. lap.

a sok színű díszítés, melyben a mangán violaszíne, s leginkább az igen elhalványuló zöld szín uralgott, inkább keleti eredetre mutat. Dr. Mandel birtokában van egy sajátos kézmelegítő, könyv alakban, melynek hátán tótul felírva van: *Ó- és Új Testámentom*.¹ Jännike három holicai gyárbélyeget mutat be² s öt herendit.³ Brogniart legkitünőbb alpmunkájában, hazánk fazekasságáról csak annyit említ, hogy a bécsi porcellán-gyártáshoz a szükséges kaolint 1812. évben a magyarországi Prinzendorfból vitték,⁴ 1831. évben pedig a Brünn melletti kaolint a magyarhoni dubriniczival cserélték fel.⁵ Körülbelül ennyit és nem sokkal többet ismertetnek meg a külföldi írók, a tudós és műkedvelő közönséggel hazánk agyagiparáról.

Ezen fenforgó körülmény bírt engemet arra, hogy a hazánk agyagiparára vonatkozó adatokat lehetőleg összegyűjtsem, annak történetét — miután ily nembeli magyar szakdolgozatunk nincsen — adandó viszonyok között munkába vegyem; s ez alkalommal itt előzetesen is néhány adattal szolgáljak az olvasó közönségnek.

Nemzeti muzeumunk régiségi osztályának volt öre, nagy érdemű tudósunk dr. Rómer nagyváradi kanonok ur, reámutatott azon nehézségekre, melyek a magyar agyagipar történetének megírása elé gördülnek.⁶ Ezen nehézségek, vonatkozással agyag tárgyaink készítési helyére és mestereinek nevére nézve, szerény nézetem szerint részben el nem háríthatók. Nem pedig épen azon századokra nézve, melyekben a valódi magyar nemzeti élet, a kulturális kifejlődésnek minden ágában, a magán életben, a művészet, s kivált a kézműipar terén oly hatalmasan nyilatkozott a XIV. és XV. században, hogy az, nemzeti bélyegét az alakítás, idomítás, díszítésben készítményeinek legcsekélyebb tárgyára is rá ütötte, rá az agyagipar tárgyaira is. De mert még akkor az írásbeli feljegyzések, kivált a nemzeti ipart illetőleg, vajmi ritkák voltak, iparos czéhek, még talán csak embrióban léteztek, kézműipari, mesteri, munkás, vagy helyi bélyegek az agyag készítményekre vonatkozólag általában nem léteztek, agyagiparunknak ezen nemzeti korszakában nyilatkozott egyes jelenségeit, fejlődését, annak menetét történelmileg egybe alkotni, majdnem a lehetlenségek sorába tartozik. XV-ik századbeli culturtörténelmi még eddig rejtett adataink, az inventáriumoknak, regestáknak, napfényre hozatala, sokat lendítene ezen iparág történelmén, s de mert kivált a „*Történelmi Tárnak*“ közleményei iparunk fejlődési történelmének, bő anyagát tartalmazván, immár több irányban kezdi bevilágítani a múlt századok kézműiparát; s lehet hogy idővel a magyar fazekasság történetének adataival is találkozandunk ama jeles füzetekben. A letűnt századokban virágzott fazekas-czéhek szabadalmi, szabályai, mesterleveleinek tanulmányozása, a mesterjelek, és jegyek felkutatása után, remélhetőleg akadunk adatokra, melyek agyagiparunk történetének mostani homályát bevilágítandják, s lehetővé teszik oly műtörténelmi munka elkészítését, mely ez irányban is hézagpótló leend.

¹ Jaquemare i. h. 200. lap.

² Jännicke: Marken und Monogramme 1878. 48. lap, 1285—1287. szám.

³ U. a. i. h. 90. lap 2508—2511. szám.

⁴ Brogniart Traites des arts Ceramique II. köt. 382. lap.

⁵ U. a., i. h. 383. lapon.

⁶ Archaeol. Értes. X. köt. 135—141. lap.

II.

Ha az ókor agyagiparának történetében, legfontosabb mozzanat volt a korong feltalálása, nem kevésbé vált fontossá a középkorban az agyagműveknek incrustációja, fénymázolása üveg- vagy ólom-oldatú folyadékkal; mi által az agyag tárgyak használati céljuknál vízmentessé tettek, az elmállásnak, az elkopásnak biztosabban ellent állhattak. Általában, de kivált az emlékszerű műépítkezésnél a XII. századig, a padozatok, oldalfalak s más díszítéseknél az építő mesterek a színes köveket alkalmazták polychrom előállításoknál, mozaikok rakásánál; midőn is egy új eszme valószínűleg egyszerre lépett fel az agyag tárgyak incrustációjával, mely a színes kövek használatát az általános alkalmazástól lezavart. A fehér zománcba alakokat, arabeskeket stb. incrustáltak s négyszög alakban mint padlómozaikot, vagy oldalfal-borítékot használták. Ilyenek találhatók a vaultoni apátságban Provins szomszédjában Franciaországban, Fontaineblaux mellett a szent Lajos galériában, a Quimperlé közelében Saint Etienne d'Agen-féle kastélyban, hotoi du Rue, de Corne L'etin és du Cahibuston; nem kevésbé díszesek az Angolhonban látható ilyen mű incrustált agyag kockák is. Ezen díszítésül használt fénymázos négyszögű agyagtáblák ornamentikája kivétel nélkül keleti motivumokra emlékeztetnek;¹ a mi pedig egyszerű és természetes folyása volt a kulturális fejlődésnek; mert jóval előtte a IX. századnak, Egyiptom és Szíriában az ilyen négyszögű incrustált padozati és falboríték agyagtáblákat régen alkalmazták, s nem csoda ha a XII. században azoknak használatával Európában, a keleti motivumokat is átültették.

Az agyagipar fejlődésének története, az agyagnak zománcolását illetőleg, már megczáfolta azon állítást is, mintha az agyag incrustációját Schlestadtban egy névtelen fazekas 1282. évben feltalálta volna. Ezt bizonyítják a fentebbi adatok, de ezenkívül más leletek is. Így a sèvres-i múzeumban conserválnak egy vázatöredéket a janisegei apátság sírboltjából 1120. évi kelettel, mely töredékdarab színes fénymázzal van borítva. Már a görögök Kis-Ázsiában alkalmazták az agyagnak ólomtartalmú folyadékkal való incrustációját, s ennek titka átszivárgott a rómaiakhoz is; ezektől terjedt tovább Európában mindenütt ott hol a rómaiak civilisatori hatalma a leküzdött, vagy velők kereskedelmet üzőtt népekkel a kulturális elemeket éreztette.

Hazánkban az Árpádházi királyok korszakában az emlékszerű építményekben találkozzunk az agyagipar tárgyaival; különösen pedig a templomok építésénél, a téglák alkalmazása, színezése, s alighanem fénymázolása által is,² mi valószínűvé teszi, a tetők fedélzetére alkalmazott fénymázos cseréplapok használatát is. Hogy a XIII. század vége felé a fénymázos agyag az építkezéseknél — kivált pedig Németországban — mindenfelé elterjedt használata, hazánkban is érvényesített: ezen állításra engemet azon észlelet bátorít fel, hogy a Liptó megyében levő Likavai vár alsóbbik osztályainak padlatában, néhány ép fénymázos halványsárga színű két hüvelyk vastag 16 □ hüvelyknyi térfogatú tégladarabot, és

¹ Jaquemare, i. h. 83. lap.

² Ipolyi: magyar téglá-építészeti műemlékek; Archaeol. Közl. II. köt. 129—160. II.

ugyan ott egy zöld zománczos kályhafiokot találtam. Ez utóbbin az atya isten a fekvő Ádám oldalából teremti Évát. Az atya isten ábrázolása a keleti ritusú dicskörrel fején, hosszú redős köntösben határozottan a XIV. század elejére utal. Tudvalevőleg a likavai vár 1318—24. körül Douch comes által épült, s hogy 1261-ik év előtt még fenn nem állott, bizonyítja Béla királynak Tamás mester királyi ajtónálló részére 1261. évben adott oklevele.¹ Ezen oklevél szerint megengedtetik neki hogy addig mig Lykaván várat építhet Liptóvárott lakhatik «. . . . donec sibi in terra sua Lykava arcem extruxerit».

Hogy a XIV. század, sőt a XV-ik végeig is, a használati agyag tárgyak oly kis számban, vagy talán épen nem maradtak reánk, készítőjük és készítési helyük iránt jóformán semmit sem tudunk: nem meglepő, akár a tárgyak törékenysége, akár a feljegyzések hiánya miatt. Hiszen aránylag a többi európai államokban is épen oly szegények és gyérek s kifejtettebb iparukhoz, művészeibb alkotásukhoz képest talán még szegényebbek az adatok mint nálunk, kivételével azon spanyol-mór aranyozott agyag tárgyakkak, melyeknek remek készítése a XV. században tetőpontra hágott. Franciaországot illetőleg csakis néhány tételt találunk a XIV. század második feléből, mint azt M. B. Fillon említi, a Champ Saint Pere-i plébános nyilatkozatában 1378. évből, midőn Jourdin Begant fazekas ezeket mondja de la Mathe Frelonnak: «par chaque un au, d'une b'ou'ge verd godronne et d'une pouire de bouée.» Ugyan M. B. Fillon deríté fel Poitou fazekas műhelyét, mely épen oly híres volt, mint a Chapel-des-Pots, beauvaise-i és a savignies-i; mert VI. Károly inventariumában 1399-ik évről, előfordúl egy, beauvaise-i agyagból készült és megaranyozott korsó. De ezen utóbbi adat sem biztos, csak feltevésen alapúl a készítési helyre, Beauvaise-ra nézve, miután a Beauvaise városi archivumban följegyezve találtatik 1434-ik évi október 17. hogy VII. Károly midőn Beauvaise-n keresztül utazott, hasonló ajándékot kapott. Nem sokkal több az, a mit a külföldön máshol a helynevekre és személyekre nézve feljegyezve találunk.

A XV. század renaissance-készítményei, az olasz és franczia majolisták kivételével, kevés haladási eredményt mutatnak fel, s épen nem voltak alkalmasak az agyagipar tárgyai a kereskedelemre; mert az ornamentális jelleg a közhasználati tárgyakkal, hazai kulturális viszonyaink között, kivált a Hunyadiak korszakában, kizárólag magyar nemzeti volt; a nagy és gazdag urak asztalán, az arany és ezüst készletek foglalták el a helyet, s az 1489-ik évi esztergomi Hyppolit-féle codex szerint említett cserép tárgyak picheri di terra,² alkalmasint Olaszországból hozattak be a cselédség használatára, s biztosan vehetjük, hogy a XV. században használt cserép, agyag közhasználati tárgyak határozottan magyar készítmények voltak, mint ezt a pozsonyi 1449-ik évi számadási jegyzőkönyvben is feltaláljuk,³ mely szerint Esztergomban, Egerben és Budán is a XV. század vége felé zománczos kályhafiókat készítettek.⁴

A XV. század első felében az olasz születésű della Robbia, az agyagnak plastikai alkalmazása által feltűnt; s a színeknek a fénymázos agyagon való használatával, az agyagmivesség terén korszakalkotó lett, s támadtak utána a műértéssel dolgozó olasz majolisták, kik a polichrom festést a zománczos agyagon, kivált sárga, kék és zöld színekkel gyako-

¹ Árpádkori új okmánytár XI. köt. 504. lap. 352. okmány.

² Römer Fl.: A magyar fazekasságról Arch. Ért. X. köt. 138. lap.

³ Századok 1874. I. füzet 10. lap.

⁴ U. o. 1872. 356. lap.

rolták, s díszítményeiket a nagy olasz mesterek rajzai után készítették, melyek leginkább mythologiai és vallási tárgyak körül mozogtak, s nemzeti, olasz népies épen nem volt. Az olasz majolisták felfogási jellege a francia készítményekben is érvényesítették befolyásukat nemcsak, de a francia renaissance agyagműveket még 1497 és 1502 között is Olaszországból Franciaországba vándorolt fazekasok csinálták, mert az említett években is még de Ferrier Percy szerint Solobrin Jerome nevű s Forliból való olasz majolista Amboiseban műhelyt nyitott, III. Henrik alatt Lionban Gabruonne Francesco Pesaróból, Giulio Gambin Faenzából, Sebastiano Griffio Genuából Franciaországban megtelepült majolisták voltak. 1588. évben Giovanni Ferro Altare di Monteferrato Nantesban műhelyt állít, Machcoulban Jacobo, és Loys Ridolfe de Caffagiolo szintén üzletet nyitnak; s az olasz izlés, s az olasz mesterek francia majolikáinak roppant keresettsége, a valódi francia irányt itt is megváltoztató, s nem engedte a francia népies nemzeti irányt kifejlődni, s az olasz majolisták inváziójának még egy Palissy sem volt képes sikerrel ellent állani, miután a francia nagyok és gazdagok, csak az olasz majolisták műveit keresték.

Ám de ha a külföldön az agyagipar terén, a francia és olasz majolisták, a művészet remekeit állíták elé, antique eszmék újabbi feldolgozásával, de nemzeti irány nélkül; az alatt a magyar ornamentális alkotás, kifejlődésének nemzeti jellegét, ruházatán, szövészeti, himzési czikkein, faragott és festett ládáin, szekrényeiben, sőt egyházi díszművein is érvényesíté nemcsak, de ugyanazon motivumokat átvitte agyagászatába is, s feltaláljuk az akkori edényeken, cserepeken, kályhafiókokon, tálakon is; persze a művészi felfogás, alkotás és kivitel hiányával, de annál tisztábban kifejezett nemzeti typussal.

A hollandiak indiai kereskedése által Európa megismerkedvén a chinai agyagművekkel, melyeknek finomsága, átlátszó tetszetősége, könnyűsége és szilárdsága az európai agyagipart háttérbe szorította; ez irányban legfőbb törekvéssé vált, a közhasználati agyag tárgyak készítésénél a chinai műveket utólni. S ha már az olasz majolisták művészete decoratív szempontból epochális lett, anyagának előállítása sok kívánni valót hagyott hátra. E tekintetben a fayence edények feltalálása határozottan nagy lépés volt az agyagiparban; de míg régebbi írók a fayence készítését Hollandiában 1480-ik évre teszik mint legelsőt, újabb kutatások azt a XVI. század elejére szállítják le s adatokkal kellőleg be is bizonyítják. E szerint tehát azon agyag edények, melyek Ferrarából, Beatrix királyné korában hazánkba hozattak,¹ nem valódi fayenceok, de valószínűleg majolika mezzák voltak. A fayence-készítés legrégebbi adatai Franciaországban 1502. évtől találhatók, mint azt M. Natalis Rondu, és M. de la Ferrier Percy gróf bizonyítja: midőn is Lyonban I. Ferencz király számára az építészetnél a fayenceot Andreas della Robbia alkalmazta.² Angliában 1581-ik évben találunk fayencegyártást Stradtfordshireban, a hol Marryat és Chaffers munkája szerint Willians Simpson egy fayence-gyár felállítását kérelmezi. Jännike³ Schweiczban 1592. évszámmal jelölt fayence edényt mutat fel idézett munkájában. A XVI. század elején Bécsben gyártották a nálunk is közkedvességben volt fayence edényeket.⁴ Spanyolországban

¹ Römer Fl.: Magy. fazekasság, Arch. Ért. X. k. 139. l. Századok. 1872. 359. l.

² Lucca della Robbia M. II. Barbet szerint 1481. évben meghalt.

³ Grundrisse der Keramik.

⁴ Századok 1872. 356. l. Römer i. h. 138. lap.

1610-ik évben; Olaszhonban 1612., Belgiumban 1667., Németországban 1665., Hollandiában La Hayeben 1614. ápril 4-én Clayes Jansen Wyttmans kapott első szabadalmat a fayence-gyár felállítására, Nürnbergben 1657. évben hol a fayence-készítés, mint általán Némethonban, nagyban üzetett.¹ Belgiumban 1667. évben Tournay városában, a honnét a kitünő agyagot Hollandiába, Delftbe vitték, M. Lejeal munkája szerint: Pierre Joseph Fouquez alapított gyárat, a kinek Amandeban is volt fayence-gyára, s meghalt 1741-ben. Svédhonban 1759. évben virágzottak a fayence-gyárak. S valjon szemben a felhozott külföldi agyagiparral mit találunk hazánkról a küldi irodalomban? a semmivel majdnem határos keveset. S hazánkban a fenmaradt emlékek között, az idáig gyéren kiadott leltárakban, és ipartörténelmi irodalmunkban?

Midőn a XV. század mozgalmas ideje után, a XVI. század harcrai elboríták hazánk földét, a sok arany és ezüst asztali készlet, a haza oltárára, rejtekhelyekre vándorolt, s az olasz agyagművek még a czintálakat, kupákat, bilikomokat is leszoríták az úri asztalokról; a fayence edények részint importáltattak, de részint, még pedig nagyobb részt itthon készültek. Így találjuk feljegyezve a többi között hogy Brassóból a XVI. században a moldvai és oláh vajdáknak kisebb és nagyobb cserép ivó edényeket küldöttek ajándékba.² A szinyérváraljai inventariumban 1559. évből előfordúl: «Egy korsó por, egy fazek salétrom»³ a felső-vadászi inventáriumban 1631-ik évi ápril 15-ről: zöld kályhák, kilencz fazek apróstól, hat cseréptál az póczon, nyolcz öreg fazék, kilencz új cserép tálak» stb.;⁴ továbbá: Temetkezési költségek 1634. évből «... legkiválképen fassek ellegendő, vas fased, nincs es *tót fased*».⁵ Külföldről kereskedelem útján hozatott be különösen Bécsből, Olaszhonból és Hollandiából, Törökországból, mint az Rimai János portai vásárlásaiból kitünik 1608—20. vagy 1621. évekből.⁶ A hollandi delft fayenceok elég tekintélyes számmal találkozhatni a felföldön; ez azonban épen nem bizonyítja azt, hogy nekünk a viszonyokhoz képest eléggé kifejlett agyagiparunk nem lett volna, de volt ám; s ha a fayence-készítés nálunk már a XVII. század elején dívott, s ha az importált közhasználati tárgyak a későbbi magyar gyártásnál a nemzeti jelleg elferdítésére hatással voltak is, a durvább készítésű majolika rustikának decoratív nemzeti típusára hazánkban befolyását nem érvényesítette, mert az egyes vidékeken, a kifejlett nemzeti ízléshez képest készített agyag tárgyak voltak csak kelendők. Kellőleg támogatja ezen állítást szerzett bő tapasztalatom, kivált a felvidéken, hol az anyag kitünő jósága miatt a fazekasság nagyobb mérvű, terjedtebb volt mint az alföldön. Tapasztaltam hogy például Trencsénmegyében, Zsolna tájékán a majolika-tálak a XVII. század végén sötét kék alapon, fehér és sárga ritkán zöldszínű virágos festésűek, Árvában halaványvörös kevés díszszel, Liptóban piszkos szürke, Szepesmegyében fehér alapon, igen gyakran egy szál virággal, legkivált stylizált tulipánnal sárga és zöld színben; Zólyomban kék vagy fehér alapon aszter-díszszel, Turóczban zöld alapon fehér reczés decorációval stb.

¹ Jaquemar: Les merveilles de la Ceramique 201. lapon.

² Rómer i. h. 139. lap.

³ Történelmi-tár 1878. III. füzet 663. lap.

⁴ Dr. Vincze Gábor: Történelmi tár 1878. IV. füzet 927—940. ll.

⁵ Szerémi: Történ. tár 1878. II. füzet 356. l.

⁶ Ipolyi: Tört. Tár 1878. I. füzet 153—164. ll.

Feliratos és évszamos edényeink kellőleg bizonyítják, hogy nálunk a fayence-gyártás mint kézműipar a XVII. század elején gyakoroltatott. A felső-magyarországi muzeumban Kassán egy fayence korsón 1617. évszám és I. B. V. S. betűkkel fordul elő; saját gyűjteményemben egy fehér nagy tálon, közepén stylizált tulipán, a karimán M. M. 1647. alján H. jeggyel kék színben. Ezen tál Szentiványból ered, hol a XVII. században Magócsi Mária férjénél volt, valószínűleg háztartásából való. Későbbi időkből igen érdekes a kassai muzeumban egy gömbölyű tál MP monogrammal és 1693. évszámmal, egy másik fehér kerek tálon, Andreas Glaczinger 1669; ugyan ott egy gömbölyű kerek tál tulipán-díszszel H S 1687.; gyűjteményemben két nagy fehér tál 1693. és 1694. évből, ismét egy kisebb tulipános fehér tál 1697., egy más fehér tál, virággal díszített magas áttört oldalú gyümölcstálacs 1693; a pannonthalmi pohár Tökölyi arczképével 1678. évből.¹

A köedény-gyártás különösen Német- és Angolhonban gyakoroltatott. Némethonban nyomaira akadunk már 1550. évben,² s 1595-től kezdve már nagyban készítették tizenkét fazekas-műhelyben. Rährenből harminczegy gyárbélyeg ismeretes 1577. évtől kezdve. Nálunk a XVII. század elejétől birunk itt készült köedényeket; de valószínű, hogy a köedény-gyártás a XVI. század végén is dívott. Évszamos köedényünk van 1654. évből egy czinfődeles korsó alakjában gyűjteményemben, 1689. évből³ egy fehér köedény tál a győri főgymnasium muzeumában; a kassai muzeumban 1687. évből H S jeggyel. Készültek még Némethonban Nassau, Hähr Creussen, és Bassanban is a XVI. század második felében. Angliában majdnem egy századdal később a XVII. század végén kezdték a köedényeket készíteni Wedgewoodban, s huszonöt gyáranak külföldi exportjával, csak a holland delft edények versenyezhettek; de kivált hazánkban annyira kedveltek voltak a delftek, hogy míg az angol wedgewoodi gyár készítményeivel csak imitt amott találkozunk: a régibb, különösen a XVII. századbeli delft fayenceok öt hatszoros arányban lelhetők. Fazekasaink az angol motivumokat — angol ízléssel európai elferdítéssel stylizált, chinai tájképeket, vörös kék és fekete színekben nem igen alkalmazták; de a delft kupák, kancsók, korsók alakjait és japáni chinai figurális rajzait, kivált fehér alapon, kék színnel, nagyon gyakran utánozták; sőt a múlt században a holicsei fayence-gyár felállítása előtt, midőn ott helyütt és vidékén, a fayence edények készítése mint kézműipar üzetett, hollandi fazekasok telepedtek le közel Holicshoz, a nyitramegyei Szobotistye helységben, hol még mai nap is mint külön község «Habana» név alatt léteznek, s kiváló készítményeik voltak, fehér alapon polychrom és fekete színben. De valamint a pozsonyvidéki stomfai gyár, és a dunántúliak, német-sváb ízlést terjesztettek készítményeikben, úgy a szobotistyei Habana fazekasok, s nagy részt a holicsiak is, a XVII. század végéről eredő edényeiken igen gyakran, a tót és sziléziai német motivumok által idegen, nem-magyar ornamentikát alkalmaztak edényeik díszítéseül, addig a trencsénmegyei Zsolna vidéki fazekasok, mint kézmű-iparosok, még a tót feliratú kupák, kancsók és czébkorsókon is a XVII. század végén a legtisztább magyar díszítményt alkalmazták: a stylizált tulipánt, szegfűrózsa, asztert, valódi olasz majolique színekkel, kiválóan sárga, kék, ritkábban zöld színben,

¹ Győri történ. és régész. füzetek I. köt. 93. l., Römer Magy. Fazekasság Arch. Ért. X. köt. 141. lap.

² Jännicke: Marken und Monogr. 29. l., 616. bélyeg.

³ Arch. Ért. X. köt. 140. lap.

de mindig polychrom összeállításban. A szepesvidéki köedények és fayenceok, kivált az iglóiak, határozottan művelték az ó german ornamentika elemeit; a tetszetős szép voluták, lovagvárak, madár és más állati — ritkábban figurális — rajzok alkalmazása által. Gyönyörű példányát bírja egy szepesmegyei czinfödeles hengeralakú alacsony kupának Klimkovics Béla tisztelt barátom, mely fekete alapon, aranyozással vörös és kék színben ritkítja párját. A magyar fayenceokon az aranyozás felette ritkán fordul elő, s már csak a XVIII. században készült edényeken található. Elöttem csak az imént említett kupán, egy másikon birtokomban, s egy még 1873-ik évben Austerlicz bécsi antiquarius által ugyan csak Kassán szerzett tányéron ismeretes; s ezenkívül, a szintén birtokomban levő három csésze, két ibrik és egy tejföls serpenyőn találtam, melyek K bélyeggel jelezvék, s Körmöczbányáról erednek, s valószínűleg odavaló készítmények, már csak azon oknál fogva is, hogy egy teljesen hasonló háromlábú tejes serpenyő, ugyanazon díszítménnyel, fénymázzal és fehér alappal „Körmöczbánya“ gyárbélyeget mutat fel.

Fazekasaink a XVII. század közepéig mint kézművesek gyártmányaikkal kizárólag a hazai szükségletet fedezték, én legalább sehol nyomára nem akadtam annak, hogy agyagiparunk termékei — kivéve a fentemlített brassói ivóedényeket mi szintén csak ajándékkul vitetett ki — külföldi kereskedelem tárgyát képezték volna. Ezen indok kellőleg megmagyarázza, hogy míg a külföldön egy della Robbia, Antonio de Faenza, Baldassar de Peraso, Biassini Ferrae, egy Palissy, Andreoli, Garducci stb., hírneves festészek rajzai és conceptioni után díszítették majolikáikat, s a határozott nemzeti népies jelleget nem fejtették ki: az alatt a mi fazekasaink a XVI. és XVII. században készítményeiken — az egyes megrendeléseket kivéve — magyar díszítést, magyar motivumokat érvényesítettek, megfelelőleg saját és a nép ízlésének; s ha távol messze maradtak az olasz és franczia ipar mester-rajzaitól, a tetszetős idomítás, alakítás, sok tekintetben kiállják a versenyt a külföldi gyárak készítményeivel is. Áll ez kivált a XVII. század végétől szemben akár a német, akár a holland delftek és fayenceok közhasználati tárgyairól. Hasonlítsuk össze, a vaskos, hasas delft korsókat, kancsókat, a magyar felföldi czinfedeles kupákkal, mennyi tetszetős arány, a hengeridomu a karcsú nyakú széles talpú, a két fülű templomi virágtartókkal; a pesaroi, faienzai, forlii kigörbült karimájú, széles nyakú, potrohos, egyfülű előre nyúló szájjal ellátott korsókat, czéhkorsóink arányos tagozataival, s találni fogjuk: míg a divat bolondúl az idétlen régi delftek után, a magyar majolikák és fayenceok jóval több figyelmet érdemelnek, mint a mennyiben még csak egy évtized előtt is részesültek úgy bent, mint a külföldön.

Agyag edényeink ornamentikájának magyar motivumai, leginkább a virágok és állatok körül forog, ép úgy feltaláljuk a tulipánt, szegfűt, asztert, s csak később a rózsát a czifra szűrökön mint a korsók és tálakon. Az állati díszítés gyakoribb tárgya a szarvas, az északi megyékben a zerge, sas, kivált a szepesi és lipthói kupákon; ritka a tájkép, s legritkább a figurális díszítés.

Korántsem akarom én ezzel azt mondani, mintha a tulipános virágdísz más nemzeteknél elő nem fordulna, vagy mindaz, a mi tulipános-szegfű, aszter-dísz, az már magyar lenne. Nem, épen nem, mert rá akadunk erre a régibb perzsa agyag tárgyakon, és a franczia múlt századi, és német gyártmányokon; a különbség csak abban áll, míg nálunk a tisztán nemzeti népies felfogás a tulipánt, szegfűt, asztert stb. mindig stylizálva alkalmazza: az a

külföldi tárgyakon, természetes sőt idealizáltan szép. Láttam ezt sok ó-bécsi és majnai Höchst városi gyártmányokon, fayence és fritt porcellánokon.

A XVII. század végén és a XVIII. században fayence- és kőedény-gyártmányainkon, érvényesülni kezd a külföldi edények alaki és ornamentális befolyása, egyrészt a bevándorolt olasz, holland, francia iparosok által, másrészt finomabb gyártmányaink természet-szerű követelménye által a külső csinra, s a gyárszerű üzemek, fazekas-műhelyek berendezése, s a külföldi utáni vágya folytán a fogyasztó közönségnek.

E tekintetben a holicsi gyár, és a szobotistyei kézműipar első helyen áll, úgy gyártmányainak finomsága, mint rajzainak kitűnő conceptiója és exact kivitele folytán. Szépek kivált a sárgásfehér, vagy zöldes-sárgás alapon egyszínnel festett ibrikek, kannák, tányérok medaillonjai, melyeken a mythologiai momentumok conceptioi és kivitele igen gyakran művésziek; és semmiben sem állanak hátrább, a külföld e nembeli készítményeinél. Ám nézze meg az érdeklődő azon holicsi, a múlt század második feléből való kerek tányért, közepén hosszúdad medaillonban sötét barna-vörös színben tartott Dianát, mely gyűjteményemből az 1873-ik évi bécsi világkiállítás alkalmával az iparmuzeumba került, vagy azon antique-szerű, fehér alapon kék színben tartott gyönyörű korsót Német Imre miniszteri tanácsos úr gyűjteményében: kénytelen lesz bevallani, hogy hazánk múlt századi fayence- és kőedény-gyártása nem vált iparunk szégyenére, szemben a külfölddel sem.

Gyönyörűek az egyszínű feketében, vagy világoskékben tartott medaillonok ibrikeken, csészéken, talakon, a hitrege és gyermek-életből, melyek gyűjteményemben vannak, s valódi remekei iparunknak. A finomabb fayence edények gyártásában a holicsihoz legközelebb áll a körmöczbányai, levéldíszzeivel és guirlandjaival polychrom kivitelben. A pápai gyárból csak két példányt ismerek, egyet az iparmuzeumban, egyet saját gyűjteményemben, de mind a kettő díszére szolgálhat bárminő gyűjteménynek. Szerencsés utánzatokat mutatnak fel a tatai fazekasok is, a della Robbia és Palissy-féle készítményekben; de polychrom festészetük alább áll a holicsiaknál, bár rajzaik gyakran igen jók. A tatai edények vizsgálása közben két csinos mívű tányéron találtam festőjének nevét a múlt század végéről. Az egyikken egy József korabeli öltözkében hosszú szárú pipából dohányzó férfi áll az előtérben; a háttér hegyvidékes tájképet tüntet fel, sok színben tartva; lenn a festés jobb szögletében fekete színnel beégetve olvasható „Scherer“. A másikon egy úrhölgy fuvoláz, szintén egy tájkép előtérén; s ugyancsak lenn a jobb szögletben „Hes“ olvasható. Két edényfestőnknek neve tehát a múlt századból immár felderítve van.

A kelet agyagipara, a chinai finom porcellán művek, nem hagyták nyugodni az európai ceramistákat. A földnemek válogatása, vegyészeti összetétele, a folytonos kísérletek Hollandiában, Angol- és Olaszthonban, mégis előidéztek az eredményeket, melyek után oly régen oly hön sovárogtak fazekasaink. A találmányok és felfedezések történetében fontos szerepet játszik, és kiváló helyet foglal el a porcellángyártás titkának felfedezése Európában. Olaszthonnak jutott a babér. A XVI. században Medicis I. Ferencz laboratóriumában készült az első porcellán, de a gyártás titka I. Ferenczcel és felfedezőjével együtt elveszett, míg később az ismét a XVII. század második felében Franciaországban felfedezte Claude Reverend párizsi polgár; s XIV. Lajostól 1664-ik évi április 21-én a gyártásra kizárólagos szabadalmat kapott.¹ Belgiumban Peterymk 1751. április 3-án harmincz évi szabadalmat

¹ Jaquemare i. h. III. köt. 253. lap.

nyert a porcellán-gyártásra; Nürnbergben Marz Kristóf 1712. évben alapít üzletet; Angliában, M. A. V. Franks műve szerint Chelseaban 1745. évben nyitottak gyárat. Olaszthonban Docciában Ginori marquis 1735. évben rendezett be nagyszerű üzletet. Strassburgban 1721-ben anspachi születésű Wackenfeld János Henrik, Hannong Ferencz Károlylyal gyárat állítanak. Szászországban Tschierenhaus 1709-ben aranyat keresván, égvényes vörös agyagot talált, s vörös porcellánt égetett belőle, mi Ágoston szász választó fejedelem tetszését is megnyerte. Ehez járult a véletlen mi Bottgerrel történt, a ki t. i. egy napon parókáját a rendesnél nehezebbnek találta, s észrevette hogy rizspor helyett, valami ásványos porral van behintve fodrásza által; inasától megtudta, hogy egy bizonyos Schnorr nevű egyén az Au közelében rövid idő előtt talált egy agyaghomok-telepet, s azt mindenfelé árulja. Bottger vegyszileg megvizsgálván a port, benne felismerte a kaolint. Ennek folytán Ágoston szász választó fejedelem Meissenben az Albrechtsburgban, a híressé vált porcellán-gyárat felállíttatá. A Meissenből megszökött üzletvezető Stofzel 1718. évben Bécsbe jött, s 1720. évben Clande de Pasquier vezetése alatt, megnyitá a híres ó-bécsi porcellángyárat, melyet 1749-ben Mária Theresia és VI. Károly megvettek és császári gyárrá lett.

Az agyagipar fejleményeihez képest, hazánkban a porcellángyártás a múlt században a külföldhöz viszonyítva milyen arányban állott? erről idáig kevés, s nem eléggé megbízható tudomással bírok; de kutatásaim közben, egy selmeczbányai kis desert-tányéron kívül magyar porcellánra még nem akadtam, s a herendi úgylátszik csak a múlt századnak végén keletkezett, mert Hooper szerint 1800. évig a herendi gyár bélyege: HEREND az osztrák czímer koronával, és a magyar czímer a koronával volt.¹ Az agyag vívmányainak jelenkori fejlettsége, ezen becses régészeti szaklap keretén kívül esvén, arról itt ez alkalommal tovább értekezni helyén sem lenne.

Vissza térve agyagiparunk előbbi korára, a külföldi fayence- és kőedény-gyártmányok behozatala és külföldi fazekasok letelepülése, nemcsak az eredeti népies magyar ízlés megromlásán dolgozott, de egyszersmind a műhely vagy gyárbélyegek használatánál is idegen elemet hozott be. Innen van, hogy a XVII. és XVIII. században készült edényeinken oly gyakran találkozunk a delft utánzatokkal, chinai és holland motivumokkal, sőt idegen-szerű bélyegekkal is.

Ezen körülmény nagyon megnehezíti a belföldi gyártmányt a külfölditől való megismerésben, a gyár- vagy műhely-jegyek nyomán; és sok oly valódi magyar készítmény bélyegjegye meg nem határozható a gyár helyének tekintetéből. Így találjuk a delfteken a holcisi gyár H jegyének egyszerű vagy összetett változatait, a tatai T betűt német edényeken; s mert a hírneves külföldi írók, mivel agyagiparunkat nem ismerték, gyárbélyegeinket ismeretlenekül mutatták be az olvasó közönségnek. A külföldi, kivált a francia, olasz és schweiczi agyagműveken már a XV. századból találtunk gyárjegyeket, és évszámokat: hazai fazekasaink, saját nevüket, s műhelyeik jegyeit nem örökítették meg gyártmányaikon, s csak a XVII. században fordulnak elő, a fehér fénymázas tárgyakon, a gyár helyneve, betűje vagy bélyege besajtolva, a polychrom festésüeknél pedig: kék-fekete, ritkábban zöld, sötétbarna, világossárga gyéren vörös festékekkel beégetve rendesen az edények alján, czinfe-

¹ Hooper: Manual of Pottery and Porcellains Marks 141. lapon.

deles kupák, korsók, kancsókon leginkább fekete színnel a czintalapzat alatt. Még mielőtt a kézműipart a gyárszerű berendezés váltotta fel, az ily bélyegek ritkábban találhatók.

A hazai agyagiparnak fejlődési története, ezen becses lapok szűk keretén belől nem levén leírható, ha azt általában ipartörténetünk megkívánja s a szakszerű fejtegetés netalán hézagpótlónak ismertetnék: úgy e téren, ha szakavatottabbak nem vállalkoznának, szerencsés lehetek még a tisztelt olvasó közönséggel egy önálló munkában találkozhatni. Addig is azonban, az érdeklődők némi tájékozásául itt közlöm, általam az ország több helyén összegyűjtött gyárjegyeket, a felderítetteket meghatározva, a meg nem fejtetteket ismeretlenekül hagyván. Végre felette lekötelezend bár ki is ha ez irányban, akár helyreigazítással, akár gyárjegyeim szaporításával, vagy más adatokkal megörvendeztet.

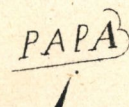

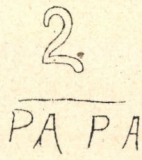
A rajzban mellékelt 193 gyárjegy az előttem ismert kéz és gyármű helyek szerint következőleg oszlik el:

1. Hollitsch 1— 52-ik számig	16. Miskolcz 143—145-ik számig
2. Tata 53— 94-ik »	17. Mohács 146—147-ik »
3. Pápa 95— 97-ik »	18. Regécz 148—151-ik »
4. Igló 98—102-ik »	19. Rozsnyó... .. 152, 154—155-ik »
5. Kőrmöczbánya... .. 103—105-ik »	20. Deezs 153-ik »
6. Kassa 106—110-ik »	21. Kolozsvár 156-ik »
7. Selmeczbánya 111-ik »	22. Sárospatak 157-ik »
8. Bisztricz 112—113, 119. Melyik Erdélyben vagy Trencsén megyében?	23. Murány 158-ik »
9. Bártfa 114—118-ik számig	24. Hollóháza 159, 161-ik »
10. Kőszeg... .. 120—126., 142-ik »	25. Bakonybél... .. 160-ik »
11. Buda 127—129-ik »	26. Ismeretlenek előttem 162—194-ig »
12. Pongyelok 130—133-ik »	27. Edelény, Apátfalú, Város-Lőd, Telegd,
13. Stomfa 134—135-ik »	Eperjes, Batiz és Nagy-Görgény, gyár-
14. Pécs... .. 136—138-ik »	jegyeit, betűit vagy más jeleit, s ezen
15. Mosony ... 139—141., 154-ik »	üzletekre vonatkozó adatokat felkutat-
	nom sikertelen maradt.

Majláth Béla.

1 	2 	3 	4 	5 	6 	7 	8
9 	10 	11 	12 	13 	14 	15 	16
17 	18 	19 	20 	21 	22 	23 	24
25 	26 	27 	28 	29 	30 	31 	32
33 	34 	35 	36 	37 	38 	39 	40
41 	42 	43 <i>Hollitsch</i>	44 <i>Hollitsch</i>	45 	46 <i>Hollitsch</i>	47 <i>Hollitsch</i>	
48 	49 	50 	51 	52 	53 	54 	55

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

56 	57 	58 	59 	60 	61 	62
63 	64 	65 	66 	67 	68 	69
70 	71 	72 	73 	74 	75 	76
77 	78 	79 	80 	81 	82 	83
84 	85 	86 	87 	88 TOTIS	89 	90
91 	92 	93 	94 	95 	96 	97

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

98 i G L O	99 	100 I G	101 IG L O	102 	103 K
104 K	105 	106 K	107 K	108 K	109 Kaschau P
110 	111 SCHEMNITZ	112 Bistritz 1	113 	114 BK	115 B P
116 B	117 B	118 B	119 Bistritz	120 KÖSZEG	121 K
122 G.	123 	124 IK	125 G	126 	127
128 OF	129 O	130 P.	131 P	132 P	133 R
134 T	135 S	136 P	137 P.	138 O A C	139 W B.
140 WB O	141 WB	142 	143 Miskolcz	144 M	145 Miskolcz L
146 M	147 M	148 M	149 M	150 M	151 M

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

147 M	148 ² 824 REGECZ	149 855 REGECZ	150 REGÉCZ BB	151 REGECZ	152 R	153 D	154 M2
155 Rosenau	156 Klausenburg T.	157 B K λ	158 MURANY	159 HOLLÓHAZA			
160 BAKONYBEL.		161 HOLLOHÁZA		162 R 2	163 π	164 7	165 2
166 I	167 U	168 F J	169 NS	170 G K	171 A	172 HAM	173 T
174 H F	175 V	176 A —	177 JM +	178 J	179 B	180 L	181 DM,
187 M	182 L	183 R R	184 Y	185 YHI		186 Y	
	188 L	189 RA W	190 S	191 Z	192 3 S S B	193	194

IV. 1. 1.
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A BEREKSZÓI RÉGI TEMPLOM HUNYADMEGYÉBEN.

1877. nyarán római felirat- s régiségtani apparatusomat kiegészítendő, Hunyadmegye egy részét, jelesen Déva környékét, tettem ez irányban való vizsgálataim tárgyává.

Midőn a Maros-jobbparti Solymosról a kéméendi érdekes, de Neigebauer hibás közlése óta meg nem vizsgált római feliratok¹ másolása végett Kéménd s onnan Arany felé igyekezhén, a nagyági Érezhegység kifutványai közötti völgyben fekvő *Berekszó* helységet megközelítém: figyelmemet már távolról lekötötte egy a község derekán nyugat felé álló dombtetőn díszlő ódon templom, melynek tornya erős elhajlásban nyugot felé van dőlve, e ferde helyzetében Pisa és Bologna tornyai építésének izléstelen játékára emlékeztetvén, avval a sok egyéb közötti lényeges különbséggel azonban, hogy itt az istenkísértő függélyes vonal regulatora nem az építész szeszélye volt, de az idő vasfogának az incuria hominummal való következetesen destruktiv frigykötése.

A sacrosancta vetustas iránti buzgósággal sajátlagos provinciám, a római archaeologia és epigraphiáról néhány perczre megfedekezvén, idegen mesgyére tévelyedtem, vagyis nemcsak szemle alá vettem e régi templomot, de, mert műértéke és speciálitása meglepett, azt e pár sorban futólag ismertetni is törekszem; bocsásson meg érte a római archaeologia s ne nehezteljenek kontárságomért azok az érdekes szakférfiak, qui talia curant! Hisz ismertetésem úgylis csak figyelemébresztés s legkevésbbé sem akar szakszerű leírás lenni.

A berekszói görög-keleti hitfelekezetűek e temploma, mint említém, a Nagyág felől a Maros felséges völgyére irányuló hegykifutványok egyikének dombbá simuló oldalán mintegy a helység derekán fekszik. Négyyszögű tornya, mely a templom falazatától tetemesen elvált, s azonkívül többfelé is repedezett, erősen nyugotnak hajlik; a templom falazata is úgyannyira össze-vissza van hasadozva, hogy teljes összedőlésétől naponta tarthatni, ha ugyan az már eddig nem történt volna meg.

A keletelt templom alaprajzát és méreteit a következő oldalon levő ábra tünteti fel.

Ablaka, és pedig köríves, észak-felé egy van; a szentélyen, melynek záródása a háromszögből képeztetett, kettő s déli oldalán szintén kettő, melyek közül az egyik az egykori ajtó, most a) ajtórés felett szemlélhető. Eredetileg csak egy boltozott hajója volt,² e hajó azonban, valószínűleg a roskadozóban levő templomfal megerősítése, illetőleg a boltozat támogatása végett, utóbb a c) fallal elrekesztetett s e közfalban levő bejárathoz, a mostani főajtóhoz, használtattak fel részei az egykori sajátos de ízletes faragványú, hogy úgy mond-

¹ L. *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III. 1. k., 1339., 1354., 1364. s 1361. szám.

² Szentélye szintén boltozva van.

jam szlavizált renaissance stílusú főajtónak, melynek fölöslegessé vált több darabja az előcsarnokban van elég gonddal elhelyezve. Lehetséges azonban, hogy e közfal a templommal együtt épült s ekkép a görög-keletiek néhol dívó szokása szerint a nők osztályát rekeszté el a férfiakétól. A templom régi fő-oldalajtójának helyén ütött *a*) nyílat elé — mert ajtónak többé csakugyan nem nevezhető — kívülről épített kisded *b*) előcsarnok későbbi esetlen toldalék. A tornyot, délnyugoti szögletén, s a hajó északi oldalfalának nyugoti végét, támaszok védik, már t. i. úgy a hogy, az összeroskadás ellen.

A templom, szentélyének s hajójának elrendezésénél, át nem idomított s ehhezképest eredeti állapotukban maradt köríves, de román-stílusra semmiként sem mutató ablakainak formájánál és főleg sajátos faragványú ajtórézleteinél s az egykori főajtó körül a külső falon levő régi falfestmények jellegénél fogva: már az első perczen azt a hatást tettem rá, hogy az már eredetileg is görög-keleti vallásfelekezetűek számára épített, azonban

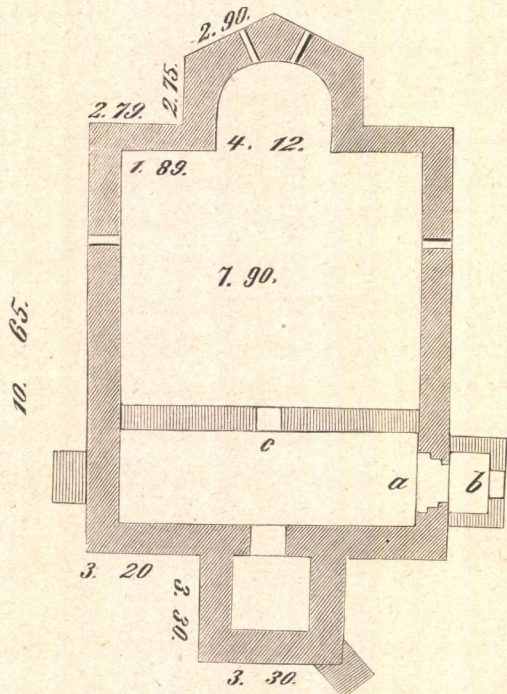
valószínűleg nem oláh, hanem szláv nemzetiségű kegyúr által, mennyiben a templom alakja egészen eltér a Hunyadmegyében levő többi ódon oláh templomokétól, melyek többé-kevésbbé basilika-stílusra emlékeztető alakban építettek.

Ez az első benyomás nemcsak megerősödött, de bizonyossággá is vált bennem, midőn a templom hajójába lépve ó-szláv jellegű falfestmények oly nagy sorozata tárult fel előttem, a minőt épen e helyen semmikép sem vártam.

Imént már említém, hogy a templom külső falán, az egykori főajtó jobb- és balfelén több régi falfestmény szemlélhető; valószínű, hogy e főbejárat felett is festmények díszíték a külfalat, de a mennyiben — mint jelzém — a falazat e helyen leszedetett, ez ma már alig constatálható. A templom bensejében a régi falfestmények tarka sorozatban következnek egymásra s a hajó oldalfalait — bolto-

zata kivételével, a mely jelenleg be van meszelve, — valamint főleg a szentély falait s boltozatát egészen beborítják, különböző szenteket s azokra vonatkozó jeleneteket ábrázolván. Valamennyi ábra körül ó-szláv feliratok láthatók, de hogy azok a nagy szláv-néptörzs melyik ágának nyelvén, ráczúl vannak-e vagy horvátul írva: a szláv nyelvekben való teljes tájékozatlanságom miatt megjelölni nem tudom.

Meglepetésem csak fokozódott, midőn a hajó déli falán két nőnek, négyszögű festett ráma-zattal körülfogott, ügyesen ábrázolt, életnagyságú s kétségkívül portrait-alakjára esett tekintetem. A két nő öltözeté, ékszerei stb. a Magyarországon a XVI. század második felében divatozott ékes formáknak s idomoknak felelnek meg, magyaros szabásúak és gazdagon ékesítettek; minélfogva mindkét hölgy főúri családból való eredetére lehet következtetni. Mennyiben pedig egy templomnak ábráját, mely épen a kérdéses egyház hű kicsidlete, tartják kezeikben: bizonyára a templom kegyasszonyait ábrázolják, kik azt alapították vagy esetleg restauráltatták. A két alak mellett pár sornyi ó-szláv felirat szemlél-

hető, mely a mennyire a következő, nehezen kibetűzhetett szóból: *gospodina* hozzá lehetett vetnem, a két nő nevét s valószínűleg az évszámot, vagyis az általuk építtetett vagy restauráltatott s feldíszított templomra vonatkozó tudnivalókat tartalmazhatja.

A falfestmények általában elég jó felfogásról s ügyes ecsetről tanúskodnak s némi csekély sérüléseket leszámítva jó állapotban vannak. A falvakolat mélyebb rétegeiben a jelzetteknel még régibb falfestményeknek is vannak, különösen az egykori főajtó mellett, nyomai, melyeken gyakorlott kézzel készített, egyszerű veres körvonalokkal könnyedén odavetett ábrák részei láthatók, a mi azt láttatik bizonyítani, hogy a templom két ízben festetett ki. Az ábrázolatok általában stuccoszerűen lesimított felszínre vagyis gondosan kiegészített művakolatra vannak festve.

A templom, melynek építészeti jelege a XVI. század derekára vall, s melynek festészeti és faragványi részleteiben a renaissance formái eredeti és szerencsés módon vannak egyesítve az ó-szláv műizlés idomaival, egykor védfallal volt kerítve, tehát az erődített templomok közé sorozható. E falazat északnyugoti részének egy darabja még most is fennáll. A papilak vagy monostorocska (?) romjai a templomtól pár lépésnyire dél felé láthatók.

Nincs kétségem aziránt, hogy a templom építésének vagy esetleg kijavításának, illetőleg valamely szláv nemzetiségű kegyúr által görög-keleti vallásfelekezetű templommá lett átidomításának időkorát a két hitbuzgó nő ábrája mellé festetett ó-szláv felirat fogja kideríteni. Mindamellett azonban, hogy ez íratsorokat, mint említém, olvasni nem bírtam, lemásolásukra pedig, a mi hozzáértő által való feloldásukat lehetővé tévé vala, időm — szűkre lévén szabva — nem maradt s így tartalmukból ez irányban érvelnünk nem lehet: kutatásom közben a templomban és a körül néhány oly műemlékre találtam, melyek alapján ez időkort, a falfestményen ábrázolt két nő kilétét s általában azt a feltűnő körülményt, hogy mi okon épült e teljesen szláv típusú templom a sem a jelenben, sem pedig a múltban szláv lakosoktól nem lakott Erdélyben s épen Déva környékén, mint látandjuk, mégis némi valószínűséggel megállapíthatni.

A templomunk történetének ismeretére vonatkozó s lejjebb részletezendő fontos adalékokat az a három síremlék szolgáltatja, melyek kisebb-nagyobb töredékekben, az időviszontagságától többé-kevésbé megviselt állapotban fenmaradtak. Nevezetesen:

I. a toronyházban szabadon fekvő, csinosan parkányzott síremléken kettős kereszt alatt, melynek szárnyai közt három soros ó-szláv felirat áll, a következő, hibás méretű distichonokban fogalmazott sírirat olvasható, fájdalom azonban, hogy csak hézagosan, mivel a kőlap írásos felülete több helyt teljesen el lévén málva, több rész végképen elenyészett:

Kettős kereszt

EPITAPHIVM

OLC3RAVIT MOERENS // // // //

MARGRETA SEPVLCHRVN // // //

NÆ, NOMENCVIC // // // //

SVE, ISTAIVVIC // // // //

AMORE DEVIQ // // // //

GENUS HAN // // // //

LITATQ3 // // // //

azaz: Epitaphium | Olczaravit moerens | Margarete sepulchrum |
 natae, nomen cui C | suae, Ista virum C | amore, Deum(que) |
 genus, han (c) (nobi) | litatque |;

2. a templom belső előcsarnokában szabadon levő síremlék töredéken dúsfonalú koszorúval körzött czímerpais alatt, melynek fenmaradt része után azonban, a síremlék épen e helyt eltörve, a fenmaradt rész pedig megkopva levén, a czímert körülírnom nem lehet, a következő sírat áll

VLADIMIR ///
 koszorúkörben
 czímerpais
 D : IDIEMINOV ///
 MOSCHOVITA ///
 ANNDMD · LXX ///
 XVIANNOET ///

azaz a köriratban: (M)agnifici d(omini) | Vladimir(i)
 alól pedig: moschovita(e) | Ann(o) D(omini) MDLXX | XVI,
 ano aet (atis);

3. a templom külső előcsarnoka előtt szabadon álló s két darabra tört síremléken, melynek effelett jobb oldala is egész hosszában szabályosan le van faragva,¹ e sírat olvasható

HIC SEPULTUS JACET SASVAR ///
 NICOLAVSC ///
 MAGNIFI ///
 COLAVS ///
 VIT · CAP ///
 ALFELDIEN ///
 NNIS · ELEC ///
 CONSILI ///
 156 ///

koszorúkörben
 czímerpais

azaz a köriratban: Hic sepultus jacet Sasvar(iensis) | Nicolaus {Olczara
 Cherepo} vit

közbül pedig: Magnifi(cus d[ominus] Ni) | colaus {Olczara
 Cherepo} vit cap (itaneus | Alfeldien
 (sis s[erenissimi] Joa) | nnis (elec(ti regis) | consili(arius A. D.) | 156

¹ Lefaragva mondom, mivel e síremlék csonkaságát ez utóbb bekövetkezett kegyeletlenségnek s nem tulajdoníthatni annak, mintha e sírlap eredetileg is két, egymáshoz illesztett darabból készített volt. E hozzá-

Az évszám alatt dús levélzetű koszorúkörben czímerpaizs látható; a czímert azonban felismerni s meghatározni nem lehet, mivel a síremlék alja a czímerpais nagyobb részével együtt letörött, a megmaradott kisdud részlet pedig az idő viszontagsága miatt felismerhetetlenné vált.

A síremlék hiányzó felén soronként 6—7 betű állhatott s e hozzávetéshez képest a hiányzó részre az épen 7 betűből álló (*Olczara*)vit név illhetett leginkább; hogy mégis mi okért füztem oda a szintén 7 betűs (*Cherepo*)vit nevet, lejjebb megmondom.¹

Hogy az 1. szám alatt közlött sírirat az *Olczaravit* vagy a mai hangoztatás szerint Olcsároovics család két tagjára vonatkozik, nem szenved kétséget. Nevezetesen kiderül abból, hogy e síremléket a bánatos szívű *Olcároovics Margit*, leányának állíttatta, kinek neve a fennmaradt C..... betűből következtetve *Katalin* lehetett; kiderül továbbá, hogy e Katalin férjes nő volt, a ki a női szív megbocsátható osztályozása szerint első sorban férjét szerette (s tán félté is!) és csak azután jutott az égi atya szerelmére; kiderül végre, hogy nemcsak maga eredett előkelő nemzetségből, de férje is szintén olyan, sőt még előbbkelő rendű ember volt.

Hogy a 2. sz. a. említett nagyságos *Vladimir* úr az Olcsároovics nemzetségnek volt-e tagja, vagy pedig más családból eredett, nem tudjuk meg s csak affelől értesülünk, hogy orosz eredetű ember volt s hogy 157... évi..... hó 16-án halt meg.

A 3. számú síremlékek *sas-* vagy *sásvári* nagyságos*vics Miklós*, Alföld kapitánya és János Zsigmond 156...ban elhalálozott tanácsosának hamvait fedte egykoron. De arra nézve, hogy mely nemzetségből eredett az előkelő hivatalokat viselt férfiú, teljesen homályban hagy a sírirat.

Le valék hangolva, midőn ez esetleg fennmaradt műemlékek feliratát kibetűzve meggyőződtem, hogy abban, a minek ismeretére vágytam, elé nem sokkal jutottam, sőt hogy ellenkezőleg minden, a mivel e mysticus helyen találkozom a helyett, hogy a templom történetének ismeretére nézve felvilágosítást adna, kezdve a falképek közt ábrázolt két nőalakon e síremlékekig s az azokon előforduló honorum gradusokig: mindmegannyi rejtélylyé válik előttem.

Vajh ki volt e kétségkívül vagyonos két úrnő, a kik, mint hihető, e szláv jellegű templomot építtették vagy restauráltatták, s hogyan épen Déva körül? Az 1. számú sírirat *Margit* és *Katalin* asszonyát ábrázolja-e a templom falfestménye; az anyát, ki hogy Olcsároovics leány volt, említi ugyan a sírvers, de a ki — valószínűleg a metrum korlátai miatt — férje nevét, ha tán annak özvegye vala is akkoron, feledte megnevezni; s a leányt, kinek férje nevérol szintén nincs emlékezet? Hogyan került az orosz *Vladimir* úr e nyughelyre? Ki volt az a *sas-* vagy *sásvári**vics Miklós*? Miféle méltóság vagy hivatal volt az az *alföldi kapitányság*? S végül, hogyan viselhetett valaki János Zsigmond alatt akkép tanácsúri méltóságot, hogy emlékérol — a mennyire tudom — történetiróink egyike se tegyen említést?

vetés ugyanis nem valószínű, mennyiben a hiányzó betűk számából következtetve az elveszett vagy megsemmisült síremlékeknél a meglevőnél némileg keskenyebbnek kellett volna ez esetben lenni, a mi aztán egyenesen a symmetria szabályaiba ütközött volna; azt nem is említve, hogy a középüti álló czímerfaragvány természetéből egyébként sem engedé vala meg két külön kőlapnak épen azon a kényes helyen való egyesítését.

¹ Nyájas kalauzom, a görög-keleti agg lelkész állítása szerint néhány, valószínűleg az imént leírt síremlékek részeit képezhetett régi iratos kötöredék pár év előtt a Baternay Ákos-felé berekszói lakházba — melyben jelenleg Kovordányi Mór körjegyző úr lakik, — állítólag épen a konyha tűzhelyébe falaztatott, melyeket tehát ennél az oknál fogva nem láthattam.

Kérdések, melyekre a történelmi nyomtatott forrásoknak e tekintetben való némasága mellett sem az erdélyi muzeum gazdag kéziratára, sem pedig az Olcsároviics nemzetséget illetőleg Nagy Iván és Kövári László családtani munkái, gróf Kemény József bő tartalmú Stemmographiája, Mike Sándor és néhai atyám Torma József genealogiai nagy gyűjteményei nem adtak óhajtott felvilágosítást!

S mivel ekképen a berekszói templom történetére s kegyasszonyai vagy urai kilétére vonatkozó emez érdekes kérdések tömkelegéből kijutni nem bírtam: archaeologiai pugillarisonnak Berekszó és műemlékeire tartozó lapjait, a kiigazodást csak egy szerencsés véletlentől remélve, már-már feledém, midőn a szerencsés véletlen csakugyan bekövetkezett.

Szabó Károly nagyérdemű történettudósunk ugyanis az *enyingi Török* család genealogiájának gróf Kemény József *Laterculi genealogici ad stemmatographiam Transsilvanie* című gyűjteménye XII. kötetének 26. tábláján (4. 5. 6. hasábon) lelt következő kivonatóval örvendeztetett meg:

Valentinus Török	Joannem I. Török	<i>Valentinum II. Török</i> qui in Trans. vixisse videtur Habuit duas uxores 1° <i>Catharinam Czerepovit</i> filiam <i>Margarethae Olczárovit</i> , quae 1572. obiit, et tumulata jacet in pago Valachico prope Devam.
Pempfinger leány		

Ez adat a berekszói 1. számú sírirat neveire, sőt még a templom történetére is kellő fényt vet. E szerint ugyanis Olcsároviics Margit Cserepoviicsné volt, ki leányának Katalinnak, Hunyadmegye örökös főispánja első s valószínűleg korán elhalt nejének ¹ állíttatta a kérdéses síremléket; több mint valószínű továbbá, hogy Török Bálintné anyjával együtt lakván Déva várát, evvel közös költségen díszítteté fel a kétségtelenül Török Bálint Déva-vári uradalmához tartozott Berekszót a templommal, mely ismertetésünk tárgya, s mennyiben családi nevökből következtetve mindkettő bizonyynyal szláv nemzetségből eredett görög-keleti hitvallású nő vala, elmagyarosodásuk daczára hitfelekezetök és fajuk sajátos izlése, az ősi formák szerint építteté azt fel és a kesergő anya elhalt leányának tetemeit a közösen alapított templom sírboltjába takaríttatá el; valószínűvé válik végül még az is, hogy a mennyiben az anyának síremléke — ha ugyan meg nem semmisült — Berekszón fel nem lelhető, leánya halála után Dévát s vejét odahagyván, Erdélyből elköltözött.

«Inventis facile est addere» mondta a római, s így a szerencsésen nyert adat alapján, ha épen könnyűvé nem is, de lehetővé vált további érdekes adatokhoz jutnom Berekszó e műemlékeit illetőleg.

Nagy Iván ² Török Bálintnéről szólván, s lényegileg gróf Kemény József fennírt adatait ismételvén, megjegyzi, hogy annak ³ sírkövén a Cherepovith név *Czerepuit*-nak van írva. Bír-e Nagy Iván úr, e megjegyzéséből sejthetőleg a kérdéses síremlék feliratára vonatkozó még más és tán bővebb adatokkal, mint a mennyi Budai Ferencznél ⁴ — a kitől minden bizonyynyal mind gróf Kemény József, mind pedig Nagy Iván meríték adataikat — lelhető, nem tudom, de sejtem, mivel Budai csak ennyit említ: „*Török Bálint*. János fia,

¹ A második *Orbai Margit* volt.

² *Magyarország családai*, XI. k. 293. l. 1. jegyzet.

³ Ki mellékesen megjegyezve a tragikus módon elvérzett Balassa Borának lett volna menyje, ha ugyan ezt férje, a kegyetlen Török János valószínűleg már korábban le fejezteté vala.

⁴ *Magyarország polgári históriájára való Lexicon, a XVI. század végeig*, III. darab 454. l.

Bálint unokája. Erdélybenn lakott. Első felesége *Cserepovits Katalin* 1572. eszt. hóltt meg, és Dévához közel egy Oláh falubann temetődött, a' holottis az ő koporsó kövére ezenn versek mettszödtek:

Olezaravit moerens hoc Margaretha sepulchrum
Condiderat natae quae Catharina suae.
Ista virum Kató dilexit amore, Deumque:
Hanc genus, hanc pietas, nobilitatque thorus.»

Török Bálintné családi neve tehát e sírversben elő nem fordulván Budai adata nem képezhetette Nagy Iván jegyzetbeli kiigazításának alapját.

Budai Ferencz e közleménye azonban épen elég arra, hogy az 1. sz. a. közlött sírirat teljesen érthetővé váljék s kiigazodjék. Kiigazodjék mondom, mivel első összevetésre kitűnik, hogy a XVI. század becsületes kőfaragója a valószínűleg jól irt distichonokat elrontva metszé Katalin asszony síremlékére, minélfogva Benkő közleménye tekintendő helyes szövegnek.

Török Bálintné anyja Olesároovics Margit asszonyról az érintett adatokból csak annyit tudunk meg, hogy *Cserepovicsné* volt, de férjének keresztneme nem derül ki; több mint valószínű azonban, hogy férje *Cserepovics Miklós*, a Szapolyai-kori vitéz rácز kapitány volt.

E Cserepovics Miklóstra és nejére érdekes adatot találunk Bethlen Farkasnál.¹ Előadván ugyanis, hogy Cserepovics, kit Petrovics Péter 1550-ben 8000 rácз harcossal a Frater György sógora Perusith Gáspártól védett Csanád-vára visszafoglalására küldött volt, ettől miként veretett meg keményen s üzetett el a vár alól, a hazatéröt felesége által a következő apostropheval fogadtatja:² «Auctus majorum gloria diminutam illam posteris tua infamia relinquis, duplici nomine et posteris et majoribus reus: quorum alios tuo exemplo perdis, aliorum, quantum in te est, gloriam splendoremque tuo dedecore exstingvis.» A férj szégyenén nemes haragra lobbant nő e szavai férfias, hősies lélekre mutatnak, minélfogva a bátor asszonyra bizonyára nem talál a hasonlítás, melylyel őt Benkő Ferencz egyébiránt illeti.³

Mint említém, meg vagyok győződve, hogy e derék hölgy csakugyan nem volt más, mint Olesároovics Margit s Cserepovics Miklós síremléke e révén került Berekszóra a feleség- és leányalapította templomba.

Cserepovics Miklós síremléke mondom, mert minden jel arra mutat, hogy a 3. számú síremlék nem másé, mint Margit asszony férjeé. Habár ugyanis e számnál már megjegyzém, hogy a síremlék hiányzó felére a 7 betűs (Olesáro)vit név szintűgy elfért mint a nemkülönben 7 betűből álló (Cserepo)vit név, de a mennyiben valamely Olesároovics Miklósról — a ki Margit asszonnak például atyja, testvére vagy rokona lehetett volna — történeti forrásaink egyáltalán nem, de annyival többet emlékeznek Cserepovics Miklósról, Petrovics Péter rácзainak kapitányáról,⁴ ki a hatalmas férfiúval való összeköttetésénél s a Szapolyai-ház

¹ *Historia de rebus Transylvanicis*, (második kiadás) I. k. 447—450. l. Bethlen Cserepovicsot valahányszor csak említi, *Kerepecz*-nek nevezi.

² «Bethlen Farkas egy igen elmés, de fulánkos beszédét ad a' Miklós felesége szájába, me'lyel az a' maga meggyőztetett Férjét fogadta volna», mondja Budai Ferencz, i. m. I. d. 511. l.

³ U. o. «Továbbá azt írja» — t. i. Bethlen Farkas — «hogy ötet a felesége egy néhány hónapokig maga eleibe sem bocsátotta. Annyi valóság lehet a dologbann, hogy néki olyan Xantippéje lehetett, a ki a kard forgatást nagyobb dolognak nem tartván mint az orsó pergetést, ötet nem igen jó kedvel fogadta.»

⁴ «Thracum praefectus», mondja Bethlen Farkas, i. m. I. k. 448. l.

iránti hűségénél fogva¹ később János Zsigmondtól méltán emeltethetett tanácsúri méltóságra, és a mennyiben a keresztnév s a vezetéknev utórészének azonossága, a *honorum gradus*, az évszám s mint lejjebb látandjuk az előnév, tehát minden lényeges körülmény a mellett szól: a kérdéses síremléket alig tarthatjuk másénak, mint Cserepovics Miklósénak. Természetes, hogy a sírkő ily csonkasága mellett a dolgot teljesen bizonyossá csak az tenné, ha az Olcsároovics és Cserepovics czímert ismervén, Vladimir úr czímerét (a kit főleg abból az okból, hogy síremléke csak e rokonságánál fogva kerülhetett Berekszóra, az orosz származású Olcsároovics nemzetségből eredettnak vélek) a 3. számú sírirat czímerével egybe lehetne hasonlítani, a mi a fennírtott okoknál fogva fájdalom nem lehetséges.

Legfőbb bizonyíték azonban arra nézve, hogy a 3. számú síremlék csakugyan a Cserepovics Miklós hamvait fedte, a síriron előforduló *sasvár*- vagy *sásvár*(iensis)² előnév.

A temesmegyei *Zaswar*, *Sasvar* stb. = *Sásvár* helységet³ ugyanis, mely érdemes történetbúvárunk Pesty Frigyes úr *Collectaneái* szerint Rékás és Remete helységek között feküdt, azonban már elenyészet, Isabella és János Zsigmond 1545-ben kelt adományánál fogva Cserepovics Miklós bírta.⁴ Őt tehát sásvári birtoka után a *sásvári* = *de Sásvár* előnév méltán megillette. Hogy e helységet az Olcsároovics család bírta s ehhez képest előnevét e helységtől vette volna, Pesty úr *Collectaneái*, habár Temesmegye s általában az ország délkeleti vidékeit illetően eddiglen azokat tekinthetni legbővebb forrásnak, felvilágosítást nem adnak.

Az *alfeld-i* kapitányság alatt Magyarország alföldi részeinek kapitányságát érteni nem lehet, mivel ily hivatalt vagy méltóságot a történet és közjog egyáltalán nem ismer. Pesty Frigyes úr azt véli, hogy e cím, melynek még némi más nyomaira is akadt, Dalmatiának vagy Boszniának valamely ritkán említett s így jobbadán még ismeretlen, valahol ott Zagoria (Zagorje) körül fekvő zugkerületére vagyis zsupanságára vonatkozhatik.

Hogy egyébiránt a Cserepovics s valószínűleg az Olcsároovics család is előkelő, úri nemzetség volt, bizonyítja úgy az 1. számú síriron ezt érintőleg világosan előforduló kifejezés, valamint a Bethlen Farkas által Cserepovics Miklósné szájába adott egész apostrophe tartalma.

Imént említém, hogy az Olcsároovicsokat, mennyiben Vladimir urat közéjük számítom, orosz eredetűeknek tartom. De némi valószínűséggel az a hozzávetés is bírhat, hogy miután Pesty Frigyes úr szíves közlése szerint egy *Olczár* nevű *szerémmegyei* helység a XV. században előfordul,⁵ az Olcsároovics nemzetség e községből is vehette eredetét s annak illető tagjai csak úgy, mint valószínűleg maga Cserepovics Miklós is, az ország e

¹ Habár Pesty Frigyes úr *Collectaneái* szerint Cherepuyt Miklós egyideig, 1540-ben legalább, I. Ferdinánd híve volt.

² A *praedicatum* elég szabálytalanul van így, e formában írva, de csakugyan így van írva.

³ E helységnek már a XV. század végén ráciz nemzetiségű birtokosai voltak mint például a Belmosevtheek, Bradácsok stb.; lakossága is, legalább nagy részben, e népből való volt. L. Pesty Frigyes úr *Collectaneái*.

⁴ Kendeffi János az erdélyi (gyulafehérvári) káptalan előtt ugyanazon évben tiltakozik az ellen, hogy a nevezett adományozók temesmegyei *Zasvár*, Jenő stb. helységekben fekvő birtokait — melyek őt valószínűleg Kendeffi Miklósné Bradács Milicza jogán illetheték — Cserepovics Miklósnak adományozhassák s hogy ez, vagy bárki más e birtokait elfoglalhassa. L. Pesty úr *Collectaneái*. Volt-e az ellenmondásnak Kendeffi részére kedvező eredménye, nem tudhatni, de a ráciz kapitány befolyásánál fogva több mint valószínű, hogy az adományban nyert birtok úra tényleg csakugyan ő maradt.

⁵ A *Fejérmel* T. X. 5. k. 364 illetőleg T. X. 6. k. 503. l. különböző évszám alatt (1412 és 1422) közlött két oklevél voltaképen csakugyan egy.

részből származhattak a szintén ama tájon levő Pozsegamegyéből eredett Petrovics Péterrel egyidejűleg — s tán épen hívtára — Magyarország délkeleti részeire. Az is meglehet, hogy Vladimir úr nem az Olcsárovics — hanem valamely más, evvel vagy a Cserepovics családdal rokonságban levő nemzetségből eredhetett s elhalálózása után e rokoni összekötetésnél fogva jutottak tetemei a berekszói templomba; mert hogy nem volt például a templom s az ahhoz kapcsolt monostor papja, a síremléken neve előtt álló *magnificus* cím minden kételyt kizárólag bizonyítja.

Még megjegyzem, hogy egy Olcharowyt Péter 1540-ben I. Ferdinánd híve volt¹; 1556-ban pedig a király egy Ocsarovits (sic) Demeternek a (Külső)-Szolnokmegyében fekvő Martfő és Földvár s a csanádmegyei Csókás, Kopáncs és Dalegyház nevű falvakat adományozza.²

A berekszói régi urasági lak romjai — az agg lelkész azokat híveivel együtt a templomalapító család egykorú várkastélyáéinak tartja — a jelenleg Baternay Ákos úr tulajdonát képező telken lenn a faluban láthatók. Török Bálintné lakházának vagy várkastélyának nyomait azonban e romokban alig kereshetnők.

A közlöttekben, tán kissé túl hosszasan is, elmondtam mindazt, a mit úgy a templomnak buzgó s ősi vallásukhoz hű kegyasszonyaira vonatkozólag összegyűjthettem, valamint a mit magáról a templomról laicus létemre elmondanom lehetett.

Mielőtt közleményemet bevégezném, meg kívánom még említeni, hogy a templomban a következő régi, valószínűleg liturgikus tartalmú szláv nyomtatványokat s kéziratokat találtam jobbadán valamennyit átnedvesült állapotban:

a) ívrétű, ó-szláv nyomtatványt; a címlapon kétfelé osztott, kifestett címerpaizs látható, melynek felső részében kiterjesztett szárnyú egyfejű sas, alsó részében pedig két harántos vonal között lépdelő oroszán ábrája szemlélhető. E nyomtatvány elejéhez és végéhez egy-egy, több lapból álló s ó-szláv nyelven írott van kötve, az egyikken festett initialek;

b) ó-szláv nyelvű, ívrétű nyomtatványt; végéhez egy több lapból álló szintén ó-szláv nyelven írott kézirat van fűzve; végül

c) két, negyedretű s hasonlóan ó-szláv nyelvű kéziratot.

Hogy e nyomtatványok és kéziratokból lehetne-a templomalapító családra vonatkozó valamely adatot nyerni, csak szakértő vizsgálat deríthetné ki.

Torma Károly.³

¹ L. Pesty Frigyes úr *Collectaneáit*.

² L. ugyanott.

³ E közlemény már ki volt szedve, midőn Pesty Frigyes úr XI. Gergely pápának egy, 1375-ik évi október 31-én kelt levelére sziveskedett figyelmeztetni (*Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia Romae, 1863. I. k. 296—298. l. 419. szám*), melyben nevezett pápa IV. Béla magyar királynak egy 1244-ben kelt adománylevelét átírván, jóváhagyja a királynak a boszniai püspök és káptalan részére *Vulkóvár-megyében* fekvő néhány birtok s az *olfeld-i* zsupánság dézsmái iránt tett adományát. «Item confirmamus ex certa sciencia et approbamus, et ex novo conferimus», — mondja a többi között az adománylevél — «ecclesie Bosnensi et Episcopo possessiones in Vozora, quas Hyurzlaus Banus de Bozna propter diversas iniurias et dampna data eidem ecclesie dedit tradidit, et perpetuo assignavit de nostra voluntate, connivencia et consensu, volentes expresse, quod Episcopus et capitulum decimas in Vozora, in Sou, in *Olfeld* et in aliis *supis* (sic) more aliarum ecclesiarum de Hungaria sine distinctione personarum de omnibus suis habeant et percipiant»; a miből kitűnik, hogy az *olfeld-i* vagy a mai hangoztatás szerint *alfeldi* zsupánság — mint a hogy e név a 3) számú síremlékben is említették — Boszniában feküdt, s hogy Pesty Frigyes úr fennemlített hozzávetése helyes. Cserepovics Miklós tehát a mellett, hogy tanácsúr vala, egyszersmind ama bosnyák zsupánság kapitánya is volt. T. K.

O-BUDAI TEMPLOMROM.

Most midőn az «Arch. Ért.» utóbbi, azaz f. é. 6-ik számának 228-ik lapján, újból megpendítve látom Árpád sírjának és így a Fehéregyház nyomainak felkutatása eszméjét; nem lesz érdektelen, már csak az ezzeli összefüggés okáért, ha az illetők figyelmét felhívom azon templomromra, melyet a hatvanas évek végén Ó-buda határában ép azon környéken, hol a Fehéregyházat keresik, ástak ki; s melyről tudtommal vagy épen semmi, vagy csak nagyon rövid említés történt a lapokban s ez is feledékenységbe ment;* mely közönyt, tekintve azt, hogy nincs kizárva annak lehetősége, miszerint e romok épen a Fehéregyházéi, csakis úgy tudok megmagyarázni, hogy e még meglehetősen korban levő romok, feltalálásuk után, igazi vandalismussal azonnal széthányattak.

Az 1869-ik év tavaszán, midőn a bécsi országútnak Ó-buda vámháza átellenében, balról a budai szőlők lejtős oldalán, egy új — az úgynevezett «Victoria» téglagyár alapját ásták, s e czélból egy meglehetősen magasságú halmot kellett leásni és elhordani, a munkások egy erős, tömör s hosszan nyúló falazatra bukkantak, melyről a további ásításoknál kiderült, hogy mint Ázsia sivatagjain Babylon s Ninive romjait egész homokhegyek borítják, úgy itt is az e helyet környező magasabb hegyeknek századok folytáni vízholdta iszapja, elborítván lassanként egy egész templom omladékát és valószínűleg több romokat is, idő folytán egy nagyobb terjedelmű halommá alakult, melynek magvát a nevezett épületrom képezte. Alulirott azon időben gyakran jártam tinnyi birtokomról Budapestre, honnan a bécsi országút visz be Budára; kezdettől fogva különös figyelem s érdeklődéssel kísértem az ásításokat, tudakozódván a netaláni leletekről is. Midőn a munkások több heti munka után a halom tetemes részét eltávolították volna, egy közép nagyságú hosszas templom romjai tűntek elő, egy apsisal kelet, vagyis az országút felé, falai lehettek 2—3 öl magasak, toronynak semmi nyomára nem akadtam. A falak elég erősek voltak, s azon fehér márványhoz hasonló fehér mészkőből építvék, mikből ha jól tudom a budai Mátyás templom több faragásai, valamint az Ó-buda s vidékünkön találtató több római sarcophag és sírkő van faragva, s valószínű, hogy a közeli Csobánka község határában fejtettek. Ennek tulajdonítom, hogy még akkor is, midőn e romokat a százados földburoktól kiásták, tökéletesen fehérek voltak, úgy hogy színéről annyi század után is méltán lehetett volna Fehéregyháznak nevezni.

Az egyházdüledék közelében levő föld csupa törmelék s romhalmazból állott, keverve hamúval és az égés világos jeleivel, mely valószínűvé teszi, hogy az egyház tűz

* Nem ment feledékenységbe; mert Zsigmondy Gusztáv annak idején felmérte és lerajzolta a romot; de ez egy XIV. századi templom romja levén, nem lehet sz. István «Alba Maria»-ja. A szerk.

által pusztult el, s csakis így magyarázható meg, hogy a belsejében levő különben díszes faragásokból alig maradt fenn valami, mert a mészkőből levő faragások a tűz hevében szétmáztak. A templom belsejében talált nagyon kevés éles faragott kövek közül a legszebb s egészen ép darab, hihetőleg oltár vagy koronapártázat része, szintén olyan fehér kőből, finom művészi faragással, fölül növénydísz s alul gyöngysor alakú gömbdíszszel, azután a templom boltozatából két darab szépen faragott diagonal gerincz, melyek a «Műrégészeti kalauz» II-ik könyv 108-ik lapján levő 184. sz. a. ábrához hasonlítanak,* gyűjteményemben vannak s román egyházra látszanak mutatni; szintén megvan egy a templom belsejében talált kősírkereszt felső része, fehér, hihetőleg sóskuti kőből, melyen mint a keresztyénség első századaiban s még az ó-hitűeknél jelenleg is, a kereszt fő és mellékágai között két oldalt két csúcs áll ki. A templomtalaj padozata már nem volt meg, hihetőleg a sírbolt feldúlása és kirablása alkalmával lett felszedve; itt a hamúval kevert törmelék között, egy fül nélküli rozsdátté vasbárdot találtak, alakra s nagyságra hasonlót azokhoz, minőket mai nap is a templomokban Sz. László szobrainál láthatni, valószínű hogy ennek is ez volt rendeltetése. A beomlott és szétdőlt sírboltban több szétszórt csontváz s koponya hevert, melyek egyike mellett a munkások szerint egy rendkívüli finomsággal dolgozott arany sodrony fülbevaló találtatott, a mi azonban állítólag a muzeumba került; fakoporsók töredékei is találtattak, melyek mint a legrégebb koporsóknál, vaspánttal voltak kívülről megerősítve s körülvéve; ily pántok egyes darabjai valamint a vasszekercze szintén gyűjteményemben vannak.

Ennyiből áll, mit az egyház kiásatása s az ott lelt tárgyakról megtudhattam s belőle megszerezhettem, lehet sőt nagyon valószínű, miszerint a munkások minden felügyelet hiányában sok becses és értékes tárgyat hordtak el, mik azután beolvasztatván, az aranyműveseknél dolgoztattak fel, mint főleg Ó-buda határában lelt annyi sok más becses régiség.

Ha már most az imént leírt rom fekvését összehasonlítjuk a Fehéregyházról fennmaradt s különböző korszakba eső tudósításokkal, lehetetlen nem kétkedni arról, hogy kitünő szaktudósunk Rupp Jokabb úr «Budapest helyrajzi története» című jeles munkájában nem téveszen állítja-e a Fehéregyház fekvését a békás-megyeri területtel határos szőlőhegy (az úgynevezett Goldberg) aljába? S remélhető, hogy talán egykor, a helyszíni alapos kutatásoknak a fennmaradt adatokkali szakértő összehasonlítása után, sikerülni fog az imént leírt rom helyén, ha már magát a Fehéregyházat nem is, de annak egykori helyét megállapítani.

Legyen szabad végül az erre vonatkozó történeti adatok közül néhányat idéznem, melyeknek ide vonatkozó részei vélekedésemet némileg igazolni látszanak: így Anonymus 52-ik fejezete, melynek végén így szól: «Ki is (t. i. Árpád) tisztességesen lön eltemetve egy kis patak fölött, mely kömederben folyik alá Attila király városába; hol ott is a magyarok megtérése után egyház épült, melyet Fejérnek (Fejéregyháznak) neveznek, boldog. szűz Mária tiszteletére». — E szerint az egyház tehát fehér volt, s bizonyára színe után neveztetett el így, e szín pedig nem lehetett vakolat, meszelés vagy festésből eredt, mert akkor századokon keresztül nem tartotta volna fenn eredeti színét és így nevét sem,

* Az idézett gerincz, mint a csúcsíves styl végkorszakának példánya van adva.

A szerk.

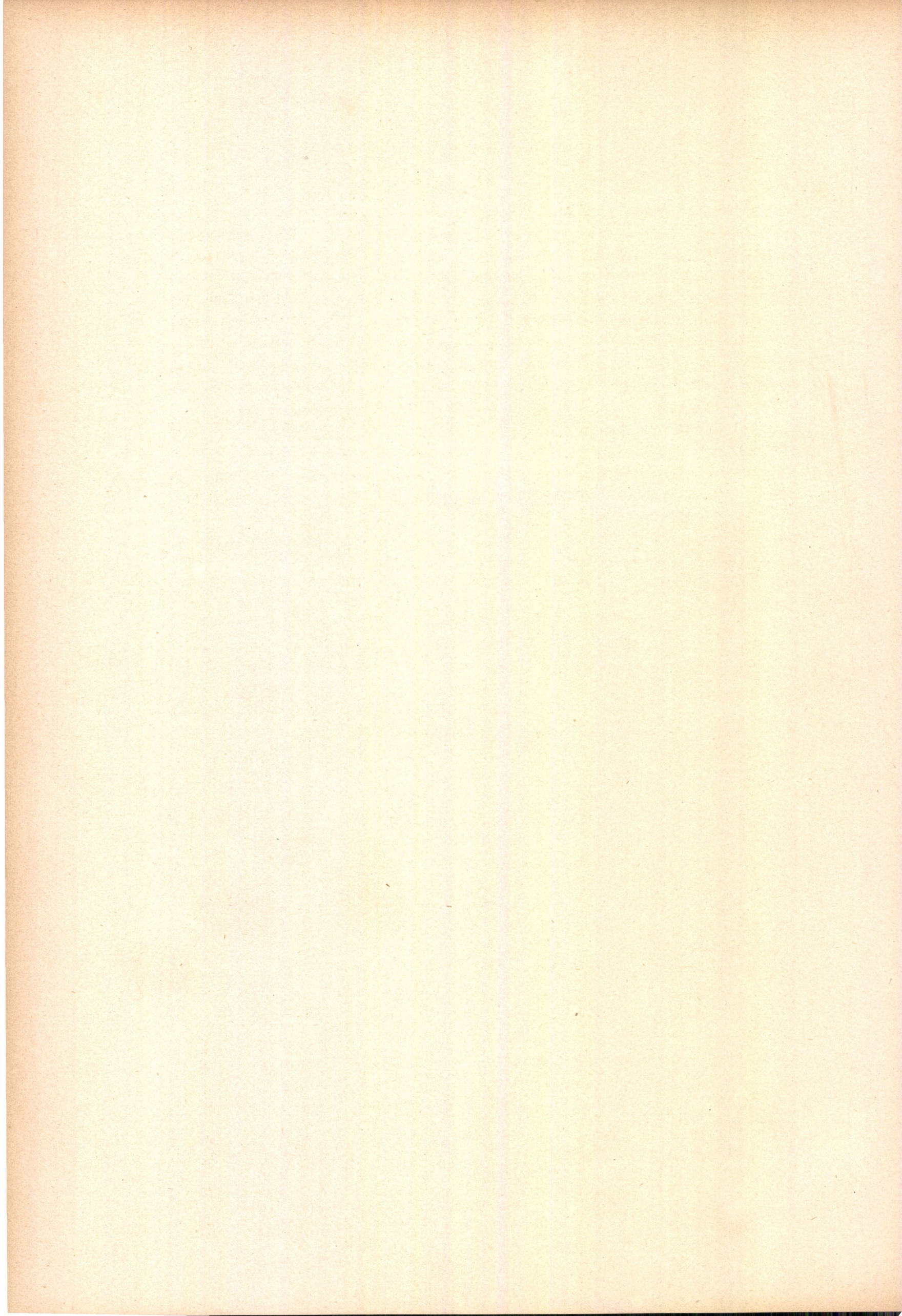
hanem az építésnél használt kötől származott, e kő pedig szintén nem lehetett sós-kúti vagy építés és faragásra használtatni szokott egyéb kő, mert akkor sem maradt volna annyi századon át fehérnek, hanem megbarnult s feketedett volna mint minden régi épület, habár vakolat nélküli faragott kövekből van is; hogy századokon keresztül megtartsa eredeti színét, épen az általam fenntemlített fehér márványhoz hasonló csobánkai fehér mészkőből kellett építve lennie; mire az építést az akkor még számtalan szanaszét heverő római emlék, épület, s főleg a templom helyén levő római temető sírkövei vezethették. E kövek fehérségének díszes volta méltóbb is volt a nagy fejedelem sírtemplomához bármily más anyagnál, s a kelő nap sugaraiban visszatündökölve, büszkén mutatta a hívőknek az Isten házát s a honfiaknak nagy vezérek sírját; de feltaláljuk e kő későbbi használatát is oly épületeknél, melyeknek különös dísz és tiszteletet akartak ősünk adni; így mint már említettem a budavári Mátyás templomnál is, hol ha jól emlékszem a bemenetnél kívülről levő oszloptalapzatok vannak e kőből faragva. Az Anonymus említette kis patakot is feltaláljuk a templom létezett romjai mellett s pedig épen annak közvetlen közelében, jelenleg ugyan a gyár szükségleteire egy terjedelmes kúttá alakítva, miből még most is csergedez egy kevés víz Ó-buda felé, a mi azonban a templom és forrás kiásatásakor sokkal tetemesebb volt, addig míg kőfallal nem vették körül s így el nem zárták, és 1000 évvel ezelőtt az akkori erdőborította vidék nagyobb légköri csapadéka következtében bizonyára nagyobb is volt. A még máig is látható római vízvezeték romjai már irányuknál fogva, de azon okból is, mert a patak csekélységénél fogva sokkal gyengébb építménynek kellett lenni, nem érthetők az Anonymus által írt kömederre; mely már gyengébb alkatánál fogva 1389-ben nem existált, legalább Mária királyné ekkor kelt oklevele nem tesz róla említést, hol ezen patakot *Krimhelt ferdeje* név alatt említi, mely elnevezés valószínű hogy tradíciókép még Attila neje Krimhildről maradt fenn, s így mint hihetőleg fürdővíz medre nem is lehetett valami erős, ezredévvél daczoló építmény.

Távolsága a budai vártól megegyez I. Mátyás királynak 1479-ben kelt s épen a Fehéregyház érdekében IV-ik Sixtushoz intézett levelében foglaltakkal, hol ez áll: «Sita est (t. i. a Fehéregyház) in campo, vix milliari uno a Regia (t. i. pesti hegyi vár) distans,» — tehát Budavárától alig egy mértföld távolságra; szintén ennyit jelez a rom közelében az országút mellett leásott jelenlegi mértföldkö is; holott a békás-megyeri területtel határos szőlőhegy vagyis Rupp úr véleménye szerint a Fehéregyház helye, ennél tetemesen távolabb van. — Ugyanott — «nunc in campo sub montibus fere deserta jacet». Tehát mint e rom is, a sík földön a hegyek aljában feküdt. Megegyezik Oláh Miklós következő leírásával: «Ad ipsum vera aquilonem partim alii exurgunt Montes frugiferi vitibus, in quorum radice Monasterium est Eremitarum, Divae virginis sacrum, quam albam Mariam appellant; partim Sicambrae (?) urbis — reliquae cernuntur». E rom is északra feküdt Ó-budától a szőlőtermő hegyek aljában, az egykori Sicambria maradványai között, annyira, hogy a kiásott rom körül egész római temetőre, sorokban elhelyezett nagy mennyiségű kősírra, felirat nélküli sorcophagok és épületromokra akadtak, melyeknek építésre használható darabjai az egyház elbontásából nyert kövekkel együtt a gyárba lettek építve. Ily leletek a Fehéregyháznak Rupp úr által vélelmezett helyén pedig tudtommal elő nem fordulnak. A Fehéregyház helyének fekvése iránt imént idézett adatoknál még különösen kiemelendőnek tartom, s pedig I. Mátyás levelének ezen kitételét «nunc in campo sub mon-

tibus.» És Oláh Miklós leírásának ezen részletét: «Ad ipsum vero aquilonem partim exurgunt Montes frugiferi vitibus, in quorum radice Monasterium est Eremitarum» stb. Mert e két legkörülményesebb s már az újabb korból reánk maradt tudósítás határozottan s egybehangzólag a többes számban említi a hegyeket vagyis több hegyekről szól, melyek aljában feküdt a Fehéregyház; a mi pedig határozottan az általam leírt rom részére dönti el a Fehéregyház nevezete lehetőségének dicsőségét. Mert épen a fennit idézett «sub montibus» kitételek sehogy sem egyeztethetők meg a Rupp úr által véleményezett helyiséggel: mert ott csak egy nagyobb hegy, illetőleg hegyfok van, hihetőleg a Perényi Imre nádor s helytartó 1510-iki parancslevelében említett Ewrs promontoriuma, — míg a fentebbi rom egészen az idézett adatoknak megfelelőleg a szőlőtermő s egymás fölé magasló hegyek tövében feküdt.

A felhozottak után nem akarom határozottan azt állítani, hogy az imént leírt rom valóban a Fehéregyházé lenne, csak annak lehetőségét akartam kimutatni és a netaláni kutatásoknál a tapasztaltak leírása által némi útmutatásul szolgálni, bízván annak megállapítását nálam szakavatottabbakra.

Vásárhelyi Géza.

A magyar tudom. Akademia Archaeologiai Bizottságának kiadványai.

(Az Archaeologiai Közlemények 9 kötetének együtt véve ára 18 frt.)

Archaeologiai közlemények: I. kötet: tizenkét kőrajz táblával nyolczadrét. 1859. 245. l. Tartalom: Magyar műemlékek. Ipolyi Arnoldtól. Csallóköz műemlékei. II. A karikapénz, mint fizetési- és ékszer a történelem előtti korban, Kiss Ferencztől. III. Huszonöt kiadatlan pannoniai felirat. Paúr Istvántól. IV. Mátyás király egykori szobra Budiszinban. Wenzel Gusztávtól. — Ára: 1 frt 80 kr.

II. kötet: Nagy negyedréti képtáblával, 54 táblával, 1861. 317 l. Tartalom: Margitsziget műemlékei Ifj. Kubinyi Ferencz. II. Kelenföldi pogány sírok. Érdy Jánostól. III. Kiadatlan magyar czimer és pecsétgyűrűk, saját gyűjteményéből közli gr. Andrássy Manó. IV. Nyitra-Ivanka területén 1860- és 61-ben kiszántott byzanti zománczok a XI-ik századból. Érdy Jánostól. V. Magyarországon talált kő- és bronzkori régiségek. Id. Kubinyi Ferencztől. VI. Adalékok a magyar Iconographiához. I. Mátyás király egykorú arczképei. Henszlmann Imrétől. VII. Magyar téglapítészeti műemlékek. Irta Ipolyi Arnold. — VIII. Vegyes közlemények: 1) Magyar feliratú kupa. Gr. Eszterházy Jánostól. 2) I. Mátyás király állítólagos építómesterének kézirati munkája az építészetéről. Dr. Henszlmann Imrétől. 3) Lesencze-Tomaji római feliratos kő. Közli: Rómer Flóris. — 4) I. Mátyás király czimere a boroszlói és a görliczi városházakon. 5) Régi magyar keresztelőkutak és Magyarország czimerének monumentális használata. Ipolyi Arnoldtól. IX. Magyar régészeti Repertorium. Irja Ipolyi Arnold. X. Magyar régészeti krónika. Ipolyi Arnoldtól. XI. Név- és tárgymutató az I. és II-ik kötethez. Ára: 4 frt 80 kr.

III. kötet: (Új folyam I. kötet) 10 képtáblával és a szövegbe nyomott számos fametszvényvel. Nagy negyedréti. 1862. 179. l. I. füzet. I. A Kis-bényei román izlésű egyház. Henszlmann Imrétől. V. képtáblával. Ára: 60 kr.

II. füzet: II. Pannónia területén Magyarországon fenmaradt néhány római várnáról. Irta Rómer Flóris. — III. A kolozsvári szt. Mihály egyház történeti és építészeti leírása. Gr. Eszterházy Jánostól. III. képtáblával. Ára: 50 kr.

III. füzet: IV. Magyar ereklyék. Ipolyi Arnoldtól. 2 képtáblával. Ára: 60 kr.

IV. füzet: V. Középkori keresztelők medenczék. Irta Rómer Flóris. — VI. Római feliratok Erdélyből. Torma Károlytól. — VII. Pannoniai újabb kiadatlan latin feliratok. Rómer Flóristól. — VIII. Magyar régészeti krónika. Ipolyi Arnoldtól. Több fametszvényvel. Ára: 20 kr.

IV. kötet: (Új folyam II. kötet.) 8 képtáblával és több fametszvényvel. 1864. 175 l.

I. füzet: I. kolozsvári Boldogasszonyról címzett minorita, jelenleg evang. reform. egyház. Gr. Eszterházy Jánostól. — Tétényi római sírok. Érdy Jánostól. — Zólyomgye műemlékei. Ifj. Kubinyi Ferencztől. — IV. Pannoniai újabb kiadatlan római feliratok. II. közlés. Rómer Flóristól. 7. táblával. Ára 70 kr.

II. füzet: V. Tanulmányok a középkori román építészeti kronologia köréből, tekintettel a magyar műemlékekre. Henszlmann Imrétől. — VI. A Buda környékén felásott római sírokról. Rómer Flóristól. I. réztáblával. Ára: 50 kr.

III. füzet: VII. A szathmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. Irta Dr. Henszlmann Imre. — VIII. Magyar régészeti krónika. Összeállítá Rómer Flóris. — IX. Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. Rómer Flóristól. — X. Név- és tárgymutató az új folyam I. és II-ik kötetére. Több fametszvényvel. Ára: 30 kr.

V. kötet: (Új folyam III. kötet) 2 réztáblával és több fametszvényvel. 1865. 165 l. — Tartalom I. füzet: I. Kiadatlan magyar érmek az Árpádok korszakából. I. közlemény. Érdy Jánostól. II. Római feliratok Erdélyből. II. közlem. Irta Torma Károly. III. A két hazában talált régi műemlékekről, különösen a szarvasszói (Marm. m.) arany kincsről. Rómer Flóris. IV. Budának és környékének helyirati viszonyai a középkorban. I. közlemény. Irta Rupp Jakab. V. Magyar régészeti krónika. Rómer Flóristól. VI. Adalék a m. régészeti irodalomhoz, u. a VII. A m. tud. Akad. Archaeol. Bizottságának munkálkodása 1865. kezdetétől, jegyzőkönyvi kivonatban. Több fametszvényvel. Ára: 60 kr.

II. füzet: VIII. Archaeologiai kirándulás Abauj- és Sáros megyékbe. Henszlmann Imrétől. IX. A bakony-szombathelyi éremkincsről. Rómer Flóris. X. Kiadatlan magyar érmek az Árpádok korszakából. II. közlemény. Irta Érdy János. XI. Jelentés a Bányavárosokba tett kirándulásokról. Henszlmann Imrétől. XII. Név- és tárgymutató az Archaeol. Közlemények V-ik (új folyam III. kötetére). Ára: 80 kr.

VI. kötet: I. füzet: Tartalom: A kúnok bél-háromkúti, másképp apátfalvi apátsága és a XII. század egyházának leírása. Ipolyi Arnoldtól. — Toldalék. A bél-háromkúti apátság okmánytárának kiadatlan okmányai a XIII. századtól a XV. századig. — A bél-háromkúti másképp apátfalvi egyháznak építészeti arányai. Henszlmann Imrétől. — Budának és környékének helyirati viszonya a középkorban. Irta Rupp Jakab. IV. közlemény. — Magyar régészeti krónika. Rómer Flóristól. — Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. Összeállítá Rómer Flóris. — A magy. tudom. Akademia archaeol. bizottságának munkálkodása 1865–66-ban. (Jegyzőkönyvi kivonat.) Ára 1 frt 20 kr. (Új folyam IV. kötet) több réztáblával és több fametszvényvel. 1866. 213 l.

II. füzet: Jelentés a bányavárosokba 1865-ben tett régészeti kirándulásról. II. cikk. Henszlmann Imrétől. — Római feliratok Erdélyből. Torma Károly lev. tagtól. III-ik közlemény. — Az újabb időben Ó-Szönyön kiasott régiségek. Rómer Flóristól. — Magyar régészeti krónika, írja Rómer Flóris. Folytatás. — Új régészeti lelhelyek, közli Idősb. Kubinyi Ferencz. — Adalék a magy. régészeti irodalomhoz. Rómer Flóristól. Folytatás. — A m. tud. Akademia Arch. Bizottságának munkálkodása 1866. májustól december végeig (jegyzőkönyvi kivonat). — Archaeologiai mozgalmak, összeállítá Rómer Flóris. — Hely- és tárgymutató a VI. kötethez. Ára 80 kr.

VII. kötet: I. füzet. Tartalom: Jelentés a Bányavárosokba 1865-ben tett régészeti kirándulásról. Henszlmann Imrétől. (Vége). — Sz. Margit házi oltára. Irta Rómer Flóris. — A nagyenyedi egyházkerítés. Irta P. Szatmáry Károly. — Archaeologiai vázlat. Régi tárczájából közli Dr. Érdy János. — Néhány kiadatlan magyar érem az Árpádok korából. Végh Ödöntől. — Adalék az egyházi kincsek történetéhez. Rupp Jakabtól. — Jelentés a Hontmegye Magyarád helységében talált csontok összehasonlító bonczani vizsgálatáról. Báthory Nándortól. — Magyar régészeti krónika. Irja Rómer Flóris. — Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. Összeállította Rómer Flóris. — Archaeologiai mozgalmak. II. közlés. Rómer Flóristól. Ára 80 kr.

II. füzet: A kolozsmonostori apátság és egyházi maradványainak leírása. Közli Gr. Eszterházy János. — A barlangokról, nevezetesen a magyarhoni lakott barlangokról. Rómer Flóristól. — Kisebb közlemények: I. A szamosfalvi egyház 146 l.; — II. Dózsa György vaskoronája 149 l. Gr. Eszterházy Jánostól; — III. Registrum omnium rerum existentium in domino Episcopatus Agriensis... B. Nyáry Alberttől, 150 l.; — IV. Beregmegyei régiségek, Lehoczky Tivadartól 155 l.; — Egger D. Párisban kiállított ezüst lemezei. Rómer Flóristól. 158 l.; — VI. Első obsidian eszközök Magyarországon. U. a. 161 l.; — VII. A koronczói (Györm.) vidéknek kő-, bronz- és a vaskori leletei. Ebenhöch Ferencztől. Magyar régészeti krónika, összeállítá Rómer Flóris. Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. VI-dik közlés. Rómer Flóristól. — Archaeologiai mozgalmak, II-ik közlés. Ugyanattól. — A m. tud. Akademia archaeologiai bizottságának munkálkodása 1867-ben és 1868-ban (Jegyzőkönyvi kivonat.) Név- és tárgymutató a VII-dik kötethez. Ára 1 frt.

VIII. kötet: I. füzet: 2 réztáblával és számos fametszvényvel; 72 l. — I. Archaeologiai kirándulás Csanádra. Henszlmann Imrétől. — II. Hervója spaltoi herceg és érmei. Dr. Érdy Jánostól. — III. A Rába-Sz.-Miklósi egyház. Ráth Károlytól. — IV. Éremtani adalékok. Dr. Rómer Flóristól. — V. Pécsvidéki és egyéb leletek.

Horváth Antaltól. — VI. Archaeologiai irodalom. Hampel József és R. Fl. tól. — VII. Archaeologiai mozgalmak. — VIII. Kisebb közlemények. Ára 60 kr.

II. füzet: Pilini pogány sírok. Dr. Erdy Jánostól. (I. közlem.) 73. l.; — II. Visszapillantás a Nyitra, Turóc- és Liptó megyékben tett régészeti kirándulásra. Könyöki Józseftől. 84. l. — III. Régészeti adatok Győr-Sz.-Márton környékéről. Sztahovics Remig lázi lelkésztől. 98 l.; — IV. Románkori oltárkereszt. Ebenhöch Ferencztől. 108 l.; V. Az 1868-ik év őszén Sellyén talált római érmek leírása. Horváth Antaltól. 114 l.; — VI. Két románkori kerekgyház nyoma Győrmegyében. Ebenhöch Ferencztől. 120 l. — VII. A liptó-andrásfalvi bronzkori temető. Majláth Bélától. 123 l.; — VIII. Erdély érmészetéhez. Holländer Leotól. 130; IX. Kisebb közlemények. 142. l.; — I. Két gyulai lelet. Id. Magyarossy Jánostól. — II. Domokos Fehérvári prépost egy Codexe. R. F. — III. Igazolásunkra. A m. n. muzeum régiségtárának személyzete. Ára 60 kr.

A *III. füzet* tartalma: Régészeti közlemények. Ormós Zsigmondtól. I. Bersovia (Zsidovin.) 145 l. — II. Róbert Károly (1308—1342) király 1335-dik évi érmelelési szerződése. Erdy Jánostól. 154 l. III. Aquincum történetének vázlat. Irta Hampel József. 159 l. — IV. Magyar viseletképek a bécsi császári könyvtárban. Dr. Rómer Flóristól. 199 l. — Harangjaink ismeretéhez. Myskovszky Viktortól. 203 l. — VI. Régi sírköveinkről. Dr. Rómer Flóristól. — VII. Kisebb közlemények. 212 l. VIII. Név- és tárgymutató. 215 l. Ára 70 kr.

IX. kötet: *I. füzet.* 2 réztáblával és számos fametszvényvel. 70 l. — I. A visegrádi koronabolt és a királyi lakosztály elrendezése. Henszlmann Imrétől. — II. A pilini Leshegyen talált csontvázakról. B. Nyáry Jenőtől. — III. Honi erődeink ismeretéhez. Myskovszky Viktortól. — IV. A kolozsvári Boldogasszonyról címzett domonkosok, jelenleg ferencziek kolostorának ebédlőterme. Gr. Eszterházy Jánostól. — V. Liptó megyei őstelepek. Majláth Bélától. — VI. A m. n. muzeumban levő kiadatlan Aurelianus-féle érmek. Horváth Antaltól. — VII. Erdély érmészetéhez. Holländer Leotól.

II. füzet. Számos ábrával 103 l. Tanulmányok az ember eredetének történetéből. Majláth Bélától. — A monói nagy éremlelet, Czirbusz Gézától. — A cikádori cistercita apátsági templom maradványa. Myskovszky Viktortól. — Dácia feliratos emlékei és térképe, Momsen kiadásában. Ortway Tivadartól. — Adalék a régi magyar keresztelő medenczék ismeretéhez. Myskovszky Viktortól. Ára 2 frt 50 kr.

X. kötet: *I. füzet* számos ábrával. Tanulmány Sz. Gellért n.-csanádi templomáról Dr. Ortway Tivadartól. — Kiadatlan római feliratok Dr. Rómer Flóristól. — Egyiptomi cultus-maradványok a hazai leletek között, írta Majláth Béla. — A magy. nemz. muzeum érem- és régiség-gyűjteménye 1874-ben, írta Dr. Ortway Tiv. 17 iv, ára 2 frt.

II. füzet. Román és átmenetkora építmények hazánk területén, közli Dr. Rómer Flóris Ferencz. 8 iv. Ára 80 kr.

III. füzet. Tibiscum fekvése Dr. Ortwaytól. — Adalékok II. Lajos udvari számadásaiból. Fraknoi Vilmostól. — Myskovszky V. régészeti utazása 1875-ben. — Ára 1 frt.

XI. kötet: *I. füzet.* Kertesi apátság Rómer Flóristól. Győry antiphonale. R. Kiadatlan római feliratok R. Adalék a budai vár helyszíneléséhez. Rómer Flóristól.

II. füzet. Pest-Pilis megy. emlékei Arányitól. Liptó m. műemlékei Myskovszkytól. Léta vára Jakab Elektől.

XII. kötet: Báthori Istvánféle emlékérem a m. n. muzeumban; Dr. Hampel Józseftől. — A sz. Miklós-hoz címzett eperjesi r.-kath. templom; Myskovszky Viktortól. — Slavoniai leletek; Boynychich Ivántól. — A túskevári pálos templom; Ádám Ivántól. — Egy német nyereg a XIV. századból; Lipp Vilmostól. — Azon ágyúk, mozsarak és vetágók inventariuma, melyek Buda bevétele után 1686-ban az állásokon találtattak; Dr. Rómer Flóristól. — Régi ágyúk a munkácsi várban (1514—1711); Thaly Kálmántól. — Mutenum-Feketeváros; Rácz Józseftől. — Bereg megye műemlékei; Lehoczky Tivadartól. — A felsőmagyarországi muzeumban levő czéhpécseletekről; Myskovszky Viktortól. — Az úgynevezett «arany metszet» aesthetikai törvényének alkalmazása a csücsívesstylben; Myskovszky Viktortól. — Szerkesztői utóirat ehez. — Magyar várak 1437 körül; Dr. Thallóczy Lajostól. — Bárbárokori védrendszer nyomai Liptó megyében; Majláth Bélától. — Rákóczy Erzsébet ingóságai a hrussói és kis-tapolcsányi várkastélyokban; Szerémitől. — Magyarországi régészeti leletek repertoriuma; Dr. Hampel Józseftől.

Magyarországi régészeti műemlékek.

I. kötet: Pécsnek középkori régiségei I. rész. A pécsi székesegyháznak építészete. Irta Henszlmann Imre. 1869. 6 réztáblával és számos fametszvényvel. 97 l. Ára 2 frt — **II.** A pécsi székesegyháznak domborművei. Két réztáblával és számos fametszvényvel 94—372 lapig. Ára 2 frt.

II. kötet: *I. rész.* Pécsnek régiségei I. Függelék. A pécsi székesegyházi magánirathoz. — **II.** Függelék. A Sirena. — A pécsi ó-keresztény sírkamara. — Irta Henszlmann Imre. Számos ábrával. 1—165 lapig. — Ára 2 frt.

II. kötet. *II. rész.* A bécsi 1873. évi világtárlatnak magyarországi kedvelőinek régészeti osztálya 10 táblával és 277 fametszettel. — Irta Henszlmann Imre. — Ára 8 frt.

III. kötet. *I. rész.* Régi falképek Magyarországon. Irta Dr. Rómer Ferencz Flóris. XIII. többnyire színezett képtáblával és LXXVII. fametszvényvel. 1—170 lap. Ára 8 frt.

II. rész. Lőcsének régiségei, írta Henszlmann Imre XIV. táblával és 88 fametszettel. — Ára 8 frt.

Archaeologiai Értesítő.

Archaeologiai Értesítő. A m. tud. akad. Archaeologiai bizottságának közlönye. Szerkeszti Dr. Henszlmann Imre s Br. Nyáry Albert. Kijött I—X. kötet, számos fametszvényvel, egy kötet ára 3 frt. o. é. — Előfizetni lehet Knoll Károly magy. tudom. akadémiai könyvtárusnál (Budapest, akadémiai épület).

A m. tud. Akademia Archaeol. Bizottsága közbenjárásával kijöttek:

I. A székesfehérvári ásatások eredménye. Irta Henszlmann Imre. Nagy negyedréte 226. l. 9 réztáblával és számos fametszvényvel. Pesten, Heckenast Gusztáv bizománya, 1864. Ára 5 frt. o. é.

II. Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra. Nagy 8-adrét. 404 fametszettel, Knoll Károly, magy. tud. akadémiai könyvtárusnál (Budapest akadémiai épület).

I. kötet. Óskori műrégészet. Irta Dr. Rómer Flóris 134 l. 154 fametszettel. Ára 1 frt. o. é., a könyvkereskedésben 1 frt 25 kr.

II. kötet. Középkori építészet. Irta Dr. Henszlmann Imre. 150 l. 250 fametszettel. Ára 1 frt. a könyvkereskedésben 1 frt 25 kr.

ARCHÆOLOGIAI
KÖZLEMÉNYEK.

HAZAI MŰEMLÉKEK ISMERETÉNEK ELŐMOZDÍTÁSÁRA.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

XIII. KÖTET.

(UJ FOLYAM X. KÖTET.)

II. FÜZET.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

MDCCCLXXX.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

ARCHÆOLOGIAI
KÖZLEMÉNYEK.

Δ

HAZAI MŰEMLÉKEK ISMERETÉNEK ELŐMOZDÍTÁSÁRA.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

XIII. KÖTET.

(UJ FOLYAM X. KÖTET.)

II. FÜZET.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

MDCCCLXXX.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

A polgárdi ezüst triposz. Pulszky Ferencztől...	Lap 1
A nagy-váradi ős székesegyház. Bunyitay Vinczétől ...	7
Magyarhoni régészeti leletek repertorinma Hampel Józseftől ...	33

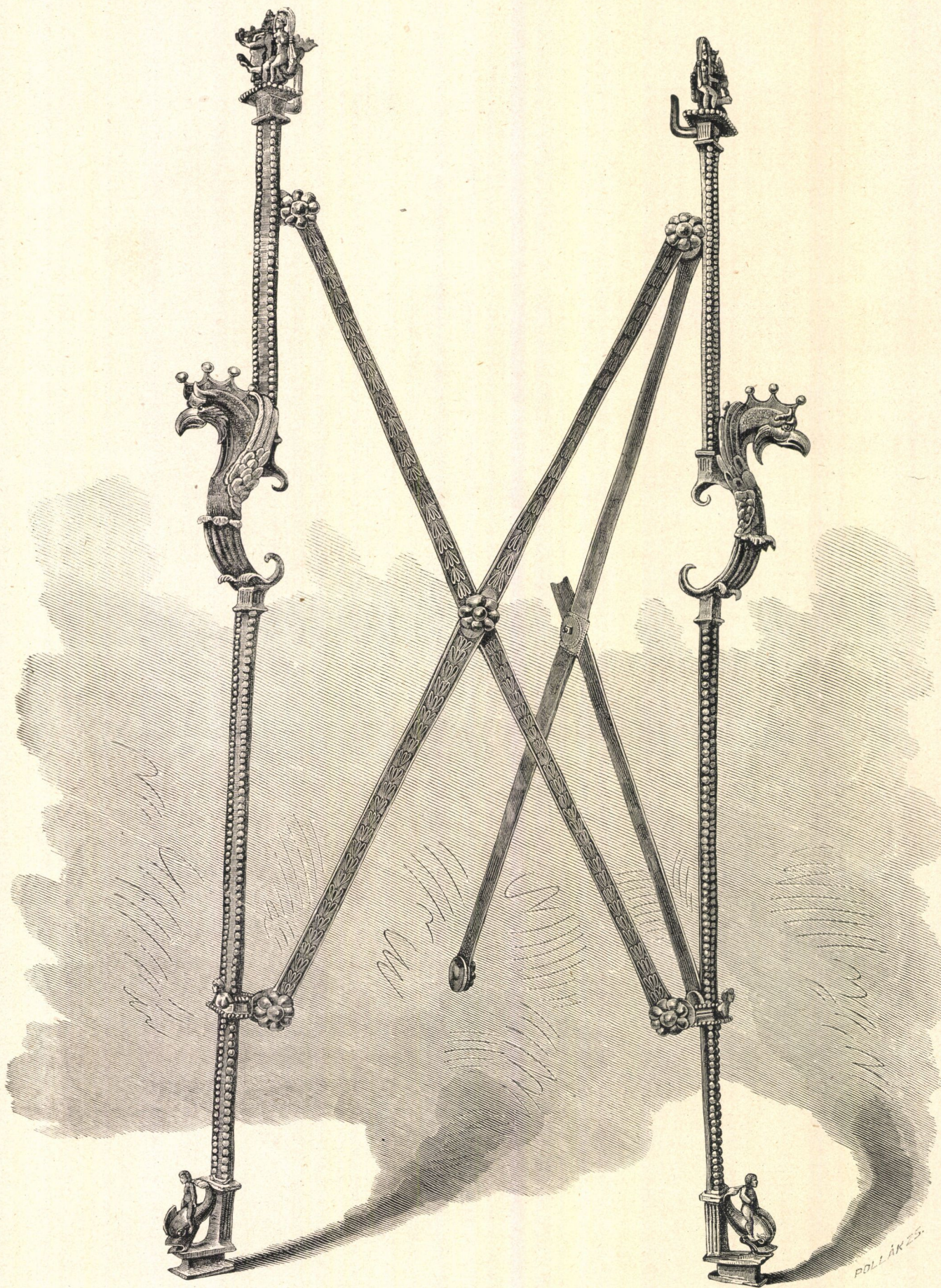
A POLGÁRDI EZÜST TRIPOSZ.

A hazánkban talált római emlékek közt a polgárdi ezüst triposz minden tekintetben az első helyet érdemli, mind a mellett hogy csonka, mert három lába közül csak kettő maradt reánk, a harmadik s az ezüst csésze, mely felül be volt akasztva s az emléket kiegészítené, örökre elveszett, a mint az a lelet körülményeiből kitetszik.

Május első napjaiban 1878-ban levelet vettem Baly Albert reformatus paptól Polgárdiban, Fejérmegyében, melyben tudósít, hogy Molnár János polgárdi gazda, egy fa töve alatt szőlőjében régi ezüst leletre akadt, melynek egyik része a levéllel együtt postán hozzám érkezett. Ez a triposz két részre hajlított egyik lába volt, melyből a lelet nevezetességét s régészeti becsét elégségesen fel lehetett ismerni, mire Dr. Hampel József régiségtárör tüstént Polgárdiba utazott s a derék pap közvetítésével az egész leletet a magyar nemzeti muzeum számára megszerezte. A lelet hét darabból állott, melyek összeillettek, s könnyen voltak restaurálhatók, de a harmadik láb, a hozzátartozó pántok s a csésze hiányoztak, minélfogva Hampel tanár a lelhely körül szorgalmasan ásatott, de semmi fal vagy téglá nem mutatott régi épület nyomára, a lelet tehát elásott kincs volt, nem valamely régi telep maradványa. Az pedig, ki e kincset elrejtette, nem gondolt az emlék műbecsére, csak az ezüst belértéke érdekelhette őt, mert a pántok, melyek a triposz lábait összetartják, éles szerszámmal egy csapásra el voltak vágva, a két láb összehajlítva s eltörve s távol minden lakott helytől a földbe elrejtve, úgy hogy azon feltevés valószínűvé lesz, hogy két egyén orozta el ezen belbecsessel bíró emléket még a római időkben, s hogy a prédán úgy osztozkodtak, hogy az egyik két lábat s negyedfél pántot vitt el, s ugy összehajlította s törte azokat, hogy minél kevesebb tért foglaljanak el, a másik egy lábat tartott még, harmadfél pántot s a csészét, mi súly tekintetéből igazságos osztály lehetett. Az egyik részt Polgárdiban találták elásva, a másikat hiába kerestük.

A háromláb választékos alakja kitűnik az ide 1. sz. a. mellékelt sikerült fametszetből, mindegyik láb 1·13 magas, a pántok 0·82 hosszúak, a felső csoportoscskák 0·105 szélesek, 0·8 magasak, a közép grifmadár diszítmény 0·19 magas.

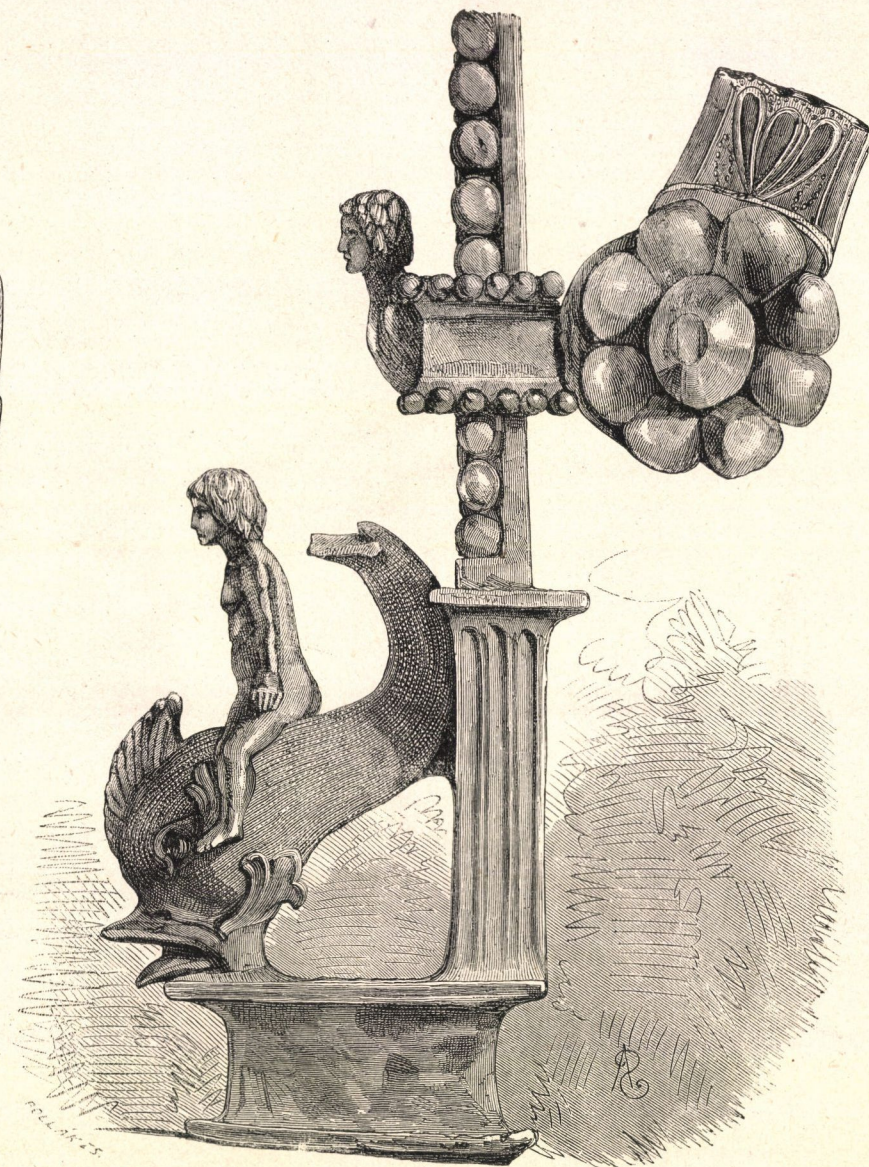
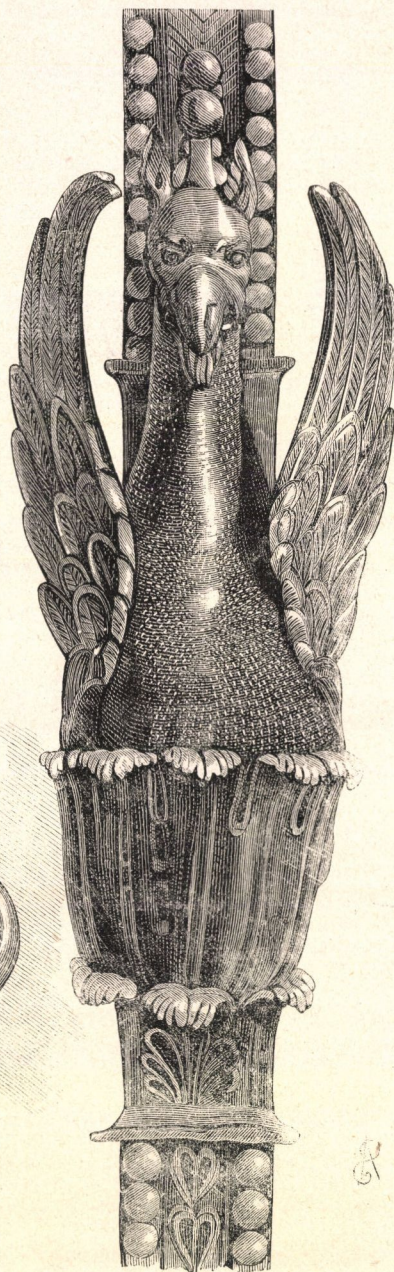
Delfnen nyargaló gyerek diszíti a triposz lábainak talapzatát (2. ábra), e felett emelkedik a nagyszemű gyöngysor közt levéldiszítménynyel ékes egyenes szár, melyen szép kanyarítással kettős virágkehelyből egy szárnyas, tarajos grifmadár felső része emelkedik ki (3. ábra) s választékosan megtöri a láb egyenes vonalát. Nyaka megett ismét felfut a szár, mint egy pillér, melynek jól tagozott fejét csoportozat diszíti, az egyik lábánál triton haluszonyokkal s farkkal, tengeri rák ollóval halantékán, csigát tart jobbjában, evező lapátot

1. ábra.

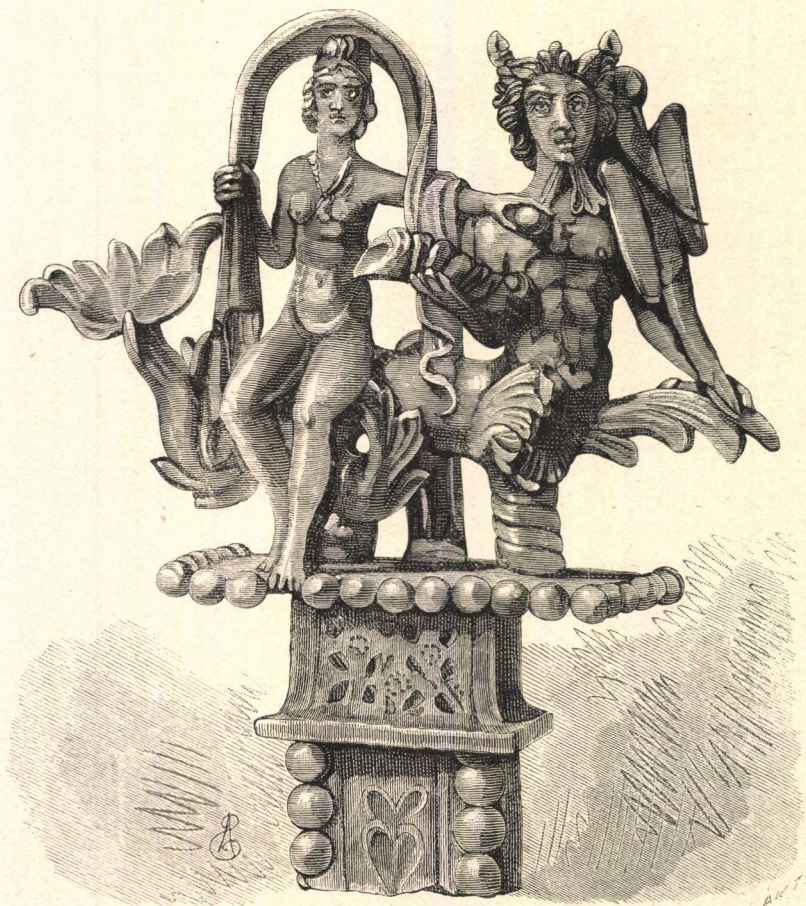
3. ábra.

2. ábra.

baljában; haltestén Venus ül, baljában tartva jelvényét, az almát, jobbával a feje felett ívvé hajló leplét, mi különösen a tengeri istenségeket jellemzi, nyaklánczán kívül semmi sem fedi testének idomait. (4. ábra). Ehez hasonlít a megfelelő csoport a második lábon, a tritonnak azonban itt lólába van, s vigan játszik fuvoláján, melyen két lyuk be van dugva. A hátán ülő Nereid jobbját nyújtja feléje (5. ábra).

A háromláb alsó részén gyermekfővel s két gyöngysorral diszített négyszeg gyűrű veszi körül a szárt, ehez egy-egy rózsza által, hozzá vannak illesztve a bevésített levéldiszítménynyel ékes keresztpántok, úgy hogy a rózsának tengelye körül mozoghatnak s a gyűrűk

4. ábra.

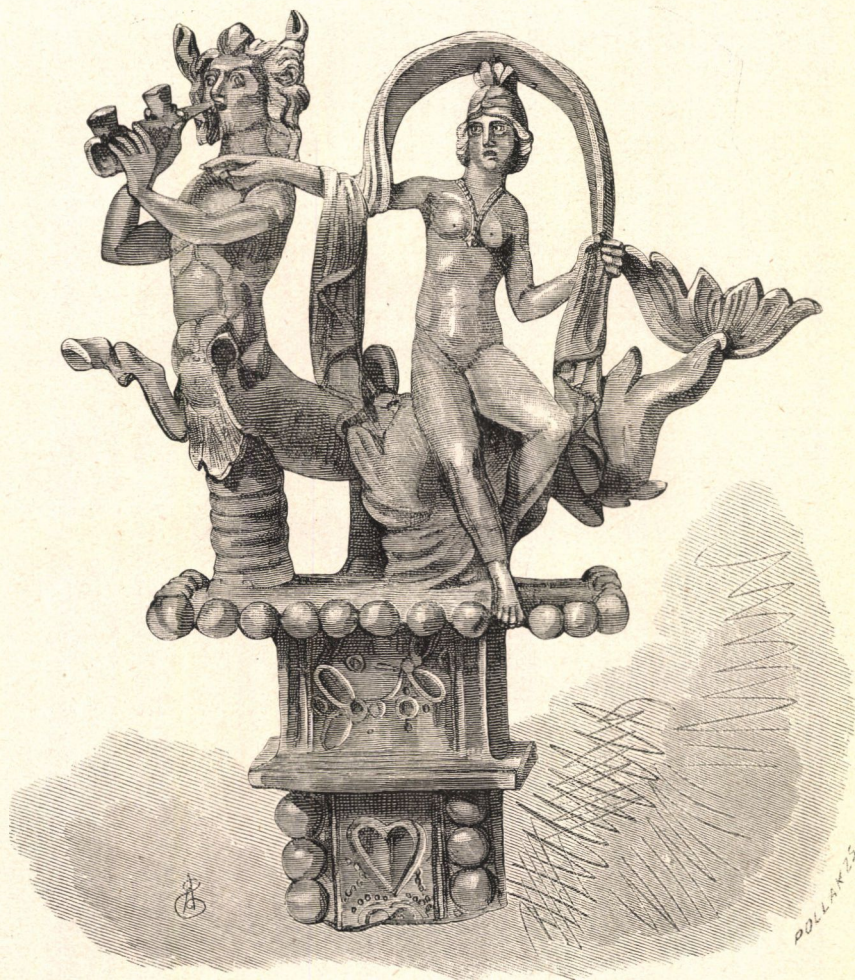
fel- vagy letolása által az egész háromlábát szűkítik vagy szélesítik. — A pillérfejek alatt belőlről egy-egy meghajlított emberúj nyúlik ki, ebbe volt beakasztva a csesze, mely nélkül a triposz nem teljes.

A triposzok eredetileg főzésre használt lábasok voltak, mint ilyenek jutottak a templomok elébe, ezekben főtt meg az áldozathús, azonban már Homérnél is, mint a királyi teremek díszei fordulnak elő, főrendeltetésök mindamellet főleg egyházi maradt. Apollo híres delphii templomában a Pythia a háromlábra ült, ha jóslatait adta a hívőknek, s így a triposz, mint a jóslat jelvénye, leggyakrabban Apolló egyik járuléka, így találjuk érmeken és szobrokban ezen istenség mellett. Ismeretes a régi mythos, hogy Herakles midőn Apollo

megtagadta a jóslatot, a triposzt erővel elrabolta, s ezen ülve áthajózott a tengeren. Több régi dombormű és díszedényrajz örökíté meg ezen mythoszokat, Ráth György szép gyűjteményében is látunk egy görög díszedényt a triposzrablással.

Minthogy a háromláb különösen a jóslat jelképévé vált, sokszor Apollónak egy másik járulékával, a griffel lett diszítve, mint a polgárdi példányban, mindamellett hogy ez más istenség jelvényével ékesítettetett fel, s valószínűleg más istenség templomában lelte helyét.

Az ily gazdagon felszerelt triposzok díjúl adattak a choragikus versenyeknél, fogadalomként is szenteltettek az isteneknek, sőt leggyakrabban terem-díszül használtattak, ez

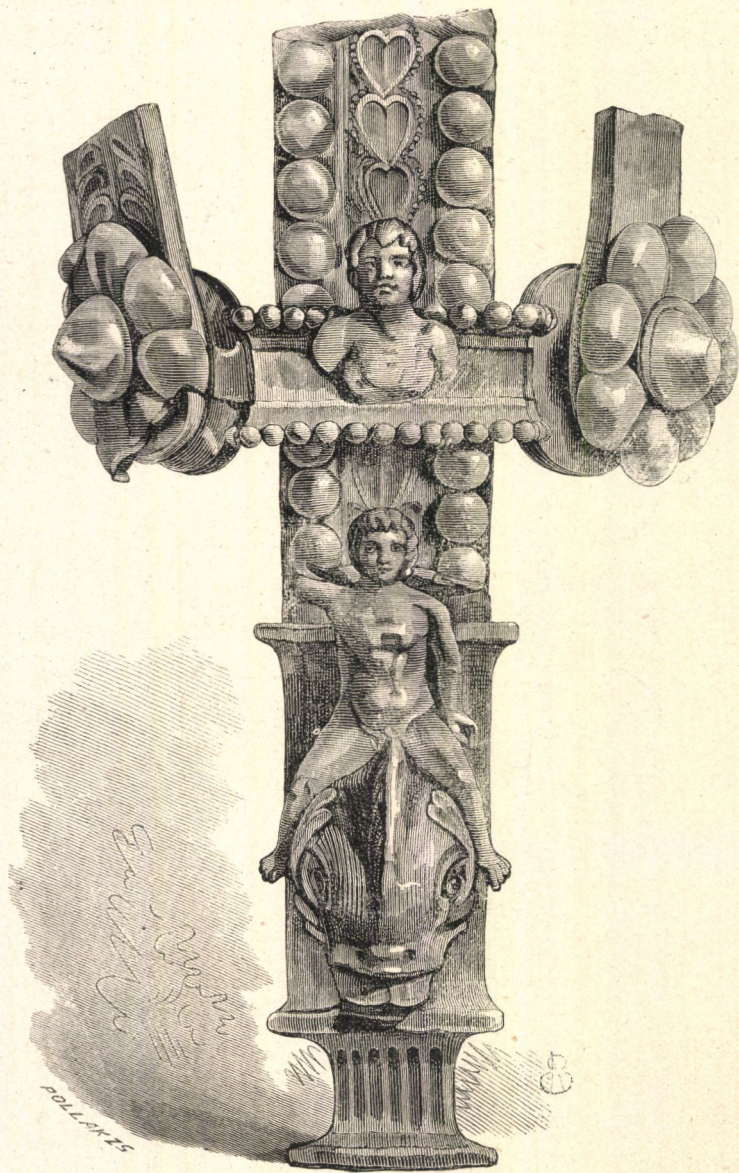

5. ábra.

esetben a serleg elmaradt s helyette tábla helyezettetett a háromlábra, mely asztalnak szolgált.

A triposzok, melyek reánk maradtak, alakjokra nézve is különbözők, az etruszk háromlábnek nincsenek középpántjai, nem is mozgékony, s a lábak nincsenek tagozva, ennél sokkal szebb a görög triposz, melynek jellegét jól képviseli a polgárdi példány. Ez vízi istenségnek volt szentelve, mind a mellett hogy a griffdiszítmény Apollóra emlékeztet. A delfinen nyargaló gyerek a régi szobrászatnak kedvencz egy tárgya, sokszor fordul elő bronzszobrocskákban, márványdomborműveken, különösen pedig Tarent város ezüst pénzein. A Nereid vagy maga Venus, ki szintén tengeri istenné, a triton hátán gyak-

ran fordul elő, elég itt a vatikáni és nápolyi csoportozatra utalni; mind ezek s a szép hason-
tárgyu domborművek Rómában és Münchenben valószínűleg compositiójokra nézve eredetileg Scopasnak egy híres nagy szoborcsoportozatára vihetők vissza. — Karapannos, ki a
dodonai templom környékén tett sikeres ásatásai által ismeretes, Diocletján császár palo-
táját is ásatta fel Nicodemiában, s itt egy díszkocsi töredékeire akadt, melyek közt két
bronzcsoportozatot is talált, nagyságra s compositióra nézve a polgárdiakhoz hasonlókat,

6. ábra.

de stilre nézve durvábbakat. — A polgárdi háromláb a Diocletján diadalkocsijánál régibb; választékos rajza a jobb kor traditióit őrzi meg, s habár a kivitel Hadrián, sőt Marc Aurél szabatosabb technikáját már nem éri el, s a művészet hanyatlásának jeleit magán viseli, mégis Caracalla vagy Heliogabalus koránál alig későbbi. Az emlék mind becses anyagja, mind nagysága, mind ritkasága, mind régészeti érdekessége következtében még sokkal gazdagabb muzeumokban is, mint a nemzeti, díszhelyre érdemes.

Pulszky Ferencz.

A VÁRADI ŐS SZÉKESEGYHAZ.

Irta

BUNYITAY VINCZE.

I. NAGY-VÁRAD RÉGI NEVE.

Hazánkban legalább 7 Várad ismeretes,¹ mindemellett egész a 16-ig század végeig a mai Nagy-Várad neve egyszerűen csak „*Várad*“. Így találjuk okleveleink- s történeti emlékeinkben; maga a nagy-várad püspök s káptalan mindig csak «váradi»-nak írta magát, sőt még a 17-dik század végén is a káptalan megújított hiteleshelyi pecsétjére ezt vészték: «*Sigillum Capituli Varadiensis*». ²

Csak hazai történetünk első századaiban fordul elő Várad neve előtt szórványosan s talán régi történetek homályos emlékeképen egy jelző, a „*Bihar*“. Bihar-Váradot olvasunk a Szent-Lászlóról írt ó egyházi énekben,³ továbbá Szent-Lászlónak a 14-ik századbeli magyar legendájában,⁴ s Árpádkori történeti emlékeink némely helyén.⁵ Sőt maga Szent-László király is 1093-ban kelt levelében Váradot *Byhor*-Váradnak nevezi.⁶ És a mai Nagy-Váradnak ezen ő s Bihar-Várad neve alighanem fontos történelmi jelentéssel bír, erről azonban, minthogy kitűzött célomtól messze vezetne, más alkalommal lesz szerencsém szólni; most lássuk a váradi ő s székesegyházat.

II. A SZENT-LÁSZLÓ ÉPÍTETTE SZÉKESEGYHÁZ HELYE.

Ezen egyház volt, mint Ipolyi oly találólag megjegyzi, királyaink és hőseink, főpapjaink s államférfiaink Pantheonja s Westminster-abbeyja, de csak *volt*, mert annyira eltűnt a föld színéről, hogy ma már azt is keresni kell, hogy hol állt egykor? S ha a váradi püspökségnek valamely Szent-István építette székesegyházát keresnők Váradon, akkor keres-

¹ Nyitra-, Somogy-, Bars-, Arad-, Baranya- stb. vármegyében.

² *Történelmi tár.* II. 159. l.

³ «Te telepedél Bihar-Váradon» PODHRADCZKY I. Sz. *László király tetemeinek historiája.* 70. l.

⁴ «Még életében meg hatta vala, hogy Bihar-Váraddá vinnék temetni ő testét halála után.» PODHRADCZKY I.: Sz. *László király viselt dolgainak historiája.* 68 l.

⁵ WENZEL: *Árpádkori okmánytár.* XII. 251. l.

⁶ ZICHY-okmánytár: I. 1. l.

hetnénk ítéletnapig; de ha azt a székesegyházat keressük, melyet Váradnak Szent-László építtetett, s melyben el is temették, akkor kétségkívül rá jövünk, hogy az a váradi várban állt.¹

E vár még ma is áll ugyanazon a helyen, hol nyolczszáz év előtt állt, sőt talán már őseink honfoglalásakor is. Bizonyos pontokon mindig találunk városokat, noha koronként más-más népek birtokában, mert vannak földünkön olyan pontok, melyek arra látszanak teremtvé lenni, hogy uralkodjanak egyes vidékeken. Az ilyen pontokon épült várak s városok azután ha elpusztulnak, ha talán egyideig pusztán állanak is, ismét fölépülnek, mert már keletkezésök nem pusztá véletlenből történt, hanem mintegy a gondviselés újmutatásából, s kedvező, felhasználható fekvésöknél fogva.² Mindez alkalmazható Váradra is, s ezeknél fogva hihető, hogy Várad Szent-László előtt is több-kevesebb idővel lakott hely vala.

Annyi bizonyos, hogy a ki bírta Váradot, az uralkodott mindig nemcsak Várad vidéke fölött, hanem fenyegethette Erdélyt is, s kezében tartá a kereskedelmet, mely kelet s nyugat közt a Sebes-Körös völgyén át folytattatték. Hogy pedig az ezen völgyön folyt kereskedés az Árpádok alatt is jelentőséggel bírt, mutatják az említett völgyön, nevezetesen a Berthemben (ma Birtiny), Telegden s magában Váradon állott vámok s azoknak tarifái.³

A váradi vár belsejében jelenleg nagy, négyszögű udvar látható, s annak közepén kerek kút. Azon udvaron állt a Szent-László építtette székesegyház, s a kút ezen egyháznak, ha nem épen egykori hossz-szentélyében, mindenesetre területén furatott. Ugyanis midőn gróf Forgách Pál, váradi püspök 1756-ban ama kutat ásátá, ásás közben megtalálták Nagy-Lajos királyunk leányának, Máriának hamvait,⁴ ki tudvalevőleg Szent-László sírja lábainál temették el, Szent-László sírja pedig, mint alább látni fogjuk, valószínűleg a déli oldalhajóban állt.

És most lássuk magát a Szent-László építtette székesegyházat.

III. KÜLALAKJA S BELSEJE.

Történeti emlékeink, kivált oklevelek a 13-ik századból már tömegesen jönnek elő, köztök olyanok is, mik Váradon irattak váradiak által. Ilyen van különösen kettő: az egyik Rogerius váradi kanonok tudósítása az 1240-iki tatárjárásról; a másik a váradi székesegyházban tartott istenítéletek jegyzőkönyve 1214—1235. évekből. Ez utóbbi egy egész kötet könyv teljesteli érdekes történeti adatokkal.⁵ Mindkét munka említi a váradi székesegyhá-

¹ ROGERIUS: *Miserabile carmen*. Cap. 34.

² IPOLYI A.: *A deákmonostori román basilika*. 17. s köv. ll.

³ WENZEL: *Árpádokori okmánytár*. VII. 476. IX. 401. ll. — NAGY IMRE: *Anjoukori okmánytár*. I. 263. — PRAY: *Specimen Hircarchiae*. II. 174. l.

⁴ BR. VAY LÁSZLÓ: *A német hűség*. 722. l. — Ezen leletre vonatkozhatik PRAY GYÖRGY megjegyzése: «Nostra etiam memoria Varadini reperta est corona cum sceptro, pomo et velo muliebri, quae ad Mariam, Sigismundi coniugem pertinuisse suspicor.» *Dissertatio de S. Ladislao*. 111. l. jegyzet.

⁵ A váradi székeskáptalan levéltárának kéziratából először FR. GYÖRGY, váradi püspök nyomatta ki Kolozsvárt 1550-ben. Másodszor BÉL MÁTYÁS adta ki *Adparatus ad Historium Hungariae* című vállalatában.

zat, de bővebb ismertetését egyik sem adja. Rogerius inkább adhatná, de azon rémtörténet, melynek színhelyévé tevék a tatárok Váradot s annak ős egyházat, mintegy elfeledteti Rogeriussal a székesegyházat: csak a történetet rajzolja. Ezen munkákat tehát megcsalódva tesszük le, ha általok akartunk a váradi ős székesegyházzal megismerkedni.

Ezenkívül van még egy harmadik, szintén váradi eredetű munka, a váradi székeskáptalan statutumainak gyűjteménye a 14-ik század 3-ik negyedéből.¹ Írója, Imre váradi kanonok, az első székesegyház elenyészte után 30 évvel írta ugyan ezen munkáját, mindemellett fiatalabb éveiben még láthatta azon egyházat, vagy legalább éltesebb kanonoktársaitól hallhatott róla eleget. Említi is többször idézett művében, de mindig csak futólagosan; egyetlenegyszer mond róla valami jellemzőt, de akkor is csak e rövid három szóban: «erat speciosa satis.» Eddig ismeretes történeti emlékeinkben ennyi írott adatunk van a váradi Szent-László építette székesegyházról.

De a mit a történészek elfeledtek megírni, vagy a mit talán csak megirigylett tőlünk az idő, azt kipótolta, némileg a bécsi képes krónika rajzolója.

Ezen krónikában ugyanis van egy rajz,² mely távlatilag a váradi székesegyházat mutatja. Hogy pedig csakugyan a váradit, igazolja az, mi a rajzon a székesegyház mellett látható. Látható ott egy négy kerekű kocsi, azon egy kiterített halott, kinek fejét szent fény köríti, tehát a halott: szent; egyik kezében hazánk keresztes országalmáját tartja, ennél fogva a szent: magyar; másik kezében pedig királyi pálczát tart, tehát azon magyar szent: király. Már most, ha megemlékezünk a legendáról, mely a lelkét kiadta Szent-Lászlóról azt mondja, hogy a kocsi, melyre holt testét föltevék, önkényt megindult avval, s vitte azt, míg azon helyre ért vele, hol a szent király egykor égi jelenést látott, s hol azután a váradi székesegyházat emelteté, ha erről megemlékezünk, kétségtelen lesz előttünk, hogy ama kocsin nyugvó királyi halott: Szent-László, az egyház pedig: a váradi, hová Szent-László vitetett s hol el is temették.

Tehát im, olyan volt az első székesegyház Váradon, mint az idézett rajz mutatja. Volt négy tornya sisak-fődeles, három emeletes, de a tornyok nem az egyház testéből emelkedtek ki, hanem csak egyik oldalukkal voltak azzal összeforrvá, tehát úgy nevezett sark-tornyok valának. Hajója három vala, de kereszthajó nélkül, mint hazai egyházaink a nálunk kivételesen divatozó építészeti rendszer szerint csaknem valamennyien. Éjszaki oldalhajóját kettős tagozatú két ívtám gyámolítja, mely támoknak az oldalhajó fölött a magasabb középhajót kellene ugyan gyámolítaniok; de hazánknak, ismét eltérőleg a külföld építészeti rendszerétől, így is alkalmazák a támokat, például a nagy-szölösi egyházon; alkalmazhaták tehát a Váradin is. A széles hosszahajó keleti végén állt a félkörű apsis, szintén félköríves ablakaival, s míg a főhajó hosszában négy kisebb, az oldalhajó hosszában pedig két nagy ablakot, szintén félköríveset, szemlélünk: a homlokzaton már kerek ablak látható,

(Pozsony 1735.). Harmadszor pedig ENDLICHER ISTVÁN. (Sangall 1849.) — A Fr. György-féle kiadásnak egy-egy példánya megvan a magyar nemzeti muzeum s a budapesti m. k. egyetem könyvtárában.

¹ BATTHYÁNY I.: *Leges ecclesiasticae*. III. 218—259. ll. és ismét, bizonyosan tévedésből, ugyanazon kötet 343—382. ll. A codex pedig, melyből e közlemény kinyomatott, Gyula-Fehérvárt őriztetik: Batthyányi-könyvtár. Kéziratok. 75. II. 13.

² HENSZLMANN I.: *Magyarország műemlékei*. 74. l. 91-ik ábra.

mely a rendesen ott létezett nagy rózsának felel meg. Itt állott végre a magas kapuzat, mely az ablakoknak megfelelőleg szintén félkörívesen záródott.

Ezek szerint valószínűnek látszik, hogy a váradi első székesegyház is a régi római castrumok mintájára épült, melyeknek példányait maga előtt látta hazánkban az építész, s melyeknek mintájára építé Szent-István is némely basilikáit, például a székes-fehérvárit, mely mintegy anyja volt hazai négy tornyos egyházainknak.¹ S e föltevést csak támogatja azon körülmény, hogy a váradi várnak úgynevezett fellegvára, vagy csak öregtornya (donjon) sem lévén, a székesegyház képezheté a szintén megerősített városnak mintegy akropolisát, hová, mint utolsó menhelyre, vonultak a váradiak a tatárjáráskor is.²

Egyébiránt erről a székesegyház helyén, a várban eszközendő ásatás mondana döntő ítéletet, mely ásatás annál is inkább óhajtandó lenne, minthogy az említett helyre temetett kövekben rejlenek talán még azon történeti adatok, melyeket könyv- s levéltárainkban hasztalan keresünk, s melyeknek ismerete nélkül a váradi püspökség — részben tehát hazánk történetének is sok kérdése továbbra is kérdés marad.

A bécsi képes krónika rajza tehát, mely a váradi első székesegyházat keletkezése korának megfelelő stylben tünteti elő, még sem lesz «egészen a művész képzeletének alkotása», kivált ha még figyelembe vesszük, hogy a kérdéses rajz a 14. században (1358.) készült, a székesegyház pedig fönnállván ugyanazon század közepeig (1342.): a krónika képének rajzolója még láthatta azon egyházat, vagy legalább hallhatta róla, hogy hánytornyú s milyen stylben épült?

A székesegyház nagyságáról, terjedelméről sincs határozott tudósításunk, csupán egy későbbi adatból következtetve tudhatunk róla annyit, hogy *nem* volt 82 lépés hosszú s 56³ lépés széles, vagyis, hogy a jelzett méretnél sokkalta kisebb, sőt várakozásunkon fölül kicsiny lehetett. Mint hazai városaink általában, kicsiny volt még akkor Várad is, s aligha állt egyébből, mint csak a várból, s a vár alatt a székesegyház, a püspök s a káptalan szolgálatára rendelt kézművesek és szolgák házaiból. Legalább a régi Várad külvárosainak legtekintélyesebbjei: Olaszi, Velence, Padua, Bolonya már neveik, de történeti forrásaink szerint is későbbi olasz telepítvények⁴

Meg kell még említenem, hogy valamint a középkori egyházaknál mindenütt, úgy Váradon is az első székesegyház mellett voltak kápolnák, nevezetesen kettő: egyik Szent-István — másik Szent-Imre-tiszteletére, s e kápolnák akkori szokás szerint hihetőleg a szentély két oldalán emelkedő keleti tornyok alatt állottak.⁵ Oltár pedig volt az egyházban 12,⁶ de mind ezekről, mind a kápolnákról, nehogy ismétlésekbe essünk, alább fogok bővebben szólani. Most még csak annyit, hogy ezen első székesegyház, bár a tatárok 1240-ben fölégeték, de újra megépülvén, azután még egy egész századig állt; ennek elteltével azonban lényeges változáson ment keresztül.

¹ HENSZLMANN I.: *A pécsi székesegyház és a magyar székesegyház négy tornyos rendszere. Magyarországi régészeti emlékek.* I. 90. s köv. ll.

² ROGERIUS: *Miserabile carmen.* Cap. 34.

³ Valószínűleg tollhiba 36. helyett; de erről alább lesz szó.

⁴ *Olaszi* s *Velence* hajdani helyeiken állanak ma is. *Padua* a vártól dél-nyugat felé a *Hévíj*, ma *Pecze* folyó mentén feküdt; ettől ismét délnyugatra állt *Bolonya*, mely eredeti «Bononia» nevéől közönségesen csak *Bon*-nak hívaték, s melynek emlékét őrzi és egykori helyét jelöli a ma is úgynevezett *bon*-i kút.

⁵ HENSZLMANN I.: *Régészeti kalauz.* 67. l.

⁶ A románkori oltárok alakjáról szól, i. m. 27. l.

IV. A BÁTHORY ÉPÍTETTE SZÉKESEGYHÁZ.

1329-ben a később fejedelmi, sőt királyi trónra jutott Báthory-nemzetségnek egyik sarja, *András* lépett Várad püspöki székére. Egyike volt Várad legtevékenyebb, s bőkezű püspökeinek, ki közművelődési czélokra családi vagyonából is tudott áldozni. Bőkezűségét kiterjeszté a váradi székesegyházra is. Észrevette bizonyosan, hogy az idővel megnagyobbodott Váradhoz, s a meg-megújuló királyi látogatások, temetések közönségéhez képest nincsen elég nagy székesegyháza, s a azért mingyárt püspöksége kezdetén meghosszabbíttatá a székesegyházat.¹

Lehet azonban, hogy a hosszabbítás által elvesztvén helyes arányait az egyház, ezt a művelt püspök szépérzéke el nem viselheté; az sem lehetetlen, hogy talán Báthory is hódolt kora azon beteges divatjának, mely legelőkelőbb városainkkal is leromboltatá román basilikáikat, hogy helyökbe gót dómokat építsenek;² vagy talán épen I. Lajos királynak 1342-iki váradi látogatása győzdöttette meg Báthoryt arról, hogy a székesegyház még meghosszabbítva is mindig kicsiny: annyi bizonyos, hogy Báthory a király eltávozta után még ugyanazon évben *egészen új székesegyház* építéséhez fogott.³

És ez egyike azon tényeknek, melyek sok, a váradi püspökség történetében eddig nem értett vagy félre magyarázott rejtélyt megfejtenek.

Nevezetesen a váradi ősz székesegyháznak már föntebb bemutatott rajzán kívül van még ugyancsak az idézett helyen egy másik rajza is,⁴ melynek eredetijét, ha jól emlékszem, fáradságtalan régészünk, Rómer Flóris Ferencz fedezé föl a turnicsai (Vas-vármegye) egyház falán. A két rajz, mint első tekintetre is meglátszik, merőben elüt egymástól: az egyik félkör, a másik pedig «részben már csúcsíves» egyházat mutatván; hogyan lehetne tehát mindkét rajz a váradi ősz székesegyház rajza? És mégis az. A látszó különbség megoldásához a kulcsot Báthory püspöknek új székesegyház-építése szolgáltatja, földérítvén, hogy a két, különböző stílusú rajz nem ugyanegy, hanem két egymásra következő, de váradi székesegyháznak a rajza. A félköríves rajz tudniillik a Szent-László — a részben már csúcsíves pedig a Báthory építette egyházat mutatja. Különösen ez utóbbit épen azért mutatja épülőfélben, mert akkor (14-ik század) festeték a turnicsai egyház falára, midőn a, hogy úgy mondjam, Báthory-székesegyház csakugyan épülőben volt.

Ki alkotá meg az új székesegyház tervét, s kik testesíték meg e tervet, fölépítvén az egyházat? arra eddig, legalább tudtomra, adataink nincsenek. Azonban Váradnak említett olasz telepei már ekkor meglevén, önkényt kínálkozik a föltevés, hogy a székesegyház építői, tán tervezője is, az olaszok közül, vagy ezeknek összeköttetése révén Olaszhonból kerültek ki. Annyi bizonyos, hogy azon *Arnold* kőfaragó, kit egy 1341-iki váradi oklevél említ,⁵ minthogy kora a székesegyház épülésének korával összeesik, részt vehetett a székesegyház díszítményeinek készítésében.

¹ «Fecit eam ampliorem in longitudine Andreas Episcopus.» BATTHYÁNY I.: *Leges eccl.* III. 219. l.

² BLÜMELHUBER T.: *Új magyar Sion.* I. 755. l.

³ BATTHYÁNY I.: i. h. hol az 1362. évszám helyett 1342. olvasandó.

⁴ 92-ik ábra.

⁵ KERESZTURY: *Descript. Epp. et Cap. Varad.* I. 151. l.

De Báthory püspök az új székesegyház teljes fölépülését nem érthette meg. Midőn már csak annyi volt hátra a munkából, hogy a boltíveket bezárják: Báthory 1345. nyarán bezárta szemeit örökre.¹ Az építést azután utódja, *Meszesi* Demeter püspök, fejezte be.²

És most lássuk közelebbről e második székesegyházat.

* * *

Első, nem épen jelentéktelen kérdés itt is, mint az első székesegyháznál, hogy hova építteté azt Báthory? E kérdésre nem egy hiteles forrásból meríthetünk választ, de forduljunk a leghitelesebbhez, a váradi káptalan többször idézett statutumaihoz, hol irva találjuk, hogy Báthory az új székesegyházat akkép építteté, hogy *az a régít egészen körülfogta*.³

Mily sokat és szépet mond e néhány szó! Elmondja először is, hogy őseink nem szokták lerombolni a meglevőt, míg azt jobbal, szebbel nem tudták pótolni. Így Váradon is a régi kis székesegyházat mintegy bele építék az újba, a nagyobbba, mit a gót építésznek a románénál sokkalta merészebb, magasabb ívei csakugyan meg is engedének, s a mi által elérték azt is, hogy az építés idejének legnagyobb része alatt még mindig használhatták a régi egyházat. Továbbá elmondja ugyanazon néhány szó, mit tulajdonképen tudni akarunk, hogy a második székesegyház ugyanazon helyre épült, hol az első állt, tudniillik a *várban*, és evvel tájékoztat bennünket aziránt is, hogy hol találhatjuk meg képét vagy legalább körvonalait a második székesegyháznak?

A régi váradi várnak ugyanis nem egy rajza vagy metszete forog közkézen; e metszeteken meg kell lennie a székesegyháznak, a mint meg is van. Mielőtt azonban e metszetekből következtetést vonnánk a második székesegyház külalakjára, vegyünk szemügyre egyenként azon metszeteket, és lássuk mennyiben hitelesek azok, és így mennyiben megbízhatók? Az ovatos eljárás, mint mingyárt meglátjuk, nem fog fölöslegesnek bizonyulni.

V. A RÉGI VÁRAD KÉPEI.

A régi Váradnak eddig tíz metszetét s egy térképét volt alkalmunk közelebbről láthatni. Ezek közül a térkép s nyolcz metszet a nemzeti muzeum könyvtárának rézmetseti gyűjteményében van. Először is lássuk ezeket.

1. Mutatja a várat és várost az 1598-iki ostrom alkalmából. Magassága 15, szélessége 26 centiméter. Bizonyosan Ortelius (+ 1616.) ismeretes munkájából vétetett ki, hol rendesen megvan. E szerint eredetét Rödern Menyhértnek köszönheti, ki az idézett évben Várad parancsnoka levén, az ostrom megszűntével terjedelmes jelentést küldé urához, Miksa főherczeghez mindarról, mi a várban szept. 29-ikétől novemb. 5-ikéig történt, s e jelentéséhez csatolta bizonyosan, annak illustrációjául, az említett metszet eredeti rajzát. Ortelius legalább együtt közli a jelentést a rajzzal, mivel hihetőleg együtt találta azokat.⁴

¹ THEINER Á.: *Monumenta hist. Hungariam s. illust.* I. 683. l.

² BATTHYÁNY I.: *Leges.* III. 219. l.

³ „inchoavit aliam Ecclesiam, quae priorem sua magnitudine circumcinxit.” BATTHYÁNY I.: i. h.

⁴ A jelentés a rajz nélkül megjelent legközelebb is *Történelmi tár.* (1878.) 106—116. ll.

E rajz tehát egykorú; keletkezésének érintett körülményei mellette szólnak; történeti emlékeink pedig egytől-egyig igazolják adatait. Csak a rajz kezdetlegessége ellen lehet panaszunk, de így is, legalább fővonásaiban, nagyon használható, sőt megbecsülhetetlen történelmi kincs. Az nem az ő hibája, hogy csak 1598-ban készült, tehát akkor, midőn a régi Váradnak már csak mintegy romjai valának meg.

2. Ezen metszetnek magassága 10, szélessége $29\frac{1}{2}$ centiméter. Állítólag 1660-ból mutatná Váradot, de ez tévedés, mert Szent-László két tornyú egyháza, mely a képen látható, az idézett évben már nem létezett. Tulajdonképen nem egyéb, mint az előbbeninek utánzata, csak hogy nagyobb méreteken, ezt igazolja az Orteliustól betűről-betűre átvett tárgymutató is, melyből szép előrelátással csak az 1598-ban ostromló törökökre vonatkozókat hagyta ki.

3. Színezett, s valamennyi közt legnagyobb metszet. Magassága $33\frac{1}{2}$, szélessége $45\frac{1}{2}$ centiméter. Fölötte «Varadinum», alatta «Communicavit Georgius Houfnaglius» fölírással. A hátára nyomott sorok szerint szintén az 1598-iki ostrom idejéből tüntetné föl Váradot; de tulajdonképen ez sem egyéb, mint az 1-ső számúnak utánzata, csak hogy még fokozottabb méreteken, s oly feltűnő hibákkal, melyek azonnal elárulják, hogy szerzője sohasem látta Váradot. Például a Péntekhelyen (ma Újváros) álló egyházat, mely Orteliusnál is látható, megfordított helyzetben mutatja, tudniillik szentélyével nyugat felé (!) stb.

4. «Gros Warttein» fölíratú. Magassága 10, szélessége $17\frac{1}{2}$ centiméter.

5. Fölírata betűről-betűre ugyanaz, mint az előbbeninek. Magassága $13\frac{1}{2}$, szélessége $18\frac{1}{2}$ centiméter. Együvé foglalhatjuk az előbbenivel, mert bár két különböző metszés s kiadás, mindemellett úgy hasonlít egyik a másikhoz, mint tojás a tojáshoz. Évszám nincs rajtok, de valaki rá írta az utóbbira: 1660. és «S. Lasla» egyháza két tornyával mégis rajta pompázik! Ezenkívül a vár mindkettőn emelkedett helyen s hegyek között szűk völgyben áll, mint akár Besztercebánya. Ezek szerzője sem látta Váradot.

6. Fölírata: «Gros Wardein». Magassága 18, szélessége 31 centiméter. Csak tollal van reája írva: «1691—2. 30. Mai» bizonyosan azon körülmény folytán, hogy a város körül látható az ostromra megjelent keresztény tábor. A várat ez is hegyre helyezi, s a püspök udvarát a Körös felé a vár éjszaki oldalára (!).

7. Magassága $18\frac{1}{2}$, szélessége 27 centiméter. Fölírata, tornyai tökéletesen ugyanolyanok, mint az előbenié. Ez is inkább beillenék Buda vagy Esztergom rajzának. Még írott évszám sincs rajta.

8. Alatta: «Eigentlicher Abriss der Türkischen Festung Gross Wardein, wie selbige den 2—12 October (az évszám?) von der kaiserlichen Armée belagert worden.» Magassága 23, szélessége 30 centiméter. S előtűntet egy mecsetekkel, egyházakkal, sőt a várban Szent-László két tornyú egyházával ékeskedő várost! Képzelem szüleménye.

9. Térkép; magassága 17, szélessége $28\frac{1}{2}$ centiméter. Fölírata: «Auslegung und Topographischer Abriss der Vestung Gross Wardein . . . 1692.»¹ Érdekes és használható munka. Legérdekesebb rajta, hogy a várban a székesegyház helyén egy csakugyan templomalakú alaprajz van 66. sz. alatt e megjegyzéssel: «Wohnung des Bassa, worinnen

¹ Talán ez azon térkép, melyet mint 1496-ból valót említ, de forrása meg nem jelölése nélkül FÉNYES E. *Magyarország leírása*. I. 223. l. Bár ne lenne az idézett évszámban tollhiba.

man saget, es seye ein Keller in welchem 300 Personen logiren können.» Valószínűleg a régi sirbolt vagy épen al-templom.

10. BIZOZERI S.: *Notizia de regni d'Ungheria*. (Bologna, 1678) munkájának 66. lapja mellett. Magassága 6, szélessége 21 centiméter. Főcíráta: «Varadino». Különben csinos utánzata a 4. s 5. sz. alatt már említett metszeteknek azoknak nagy, sőt még nagyobb botlásaival. Nevezetes rajta, hogy a vörös bástyán tornyos templomka áll. Véletlen találkozás ez? vagy tán a rajz készítője csakugyan hallhatta valaha, hogy a nevezett bástya mellett Szent-Lászlónak kápolnája állt?

11. Sig. Conte ERCOLE SCALA: *L'Ungheria Compendiata*. (Modena, 1685.) művének 35. lapja mellett. Magassága 12^{1/2} szélessége 20 centiméter. Főcíráta: «Varadino». Mint a 6. sz. alatti, ez is hegyre, még pedig jó magasra helyezi Váradot, melyet a törökfoglalás korából igyekeszik előtűntetni.

Ime ezek a régi Váradnak előttem ismeretes metszetei. Mint láthattuk, egy sincs közöttök, mely Váradot fénykorából, vagy legalább a 16-ik század első feléből tüntetné elő. Sőt még ezekből is csak egyetlenegy van a térképen kívül használható, t. i. az 1. szám alatti. Ennek vezetésére kell tehát bízunk magunkat, ha a székesegyházzal közelebből akarunk megismerkedni. Gyarló egy vezetőnk lesz, de igyekezni fogok gyarlóságait egyéb történeti források adataival kipótolni.

VI. A BÁTHORY ÉPÍTETTE SZÉKESEGYHÁZ KÜLSEJE.

Belépve a vár alsó vagy főkapuján, egy keskeny, éjszokról délre nyuló udvarban találjuk magunkat, melynek keleti oldalát, szemben velünk egész épületsor foglalja el. Ha ez épületek során is túl haladunk, előttünk terem a székesegyház nyugatra, tehát felénk néző homlokzatával. A homlokzat előtti téren áll Szent-László királynak költőktől megénekelt, a nép által tündér-mesékbe szőtt ércz lovagszobra. Ettől oldalvást, az egyháztól éjszakra elterülő téren szintén szobrok álltanak: Szent-Imre, Szent-István és Szent-László szobrai magas köoszlopokon. E szobrokat váradi püspökök öntették, nevezetesen az utóbbi hármat Demeter püspök, kinek atyját Meszesi Benedeknek nevezi egy még kiadatlan 1341-iki oklevél;¹ a lovagszobrot pedig János püspök² 1390-ben. A szobrok öntői sem valának idegenek, t. i. Kolosvári Márton és György, kiknek már atyok, Miklós is művész vala. Talán azért is voltak e szobrok oly szépek, sikerültek, mert három genius dolgozott megalkotásukon: a művészet, a hazafiság s a hála.

Maga a székesegyház nem állt minden oldalán szabadon. Délnyugati szögléte, nevezetesen bal tornya a püspöki lak udvarába volt bekerítve; éjszaknyugati oldalához pedig magas emeletes épület csatoltaték. Erre mutatnak a váradi várban soká lakott Szalárdi János szavai is: «Az régi királyoktól *klastrom formájában* faragott kövekből rakatott, két igen magas, fris tornyú épületeket nagy munkával elrontatván»³ Ezen épület

¹ Országos levéltár.

² Szintén az országos levéltár adata szerint ezen püspök családi neve «Zudar de Bulch»; csak az a baj, hogy Zudar János 1403-ban mint székes-fehérvári prépost említették . . . *Hazai okmánytár*. V. 199. l.

³ *Síralmas krónika. Újabb nemzeti könyvtár*. (1852.) 36. l.

valószínűleg megvolt már az első székesegyház mellett is, és közös lakásul szolgálhatott a püspöknek, káptalan és növendékpapságnak, minthogy ezek a középkorban egy föld alatt laktak, mintegy klastromban, s ezért mondhatta a krónikás is Szent-Lászlóról: «sepultus Waradini in monasterio suo». ¹ És Gyula-Fehérvárott még a 16-dik században is együtt lakott a püspök káptalanával; ² Váradon azonban már 1374-ben említették a kanonokok huszonnégy külön álló lakása ³ az úgynevezett «káptalanszer». De Báthory püspök idejében az említett együtt lakásnak, legalább a kanonokok együtt lakásának, még némi nyomai vannak Váradon is, amennyiben följegyezve találjuk Báthoryról, hogy midőn a székesegyházat újra építé, ugyanakkor fölépíté a kanonokok czelláit is. ⁴

A székesegyháznak két fő és két kis tornya volt. Már a káptalan többször idézett statútumaiban említették a két nagy tornyon kívül két kis torony; ⁵ Rödern váradi parancsnoknak pedig már szintén idézett jelentése azt mondja, hogy a török október 2-án kezdé lövetni a várbeli egyháznak két főtornyát, ⁶ miből természetesen következik, hogy ha volt két fő- volt két mellék-torony is.

A főtornyok, vezető metszetünk szerint, nem álltak volna egy vonalban a nyugati homlokzaton, hanem az egyik az egyház délnyugati szögletén, a másik pedig az északi oldal-hajó mellett az említett monostorszerű épület keleti végében. A tornyok ilyen állását látszik igazolni a káptalan statútumaiban előforduló «nyugoti torony» kifejezés is; ⁷ minde mellett egy 1600-ban kelt tudósítás határozottan összekapcsolt, tehát *ikertornyokat* említ, ⁸ s e tudósítást a fentebbiek ellenére is el kell fogadnunk.

A főtornyok hengerdedek, vagy inkább talán nyolcszögűek lehettek, s magasságuk három, legfőlebb négy emelet. Hogy pedig mindemellett «igen magasak»-nak mondatnak, s hihetőleg látszának is, az talán abból magyarázható meg, hogy nagyon karcsúak és magas földelűek voltak. A tornyok egyikébe 79 lépcsőn s egy 14 fokú hágsón lehetett följutni a *felső* erkélyig. E szerint a székesegyházon több erkély is volt, de különösen tornya volt erkélyes, talán épen a sisak tövénél, s talán azért, hogy csakugyan őrtornyául szolgáljon a várnak.

A tornyok tetejét gula-alakú sisak fődé, s mind a tornyok, mind az egyház hajója cserépszindelylyel valának földve. A hajó földeléről írva van, hogy annak cserepei néyszögletűek valának; a tornyok cserepeiről pedig, hogy sárga, zöld és vörös színűek. Mindkét torony hegyében egy-egy aranyos gomb ült, s ebből emelkedett ki a kereszt. A keresztek egyike, valószínűleg a *jobb* tornyon levő, gombjával együtt meg volt görbülve, úgy, hogy alá hanyatlott. Ezen görbülést többen említik, nevezetesen Szamosközi és Bethlen Farkas történészeink is, hozzája tévén, hogy az 1572-ben történt ép azon órában, midőn Báthory Zsigmond a váradi vár egyik termében időtlenül, s «mindkét tenyere teli

¹ THURÓCZI I.: *Cronica Hungarum*. Cap. 59.

² SZILÁGYI S.: *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I. 253. l.

³ BATTHYÁNY I.: *Leges*. III. 227. l.

⁴ BATTHYÁNY I.: i. m. III. 219. l. Hol Batthyány meg is jegyzi: «Vide Canonicos in cellis habitantes».

⁵ BATTHYÁNY I.: i. m. III. 245. l.

⁶ *Történelmi tár*. (1878.) 109. l.

⁷ BATTHYÁNY I.: *Leges*. III. 246. l.

⁸ «Habet hoc templum optimas duas, easque coniunctas turres.» Országos levéltár. Hasonlóképen ír MISKOLCZY ISTVÁN Keresztury-nál: *Descriptio Epp. et Cap. Varad.* II. 232. l.

vérrel» megszületék. A szokatlan tüneteményekből sokfélék is jövendölgettek akkor mindjárt az emberek, s épen nem kedvezőt a gyermek s az ország jövőjére nézve. Annyi bizonyos, hogy a kereszt még a 17-ik század elején is, amint arra több adatunk van, olyan görbén állván, Istvánffynak azon tudósítása, hogy az 1598-iki ostromkor a székesegyház tornya ledöntetett,¹ módosítandó annál inkább, mert mint föntebb láttuk, az 1600-iki tudósítás is a tornyokat a legjobb karban levőknek mondja, noha — mint megjegyzi — a reá lőtt golyóknak helyei meglátszanak rajta kivált az ablakok körül. Ez pedig az a torony volt, melynek keresztje nem vala görbe, és így valószínűleg a *bal* torony, mert az állott délnek, szemben a királyfiabástyájával, melyet legkeményebben lövetett az ellen.

Ha már a toronyban vagyunk, nézzük meg a harangokat is. Ha imént említett föltevésünk a tornyok fekvésére nézve áll, akkor a *bal* toronyban volt három harang, két középszerű s egy kicsiny; a *jobb* toronyban, a görbe keresztesben, pedig két nagy harang.² Ezek egyikének, a nagyobbiknak átmérője egy öl volt, vagy Miskolczy István mérete szerint karimájának körülete *belül* 18 arasznyi s 5 ujjnyi vala ezen fölirattal: *J(oannes Pruisz) E(piscopus) W(aradiensis) 1Q78. (1478) Maria.* Ez a harang neve. A kisebbik haragnak karimája *belül* 17, kívül pedig 23 arasznyi vala ilyen fölirattal: *Lucas. Marcus. Matheus. Joannes.* — Magister *Albertus.* Amazok a négy evangelista, ez pedig valószínűleg a harangöntő neve. Ez öt harang 1600-ban még mind megvolt, Miskolczy ellenben, ki 9 évvel utóbb járt Váradon, már csak a görbe-keresztes torony két nagy harangját említi vagy azért, mert csak ebben az egy toronyban járt, vagy mert a másik torony harangjait már akkor valahová elvivék, s csak a két nagy harangot hagyák meg, hogy tudjon min ütni az óra. Volt a toronyban óra is.

És most szálljunk le a toronyból, s menjünk az egyház belsejébe.

VII. A SZÉKESEGYHÁZ BELSEJE.

Melyik ajtón lépünk be? mert hogy a székesegyháznak legalább két ajtaja volt, azt gyaníttatják már a káptalan statutumai is, midőn a székesegyházról szóltukban «nyugati ajtót» említenek,¹ mely említés különben nélkülözne minden alapot, ha több ajtó nem lett volna egynél. És csakugyan két ajtó volt. Egyik elül a homlokzat alatt nagy, szárnyas ajtó; a másik hátrább s ez egyszerű ajtó vala;³ de hogy az északi vagy déli oldalhajóba nyílt-e? azt forrásaink nem említik.

Mi lépünk be a főajtón, mely az egyház előcsarnokán, a káptalani szentszékek ezen ös törvény-házán keresztül vezetett a templom belsejébe.

Benn az egyházban, mint középkori templomainkban rendesen, félhomály borong, mert a különben magas, karcsú ablakok üvegtáblái nagyon apró tagokra osztvák, s még azokra is a szentírásból vagy a szentek életéből különféle jelenetek vannak gyönyörű, élénk

¹ *Historia de reb. hung.* (1622.) 731. l.

² Országos levéltár.

³ «*Januam habet primam duplicem, ad duas partes divisas, cum pessulo ferreo magno. Posterior janua ste simplex.*» Országos levéltár.

színekkel festve. Hasonlóképen a falak is telvék szebbnél-szebb festményekkel, melyek a belső világosságot nem növelik ugyan, de annál ünnepélyesebbé teszik.

Megállva a főajtó küszöbén, velünk szemben körülbelül 80 lépésnyi távolságban emelkedett a főoltár. Legalább Miskolczy István a székesegyház belterjedelméről azt írja, hogy hossza 82, szélessége pedig 56 lépés volt. Az ilyfajta méréseknél természetesen minden attól függ, hogy milyen magas az ember s mekkorákat lép? Szerencsére Miskolczy meglépte a Vörös-bástya területét is, s írva hagyá, hogy annak déli oldala egyik szögletétől a másikig 120 — a szőlők fele néző oldala pedig 139 lépés. Ezen bástya a felső kaputól délre ma is áll, s ennél fogva annak méretei után Miskolczynak nem eléggé szabatos meghatározása még mindig helyre igazítható.

Kevésbé elhárítható nehézség rejlik Miskolczynak azon állításában, hogy a székesegyház 56 lépés széles volt. E szerint a középhajó szélessége háromszor sem lett volna meg az egyház hosszúságában, mi fölötté nagy szélességre mutatna, holott csúcsíves egyházaink hosszúságuk mellett annál nagyobb keskenységek által tűnnek ki. Ezért Miskolczynál, mint már fentebb említém, 56 lépés helyett aligha nem 36 olvasandó.¹

Minthogy pedig ilyenképen a Báthory-féle székesegyház hosszúsági és szélességi arányai ismeretesek, és az is ismeretes, hogy ezen székesegyház az elsónél sokkalta terjedelmesebb vala: ezekre támaszkodva említém fentebb, hogy a Szent-László építette székesegyház *nem volt* 82 lépés hosszú, s 56 esetleg 36 lépés széles.

Benn az egyház talaja sárga és zöldes-kék kockákkal (márvány?) volt kirakva. A talajon két sorban 12 faragott köoszlop tartá a boltíveket, s a tövek két sora arra látszik, mutatni, hogy három hajója volt az egyháznak. Csarnok-egyház volt-e? arra adatunk nincs, de az valószínű, hogy kereszthajó nélkül épült, mint hazánkban a középkori egyházak csaknem valamennyien.²

Az oszlopok egyikén, Miskolczy szerint, 1204. évszám volt olvasható, de ezen évszámban vagy Miskolczy vagy másolói bizonyosan tévedtek, mert, mint a fentebbiekből tudjuk, a Báthory-féle székesegyház nem látta a 13-ik századot. Megtörténhetett azonban, hogy az első székesegyházból áthozák, mint emléket, azon évszamos követ, s valamelyik oszlopba beleilleszték. (?)

És most járjunk körül az egyházban; lássuk nevezetesen oltárait. De minthogy az oltárok nehánya kápolnában állt, ismerkedjünk meg előbb a kápolnákkal.

VIII. KÁPOLNÁK.

Az első székesegyháznál csak két kápolnát említenek történeti forrásainak, a másodiknál már *nyolczat*; mert míg a kora csúcsíves időben a kápolnák csak a szentélyből sugároztak ki, a későbbi styl már az oldalhajókhoz is hozzá építé azokat a hajók holdjainak megfelelőleg.

¹ Nem tudok rá tisztán visszaemlékezni, de mintha azt olvastam volna valahol, hogy Miskolczynak ezen fölötté érdekes naplójegyzetei a sárospataki főiskola birtokában lennének, s onnét másolta volna le b. e. Sinay Miklós tanár is. Bárhol legyenek, kíváncsok lennének, hogy új, *hibátlan* kiadásban jelennének meg.

² IPOLYI A.: *A déákmonostori basilika*. 46. l.

Különben a kápolnákat rendszeren temető helyül építék, s ezért szaporodék föl idő múltával azoknak száma, különösen a váradi székesegyháznál, ezen annyira kedvelt temetőhelyen.

Azt sem lesz talán fölösleges fölemlíteni, hogy valamint napjainkban minden egyháznak megvan a saját rendes papja: úgy a középkorban nemcsak az egyházaknak, hanem azok kápolnáinak, sőt az egyházak és kápolnáiban állott egyes oltároknak is többnyire külön papjaik valának. Az ilyen papok neveztettek kápolna-, illetőleg oltár-mestereknek vagy igazgatóknak, s kápolnáik vagy oltáraik után csak úgy bírtak külön egyházi javadalmat, mint napjainkban a plébánosok. Kötelességök volt pedig kápolnájuk, illetőleg oltáruknál az alapítóért imádkozni, misézni; a székesegyházban az isteni szolgálatnál segíteni, a kanonokokkal a zsolozsmákat végezni, a miért aztán *karbeli papoknak* is neveztetének. Sőt némileg a káptalan tagjaiul tekintetének, s úgy nevezett hites emberek valának, a meny nyiben a káptalanoknak, mint hiteles helynek teendőit, minők: határjárások, birtokba iktatások stb. ha nem valának valami kiváló fontosságúak, rendszeren ők végezték, s a káptalan az ő szóbeli jelentéseik alapján készíté el az okiratokat.

Váradon a Báthory-féle székesegyház mellett a következő kápolnák valának:

1. Evangelista *Szent-János* kápolnája. 1374-ben már állt.² Némiképpen arra mutatnak, hogy e kápolna talán a székesegyház előcsarnokát képezte, mint a pozsonyi nagy templomnál Szent-Anna kápolnája.

2. *Szent-István király* —

3. *Szent-Imre herceg* kápolnája. Megvolt mindkettő már az első székesegyháznál is; voltak javadalmaik s mestereik; de javadalmazójok nevét a 14-dik században már nem tudták megmondani, s valószínűleg azért, mert valamely ismeretlen javadalmazót gondoltak s kerestek, holott valószínűleg ezen kápolnákat az javadalmazá, ki azokat az első székesegyházzal együtt építteté, tudniillik Szent-László király.

4. *Szent-Demeter* kápolnája. Építteté *Meszési* Demeter váradi püspök (1345—1372), ki abban el is temetteté.

5. *Szent-Lélek* kápolnája. Igazgatója 1382-ben *Demeter* karbeli pap, ki Less, Somogy és Pósa bihar-vármegyei birtokok határait járja;³ 1448-ban pedig *László* mester ki 1448-ban Nyüved és Kügy bihar-vármegyei falvakba beiktatja nagyságos Csáky Ferenczet, bihari főispánt, kinek Hunyady János adá ama falvakat.⁴

6. *Szent-Domonkos* kápolnája. Építteté Bebek Domonkos váradi püspök (1373—4) saját temető helyeül.⁵

7. *Krisztus szent testének* kápolnája. Igazgatója volt 1427-ben *András* mester, ki a bihar-vármegyei Erdő-Gyarak birtokába beiktatá Vásári Andrást, Domonkos fiát.⁶ A kápolna építője s javadalmazója ismeretlen.

8. *Szent-András* apostol kápolnája. Építteté a székesegyházzal egyszerre Báthory András püspök, ki valószínűleg abban temetteté is el. Igazgatója gyanánt említettik

¹ BATHYÁNY I.: *Leges.* III. 246. l.

² BATHYÁNY I.: *Leges.* III. 344—6. ll.

³ Országos levéltár.

⁴ Országos levéltár.

⁵ BATHYÁNY I.: *Leges.* III. 246. l.

⁶ Ifj. Bölöni Sándor levéltára.

1348-ban László áldozár, székesegyházi másod-kanonok (præbendarius), ki a váradi-velencei Klára-apácának eladta ezen apácák klastroma mellett fekvő házhelyét 7 márkaért.¹

Ezekén kívül volt még Váradon:

1. *Szent-László* kápolnája, melynek külsején, nyilván külső támfalain, az evangelisták szobrai álltának.² Valószínűleg ezen kápolna lesz az, mely a várban, az udvarbíró házának átellenében a nagy konyha mellett — tehát nem a székesegyház mellett — állt, s hol a hagyomány szerint Szent-László szokott volt titkon imádkozni, s mely csakugyan Szent-László kápolnájának hívaték.³

2. *Szent-András* kápolnája. 1387-ben volt szőlője a váradi hegyen «Szent-László király szőlője s a Biharra vívő országút mellett». Ez a kápolna sem a székesegyháznál, hanem a püspök palotájában állt, s 1600-ban még említetik, hogy megvolt oltára, s a fölött *deszkára festve* a bold. Szűz képe; volt benne egy pad, falain két *hosszú*, üveges ablak, és két záros ajtó.⁴ Minden arra mutat, hogy a kápolna pusztuláson ment keresztül, s hogy valószínűleg a Báthoryak uralkodása idejében állíttatott vissza védszentjének megváltoztatásával.

3. Ismét *Szent-László* kápolnája, mely szintén nem a székesegyházban, hanem a város napkeleti végén állt, nem messze a pálosok Szent-Jeromosról nevezett monostorától.⁵

4. A *boldogságos Szűz* remetéinek kápolnája. Hasonlóképen a városon kívül volt, nevezetesen azon a helyen, hol a Bihari-hágón innen, az úttól jobbra magas jegenyefák közt ma is egy forrás csergedez.⁶ E kápolnától vette nevét a pálosoknak úgynevezett «kápolnai» monostora, mely később vicariatus-sá emelkedett, de melynek kezdetét, úgy látszik, valamely kisdud kápolna képezé.

Említetik még egy helyen⁷ keresztelő Szent-János kápolnája, de a különben is zavaros szövegben, talán csak tollhibából evangelista Szent-János kápolnája helyett. Nincs is semmi egyéb nyoma történeti forrásainkban.

És most lássuk a székesegyház oltárait.

IX. OLTÁROK.

1. *Szent-Bertalan* oltára. Evangelista Szent-János kápolnájában állt. Volt hozzá kötve egyházi javadalom, s volt igazgatója; de csakis ennyi az mindössze, mit róla tudhatunk.

2. *Szűz Mária* «nagy» oltára. Megvolt már az első székesegyházban is, de ott bizonyosan még csak mint egyszerű kőasztal állt, melyen csupán feszület és gyertyatartók foglaltak helyet, fölötte pedig a szenttest-tartó (ciborium) függött lánczon. Később azonban, nevezetesen a 13-ik században, midőn már az áldozó pap nem arcczal, hanem háttal for-

¹ FEJÉR: *Cod. dipl.* IX. 1. 614. l.

² KERESZTURY: *Descript. Epp. et. Cap. Varad.* II. 232. l.

³ Országos levéltár.

⁴ Országos levéltár. — Az említett szőlő a fejedelmi korban «fejedelmek szőlője» ma püspökségi szőlő.

⁵ BATTHYÁNY I.: *Leges.* III. 237. l.

⁶ «az Clastromból jött ki az forrás.» Országos levéltár.

⁷ BATTHYÁNY I.: *Leges.* III. 244. l.

dult a nép felé, valószínűleg szárnyas szekrény-oltárrá alakíttatott át, mely átalakításra a székesegyház újra építése a tatárjárás után különben is kedvező alkalmat nyújt. Midőn pedig a Báthory építette második székesegyházat Meszesi Demeter püspök belsőleg fölszerelvé, ha a kis oltárokat eredeti, régi szerkezetökben állítá is vissza az új egyházba; a főoltárt kora ízlésének, s az egyház építészeti styljének megfelelőleg bizonyosan magas, csúcsíves piramid-alakban, szobrokkal diszítve állíttatá föl. Ezen föltevésre jogosítanak egyebek között a 14-ik s 15-ik századbéli váradi püspökök pecségei, melyek rendesen egy középkori csúcsíves oltárt tüntetnek elő egészen megegyezőleg a váradi főoltárról reánk maradt történeti emlékekkel, s mely pecséteken rendesen ott látható a váradi püspök is, amint főpapi ornatusában az oltár előtt térdepel, bizonyosan nem idegen, nemis képzelet szülte, hanem saját váradi oltára előtt.

Ezen pecsétek között különösen *Scolari* András püspöké (1408—1425.) ragadja meg figyelmünket, mely mind teljessége, mind művészi szerkezete által mintegy önkényt kínálkozik arra, hogy a váradi székesegyház főoltárának miniature képe gyanánt tekintsük. Ezen pecsét szerint az oltár három emeletes, fölfelé mindig keskenyedő, s fődél-gulába végződő, gazdag faragványú építmény. Legfelső emeletén a gula-födél alatti fülkében látható a szenvedő Jézus alakja térdeitől kezdve, fején töviskoronával, s előre csüngő összekötözött karokkal. Alatta a második emelet már három fülke szélességre terjed, hol a két szélső fülkében a Megváltót imádó két térdelő alak, valószínűleg angyalok láthatók, de kik fejeikkel a Megváltónak csak térdeig érnek; a középső fülkét pedig az alatta levő első emeleti fülkének közbülsőjének díszfödele foglalja el. Végre az első emelet legszélesebb, már öt fülkére oszlik, melyekből a két szélsőt kettős keresztben vagy inkább négy ágú keresztvirágban végződő csúcsíves faragványok töltik be; a közbülső fülkékben teljes nagyságban szentek állanak, jobbról talán Szent-István, balról Szent-László fején koronával, baljában a történeti nevezetességű bárdal; közöttök pedig mindkettejüket meghaladó nagyságban Mária, mint királynő, balján a kis Jézussal. Tehát épen úgy, mint Alvinczy Péter említi, hogy a váradi székesegyházban volt « az Mária aranyas, s annak ölében tündöklő Jézus képe. »

Annyi bizonyos, hogy a váradi székesegyház főoltára, s maga az egyház is Szűz Mária tiszteletére volt szentelve, s hivatalosan mindig Mária egyházának hivaték; de nemzetünk a hivatalos elnevezést nem tudta megtanulni. Szent-László egyházának nevezte azt mindig, s annak nevezi ma is, ha róla emlékezik.

Ezen oltárnak az első székesegyház idejében az éneklő kanonok volt egyedüli igazgatója, s kötelessége volt ezen oltárnál mindennap végezni az isteni szolgálatot, mely kötelességének teljesítéseért birta különösen *Volf* nevű falut.¹ Később, a második székesegyház korában, az éneklő kanonok már maga mellett két áldozárt, mint oltár-mestereket, továbbá egy diakonust és egy subdiaconust tartatott ezen oltár szolgálatára, kiknek fizetéseül adá a nevezett falunak s még egy szölejének jövedelmét.² S csakugyan már 1355-ben *Tamás*, 1394-ban pedig *Tóbiás* karbeli papok említettnek mint ez oltár mesterei.³

3. *Szent-Pál* oltára 1327-ben *Lukács*, karbeli pap volt igazgatója; 1451-ben pedig

¹ Mint falu még 1552-ben is állt, s Váradtól napkeletre feküdt, hol ma is van *Volf* nevű erdő.

² *BATTHYÁNY I.: Leges. III. 245. 258. ll.*

³ *ZICHY-okmánytár: II. 597. és IV. 536. ll.*

Ivanich Pál, előbb császmái kanonok, majd Vitéz János, váradi püspök udvari papja, és összegyűjté Vitéz leveleinek egy részét.¹

4. *Szent-Miklós* hitvalló oltára. 1348-ban volt szőleje a váradi hegyen a Klára-apáczák szőlejének szomszédságában. 1447-ben *Tamás* áldozár volt igazgatója.²

5. *Szent-Béla* «függő» oltára. A szeghalmi főesperes szokott igazgatója lenni.

6. *Szent-Péter* oltára «a *bal* oldalon, az egyik kis torony alatt». Ez is, mint az előbbeni, állott 1374-ben, s két mestere volt.⁴

7. *Szent-Lukács* oltára «a lépcsők alatt», mely lépcsők talán Szent-Béla függő oltárához vagy Szent-László oratoriumához vezettek.⁵

8. *Szent-Tamás* «függő» oltára. Erről is, mint az előbbeniről, csak annyit tudunk, hogy mind a kettő megvolt 1374-ben.⁶

9. *Szent-Katalin* oltára. Megvolt már az első székesegyházban is, a másodikban pedig «Szent-László király sírja mellett állt». Mindemellett közvetlenül utána nem Szent-László oltárát, mely sírja fölött állott, említi forrásunk, hanem előbb még más *hét* oltárt, s talán azért, mert ezen oltárok, egyet kivéve, nem lenn az egyházban, hanem «magas» helyeken vagy kápolnában álltak. Említve levén pedig föntebb, hogy Szent-Péter oltára a *bal* oldalon állt, ez okból tehát föltehető, hogy az imént nevezett oltárok Szent-Katalin oltárával együtt az egyház *bal*, vagyis *déli oldalán* állottak s ennél fogva ugyanott állott Szent-László sírja is. Ezen oltár igazgatóságát 1332-ben XXII. János pápa *Velik* Domonkos egri s váradi kanonoknak adta; 1355-ben pedig *Imre* váradi karbeli pap volt igazgatója, ki a nádor emberével, Báakai Mihálylyal együtt beiktatá a szabolcsvármegyei Gözstuzsér helység birtokába Várdai Jánost, s ugyanakkor ama helység határait is bejárta.⁷ Egyébiránt a második székesegyháznál két Katalin-oltár volt, amint erről alább a 38. sz. a. lesz szó.

10. *Mindenszentek* oltára. Egyedüli emlékezet 1374-ben van róla.⁸

11. *Szent-Kozma és Döme* oltára. «Magasabban feküdt az előbbeni oltárnál is egész a boltív alatt». Igazgatói közül említettnek: 1345-ben *László*, Mátyásnak fia, ki Rómában halt meg; 1364-ben *Jakab* áldozár; 1393-ban pedig *Simon*, ki mint a váradi káptalan kiküldötte a nádor emberével, Napyraghi Benedekkel együtt megvizsgálta azon hatalmaskodást, melyet a hat Telegdy Putlnoky Jánosnak s rokonainak bihar-vármegyei Lakság nevű birtokán, melyen hat oláh falu állt, fegyveres kézzel elkövettek.⁹

12. *Üdvözítőnk* oltára «a chorus fölött». Igazgatói közül ismeretes: 1352-ben *Miklós*; 1374-ben *Pál*; 1382-ben ismét *Pál*, talán az előbbeni, ki Bulchi Pethlendy Mátyással, a király emberével együtt beiktatá a bihar-vármegyei Fegyvernek-Peterd birtokába

¹ Jászai házi levéltár. — FRANKÓI V.: *Vitéz János élete*. 152. l.

² Országos levéltár. GR. TELEKY: *Hunyadiak kora*. X. 216. l.

³ BATHYÁNY I.: *Leges*. III. 245. l.

⁴ Ugyanott.

⁵ Ugyanott.

⁶ Ugyanott.

⁷ THEINER A.: *Monumenta hung.* I. 548. l. — ZICHY-okmánytár: II. 587. l.

⁸ BATHYÁNY I.: *Leges*. III. 245. l.

⁹ THEINER A.: *Monumenta hung.* I. 682. l. — ZICHY-okmánytár: III. 233. l. — B. RADVÁNSZKY és. saját kazai levéltára.

Mező-Peterdy Andrást. Állott ez oltár száz év múlva 1486-ban is, mert ekkor igazgatója Sebestyén áldozár megidézi a király elé Vetésy Györgyöt és Reszegey Pált, kik a bihar-vármegyei Jankafalva és Félegyházára nézve némi birtokigényekkel állottak elő.¹

13. *Szent-Gellért* vértanú oltára. Szintén magas helyen állt, a Szent-László oratoriu-mához vezető feljárásnál. Ezen oltárról 1374-ben az említettetik, hogy a békési főesperes szokott lenni igazgatója; de 1459-ben már *Gergely* egyszerű áldozár volt igazgatója.²

14. *Szent-István* király oltára a hasonnevű kápolnában. 1364-ben volt szöleje a váradi hegyen, *Nagy Péter* budai éneklő- s váradi kanonok szölejének szomszédságában.³

15. *Szent-Imre* herczeg oltára szintén a hasonnevű kápolnában. 1349-ből *János* igazgatója ismeretes; 1357-ből szintén *János*, talán az előbbeni; 1477-ből pedig *Benedek*, ki Honthokai Miklóssal, királyi emberrel egyetemben be akará iktatni Szent-Péter-Szege és több bihar-vármegyei birtokokba Szilágyi Erzsébetet, de ellenmondának Parlaghy Péter váradi kanonok s a Rozgonyiak.⁴

16. *Szent-Kereszt* oltára. Alapítá a váradi püspök (melyik?) és káptalan. Később V. István király gazdagabban javadalmazá oly czélból, hogy ez oltárnál gyászmisék tartas-sanak hihetőleg az elhunyt Árpádokért. E szerint állott ezen oltár már az első székesegyházban is. Több igazgatója ismeretes, ezek között nevezetesebb *Turul* mester, Széplaki Lőrincz unokája, ki a király parancsára 1357-ben Erdélyben járt, mint káptalani kiküldött, s vizsgálatot tartott abban: vajjon Szent-Mihályköve vára az erdélyi püspök vagy káptalan birtoka-e?⁵

17. *Szent-László* király oltára. Sírjánál mingyárt szentté avattatása után emelteté vagy a váradi püspök s káptalan, vagy legműveltebb királyaink egyike III. Béla, ki különben is eszköz volt abban, hogy Szent-Lászlót 1192-ben a szentek sorába iktaták. Ezen alkalommal a szent király testét fölvevék száz éves sírjából, s «király színű kamuka lepedőbe» azaz bíbor színű nehéz selyemkelmébe takarván, [gazdagon aranyozott ezüstkoporsóba feltették, holott fejére drágaköves arany koronát,⁶ kezébe pedig arany királyi pálczát tévének.⁷ Majd a koporsót elhelyezék fejr márványból faragott, oszlopos új ravatalba vagy sírba, melyet Dénes nevű művész készíté, kinek e műve, hogy sikerült, azt nemcsak történeti emlékeink bizonyítják, magasztalólag szólván e műről, hanem igazolja azon tény is, hogy a király nevezett Dénest művészi alkotásaért maradékaival együtt nemessé tette,⁸ sőt talán a bihar-vármegyei Besenyő birtokával is megajándékozta. Különben hazai szobrászatunk épen e korban, a 12-ik század végén, csakugyan már teljes kifejlődése fokán állt.⁹ És e sír Várad sorsára századokon keresztül nagy befolyást gyakorolt.

¹ FEJÉR: *Cod. dipl.* IX. 2. 759. l. — ZICHY-okmánytár: III. 564. l. — Országos levéltár.

² Ifj. BÜLÖNI S. levéltára.

³ FEJÉR: *Cod. dipl.* IX. 3. 436. l. — Országos levéltár.

⁴ ZICHY-okmánytár. II. 368. és III. 79. ll. — Országos levéltár; de az illető oklevél csak egyszerű másolat.

⁵ FEJÉR: *Cod. dipl.* IX. 2. 604. l.

⁶ E korona foroghatott szóban, midőn Bocskayról királylyá kiáltatása után az a hír szárnyalt, hogy magát Kassán Szent-László koronájával megkoronáztatá. FRANKL V.: *Győri tört. s rég. füzetek.* III. 161. l.

⁷ IPOLYI A.: *Magyar ereklyék.* 8—9. ll.

⁸ Váradi registerum. 341. §.

⁹ IPOLYI A.: *A középkori szobrászat.* 20. l.

Váradnak alapját Szent-László veté meg, de Váradot «Nagy»-gyá, népes és szerencsés várossá Szent-Lászlónak sírja tette; mert mint a hős Kinizsinek még sírköve is ölt, úgy a nagy emberek holtok után is működnek és alkotnak.

Ha kinek vagyonát, vagy mi több, becsületét gyanuba vették, s a gyanutól nem tudott másképp szabadulni; vagy a kinek egyéb eligazíthatatlan ügye-baja volt: az ország leg-távolibb részéből is eljött Szent-László sírjához vádlóival, tanuival együtt, szentül hívén, hogy ott a legkeményebb ember sem merné elhallgatni az igazat vagy mondani azt, mi nem igaz, s ennélfogva ügye-baja ott tisztázható lesz. Királyaink, ha Székes-Fehérvárott fejökre tévék Szent-István koronáját, onnat először is egész kíséretökkel Szent-László sírjához zárandokoltak, ez által mintegy fogadást téve Isten s a nemzet előtt, hogy ama szent király példáját akarják követni, hogy mint az, úgy ők is, népek boldogságán fogják lelni örömeiket. Temető helyöket pedig nemcsak királyaink, hanem előkelő családaink is legszivesebben választák Szent-László hamvainak közelében, s ezért mondta már az ó-ének Szent-Lászlóról:

«Környül fekesznek téged császárok,
Püspökök, királyok és jobbágy-urak.»

Hogy pedig mindez Váradnak forgalmat, munkát, vagyont hozza, természetes.

E sír s talán épen fölötte az oltár nem a főoltár közelében, nemis a főhajóban, hanem a déli oldalhajó nyugati vagy épen legnyugatibb végén állhatott, ez levén magyar egyházaink legtöbbszörében a fő temető hely, amint Gyulafehérvárott is a Hunyadiak ily helyen fekszenek.

IV. László király gondoskodott ezen oltárnak kellő kivilágításáról, e czélra, nevezetesen gyertyák s olaj vásárlására adván a Várad mellett fekvő Szőlős falu jövedelmének egyharmadát.¹

Oltárosai közül a 14-ik század elejétől kezdve többen ismeretesek. 1374-ben pedig az mondatik róla, hogy igazgatója az al-örkanonok szokott lenni.²

18. *Szent-Vincze* oltára a Szent-Kereszt oltárától *délre* állt. Emelteté a Borsa-nembeli Kopasz nádor (1306—1316.), kit, mint különben is a szomszéd Adorján, Keresz-szeg stb. várak urát, könnyen köthetett valamely kegyeletes emlék a székesegyházhoz, holott talán kedves halottja is feküdt. Később, 1319-ben I. Károly király ezen oltár alá temetvén második nejét, luxemburgi Beatrixet, meghagyá ugyan annak addigi czímét is, de a maga részéről Szent-Lajos tiszteletére szentelé, s nejének lelke nyugalmaért új javadalmat is csatola hozzá. E szerint ez mintegy kettős oltár lön két védszentséggel, kettős javadalommal, s történeti emlékeinkben csakugyan találkozunk, mind Szent-Vincze mind Szent Lajos oltárának igazgatóival, noha, mint látjuk, oltárunk ugyanegy vala.³

19. *Szent-Erzsébet* királyné, tehát az Árpádok leányának oltára. Állíttatá Ivánka váradi püspök (1317—1329), ki ez oltár alá temettetett el. E szerint megvolt már az első székesegyházban is; a másodiknál a káptalan sekrestyéjében állíttatott föl. Itt tehát már az egyháznak aligha nem *éjszaki* oldalára jöttünk, minthogy régi egyházainknál a sekrestye

¹ FEJÉR: *Cod. dipl.* V. 2. 333. l.

² BATTYÁNY I.: *Leges.* III. 245. l.

³ Ugyanott.

rendesen az éjszaki oldalra építtetett. Oltárosai közül *János* 1375 körül Albis és Oláh-Csatár bihar-vármegyei községek határait járta.¹

20. *Szent-Domonkos* oltára a jobboldali, nyugati kis torony alatt. Alább 42. sz. a. ismét lesz szó ilyen című oltárról, de az ettől különböző volt.

21. *Szent-Anna* oltára. Sz.-Kereszt oltára mellett.

22. *Szent-Ilona* oltára. Sz.-Lukács oltárának átellenében.

Mindhárom oltár már az első székesegyházban is megvolt, minthogy mindhármat Thelegdy Csanád emelteté váradi prépost korában (1317—1322), kinek kérelmére XXII. János pápa 1320-ban ezen oltárokhoz búcsút kötött.² A pápa, idézett helyen, azt mondja ugyan, hogy Csanád a székesegyházban 5 oltárt emelt, de az 1374-iki statumokban csak a főntebbi háromról van emlékezet.³ Különös azonban, hogy ámbár Csanád prépost mind a három oltárt javadalommal is ellátta, és így azoknak kétségkívül igazgatóik is voltak, mindemellett ezek közül egynek nevével sem találkozunk.

23. *Szent-Háromság* oltára. Emelteté és tisztességesen javadalmazá a váradi püspök s káptalan hálából s temetőhelyeül Istvánnak, a Tamás fiának, ki a váradi püspöknek s káptalannak hagyományozta Széplakot Bihar-vármegyében a Fekete-Körös mellett — a hozzá tartozó uradalommal együtt. Ezen István meghalt állítólag 1333-ban;⁴ de ha itt tollhiba lenne, ha 1294 körül halt volna meg:⁵ akkor ezen István egyike volt azon nevezetes Tamásfiaknak, kik a 13-dik század végén s a 14-ik elején a tiszai részeken épen úgy szerepeltek, a mint Brebiriek, Frangepánok, Csák Máté s egyéb olygarchák hazánk többi vidékein. — Ezen oltár igazgatóiul említettnek 1349-ben *János*, 1369-ben pedig *Péter* áldozár, ki a király emberével, Fudy Lászlóval beiktatá az akkor szatmár- ma bihar-vármegyei Gálos-Petri birtokába Telegdy Miklóst és Györgyöt.⁶

24. Evangélista *Szent-János* oltára. Valószínűleg a hasonló nevű kápolnában állt, s az előbbeni oltárral egy időben s egy célra, t. i. hálás emlékezete jeléül emelteté a váradi püspök s káptalan. — 1355-ben Pál karbeli pap volt igazgatója; 1547-ben pedig *László* áldozár, ki által Frater György váradi püspök, s királyi helytartó maga elé idézteté Pércsy Györgyöt, továbbá Ruszkai Dobó Domonkost, Ferenczet és Istvánt, a későbbi egri hőst, a Szepesiek bihar-vármegyei birtokán, *Ebesen* elkövetett hatalmaskodás miatt.⁷ — Megemlíthetem még azt is, hogy 1495-ben a váradi káptalan másik jóltevőjét, Farkas Bálint váradi püspököt, ki Pest-vármegyében három falut s nagy értékű ingóságokat hagyott a káptalannak, — *Szent-János* kápolnájába, talán épen a hasonló nevű oltár alá temetteté.⁸

25. *Szent-Bereczk* oltára, *Szent-András* kápolnájában állt, s valószínűleg ezt is, mint a kápolnát, Báthory András püspök emelteté atyjának, Bereczknek emlékezetére.⁹

26. *Szent-Mihály* főangyal oltára szintén *Szent-András* kápolnájában. Alapítá *László*, kalotai főesperes. Volt szöleje a váradi *Csonka* nevű hegyen. Igazgatói közül 1524-ben *Szatmárj* Imre áldozár a király emberével, Nadányi Istvánnal beiktatá Mórét

¹ FEJÉR: *Cod. dipl.* IX. 5. 82. l.

² THEINER: *Monumenta hung.* I. 468. l.

³ BATHYÁNY I.: *Leges.* III. 245. l.

⁴ BATHYÁNY I.: *Leges.* III. 245. l.

⁵ WENZEL: *Árpád-kori okmánytár.* X. 153. l.

⁶ ZICHY-okmánytár: II. 365. l. és IV. 633. l.

⁷ ZICHY-okmánytár. II. 597. l. — Országos levéltár.

⁸ KERESZTURY: *Descript. Epp. et Capit. M. Varad.* I. 258.

⁹ BATHYÁNY I.: *Leges.* III. 245. l.

Lászlót s Ártándy Balást a békés-vármegyei Szent-Miklós egész birtokába, továbbá Bihar-vármegyében a telegdi és szöcsködi birtokrészekbe.¹

27. *Szent-Lélek* oltára. A nyugati *bal* torony alatt. Két igazgatósága volt: egyiket alapítá *Benedek* olvasó-kanonok, talán az, ki 1375-ben említették;² a másikat, de más korban, Miklós főesperes, ki «Syron»-nak hivaték.³ Alább ismét lesz szó hasonló nevű oltárról, mely úgy látszik, különböző volt ettől.

28. *Krisztus szent testének* oltára. Az imént említett *Miklós* főesperes állíttatá valószínűleg a hasonczímű kápolnában. — 1351-ben *Mihály* István említették igazgatójául; 1546-ban pedig *Demeter* mester, ki Mező-Peterdi Bodó Ferencz társaságában érdekes tanuvallatást tartott a bihar-vármegyei Félegyházán s egyebek közt kihallgatá *Imre* mestert, vajdai plébánost is.⁴

29. *Szent-Erzsébet* oltára, mely Szűz Mária *kisebb* oltára mellett állt. Alapítá *László* opólyi herceg, Erzsébet anyakirályné vérrokona s nádor (1370 körül). Buzgó férfiú lehetett; egyebek közt Lengyelhonban építé a *csesztocovai* híres monostort, melybe hazánkból Mária-Nostráról pálosokat telepíté, s mely monostorban élt szerzetes korában Frater György püspökünk is.⁵ Nálunk az említett oltárt emelteté nejének, András erdélyi vajda (1356) leányának lelki nyugalmaért, ki azon oltár alá temetteték el. Intézkedék az iránt is, hogy neje hamvai Szent-Demeter kápolnájába vitessenek át, mely kápolna épen neje elta- karíttatásakor lehetett épülőben.

30. *Szent-Lőrincz* oltára. Márton bihari főesperes alapítá.⁶ Igazgatói közül *László* áldozár Sápy László királyi emberrel együtt megidézésre a király elé 1464-ben Telegdy Jánost és Miklóst, kik Gyapju falnak határán Bihar-vármegyében elfoglalák hatalmasul Csáky Ferencznek Makkusthaja és Nagutha nevű földjeit.⁷

31. *Szent-Margit* és *Szent-Dorottya* oltára. Állíttatá Joákim váradi kanonok, ki «Puser»-nek hivaték.⁸ Ezen kívül többé semmi nyoma; talán nem is állott sokáig.

32. *Szent-Jakab* oltára. Alapítá 1374-ben *Jakab*, váradi örkanonok. Állott 1459-ben is, mert ekkor *Lőrincz* áldozár volt igazgatója.⁹

33. *Szent-Lélek* oltára. Különbözőnek kellett lennie a fentebb 27. sz. a. említettől, mert ezt *Domonkos* (váradi püspök?) és *Simon* bán (1369) neje emeltették, kik aligha nem testvérek valának. — 1438-ban *Bálint* áldozár volt igazgatója, ki Borsi Gergely királyi emberrel beiktatá Pelbárthida, Egyed s több bihar-vármegyei helységek birtokába Pelbárthiday Pétert, Majus fiát.¹⁰

34. *Szent-Balás* oltára. Emelteté *Jakab* Kunczel fia. Igazgatója *János* karbeli pap 1385-ben Hanvay László királyi emberrel a Telegdyek által a Putnokyaknak birtokán, bihar-vármegyei Újlakon elkövetett hatalmaskodást Mária királynő parancsára megvizsgálta.¹¹

35. *Szent-Demeter*

¹ Országos levéltár.

² HAAN és ZSILINSZKY: *Békésm. oklevélt.* II. 13. l.

³ BATTHYÁNY I.: *Leges.* III. 246. l.

⁴ Jászai házi levéltár. — Országos levéltár.

⁵ ZALKA J.: *Magyar Sion.* (1863.) 163. l.

⁶ BATTHYÁNY I.: *Leges.* III. 246. l.

⁷ Országos levéltár.

⁸ BATTHYÁNY I.: i. h.

⁹ Országos levéltár.

¹⁰ Ugyanott.

¹¹ BATTHYÁNY I.: *Leges.* III. 246. l. — Orsz. levéltár.

36. *Szent-Zsigmond* király és vértanu oltára. Mind ezt, mind az előbbent *Vámos* György váradi polgár (?) emelteté. 1419-ben *Mihály* karbeli pap volt igazgatója. — 1424-ben Zsigmond királyunk féltvén a hussíták romboló kezétől Szent-Zsigmond vértanu királynak hamvait, Prágából Váradra hozatá azokat, s lehet, hogy éppen ezen oltár alá helyezteté.¹

37. *Szent-Mária-Magdolna* oltára. Alapítványt tön reá *Paduai* Péter áldozár, ki talán Váradnak Padua nevű külvárosától, melyről már föntebb volt szó, vette nevét, de magát az oltárt föl nem állíttatá, hihetőleg közbe jött halála miatt. Azonban 1377-ben már állott az oltár is, mert akkor *György* Péter, áldozár s királyi közjegyző volt igazgatója.²

38. *Szent-Katalin* oltára. Az mondatik róla, hogy «a nyugati ajtó fölött állt», s hogy Meszesi Demeter váradi püspök emelteté s javadalmazá.³ Minthogy pedig Szent-László sírja, mint már említők, a nyugati ajtó közelében feketett, ezen Katalin-oltárról is elmondható, mint föntebb a 9. sz. a. említettéről, hogy «Szent-László király sírja mellett állt» és így nem lehetetlen, hogy ezen két oltár, melyet forrásunk elkülönítve jegyzet föl, minde mellett is csak egy oltár.⁴

39. *Szent-Demeter* oltára. A hasonnevű kápolnában állt, melylyel együtt emelteté a többször említett Demeter, váradi püspök, ki még egy Szent-Dorottya tiszteletére emelendő oltár számára is hagyott kellő alapot.⁵

40. *Szent-Dorottya* oltára. A nevezett püspök halála (1372) után csakhamar fölállítaték, mert már 1374-ben *Mihály* karbeli pap említettik igazgatójául. Egy másik igazgatója András mester 1459-ben beiktatá Bajony Istvánt, a későbbi hasonnevű váradi kanonok s egyházi jogtudor atyját Szerep, Keményháza és Gathal békés-vármegyei falvak birtokába.⁶

41. *Szent-Gergely* oltára. Ezt is Meszesi Demeter püspök építteté. Gergely váradi örkanonok pedig, a későbbi (1359) csanádi püspök, egy szőlőt hagyott az oltárnak, de oly móddal, hogy annak birtokába András, zágrábi kanonok halála után juthasson. — 1359-ben *Demeter* pap volt igazgatója.⁷

42. *Szent-Domonkos* oltára. Különböző volt a 20. sz. a. már említett oltártól, mert ezt I. Domonkos, váradi püspök emelteté a szintén általa épített kápolnában.⁸

43. *Szent-György* vértanú oltára. Igazgatói 1321-től kezdve gyakran fordulnak elő. Közöttök *Gál* 1481-ben Bajony György királyi emberrel megvizsgálta azon hatalmaskodást, melyet Csáky Ferencz, Benedek és Mihály jobbágyaik által Torday Támás és Miklós birtokán, *Kyd*-en elkövettek.⁹

44. *Szent-András* apostol oltára. Valószínűleg a hasonnevű kápolnában állt. 1378-ban *László* áldozár volt igazgatója.¹⁰

45. *Gyümölcsoltó-Boldogasszony* oltára. Valószínűleg ez lesz azon «*Mária kis oltára*», melyet az 1374-iki statutumok, mint föntebb 29. sz. a. láttuk, említenek ugyan, s a

¹ HAAN és ZSILINSZKY: *Békésmegyei oklevéltár*. II. 33. l. — KERESZTURY: *Descript. Fpp. et Capit. Varad.* I. 88. lap.

² FEJÉR: *Cod. dipl.* IX. 5. 180. l.

³ BATTHYÁNY I.: *Leges.* III. 246. l.

⁴ Ugyanott.

⁵ Ugyanott.

⁶ Jászhai házi levéltár. — Országos levéltár.

⁷ BATTHYÁNY I.: *Leges.* III. 246. l. — Jászhai levéltár.

⁸ BATTHYÁNY I.: *Leges.* III. 246. l.

⁹ Országos levéltár. NAGY IMRE: *Anjoukori okm.* I. 632.

¹⁰ Országos levéltár.

«Mária nagy oltára» kifejezés is kétségen kívül helyez; de bővebb tudósítást róla nem találok, mindössze csak annyit, hogy 1468-ban János áldozár oltároskodott mellette.¹

46. *Tízezer vitéz és vértanú oltára.* Említetik 1478-ban igazgatójával Fülöp áldozárral együtt, ki a nádor emberével, Zomliny Istvánnal együtt beiktatja a bihar-vármegyei Kis-Zomlin negyedrészenek birtokába a kápolnai pálosokat.²

47. *Szent-Zsófia özvegyasszony oltára.* 1513-ban Antal áldozár volt igazgatója.³

48. *Szent-Márton oltára.* Jobb oldalon állt, a másik kis torony alatt. Igazgatója Máté áldozár 1430-ban a nádor emberével, Komádi Lászlóval be akará iktatni a bihar-vármegyei Pethlend falu birtokába Pethlendy Gergelyt, János fiát.⁴

49. *Tizenegyezer szűz oltára.* Igazgatói említettnek 1464. s 1508-ból.⁵

50. *Háromkirály oltára.* A váradi hegyen két darab szőleje volt: egyike a «Kis-Setétágon», másikáról 1569-ben az mondatik, hogy főtiszteletű Csáky Mihály erdélyi korlátnok és nemes Albert deák, Bihar-vármegye jegyzőjének szőleje közt feküdt. E két szőlőt János-Zsigmond az idézett évben Sasváry Gergely és Demeter híveinek adta.⁶

* * *

Ime, 50 oltárnak emléke a váradi ősz székesegyházból. Hogy ennyi oltár állott volna benne egyszerre: nem bizonyos, de nem is lehetetlen. A középkorban kisebbszerű egyház is tudott fölmutatni tíz-tizenkét oltárt, nagyobb egyházainkban pedig harmincz-negyven is volt szélében.

Kezdetben, a székesegyház első felépülésekor, talán nem is volt több benne, csak egy oltár, a Máriáé, vagy legfőlebb három, az említetthez járúlván még Szent-István és Szent-Imre oltárai; idővel azonban egyre szaporodtanak az oltárok, mint szaporodék a hívek száma, Várad lakossága, s emelkedék mindezek buzgalma s vagyonossága. A 14-ik század elején már volt legalább is tizenkét oltár, s az első, kisebb terjedelmű székesegyházban legalább a főhelyek már annyira elfoglalva valának, hogy maga Károly király nejét, mint láttuk, már csak egy előbb elfoglalt helyre temetheté, s csak ott emelhetett számára emléket. A második székesegyházban annak nagyobb arányai mellett, még nagyobb buzgalom mutatkozik új oltárok emelése, s a székesegyház földiszítésében. Minden század, minden emberöltő meghozá embereit nemcsak az egyházaik közül, hanem Magyarország királyaitól kezdve az egyszerű váradi polgárig, kik mintegy vetélkedtek abban, hogy hitők, reményők és szeretetőknek mennél szebb emléket állítsanak a székesegyházban, s evégre fölhasználták annak legkisebb, legféltrebb eső helyét is.

És milyen szép, milyen megragadó alkotmányok valának régi oltáraink! Rakva szebbnél-szebb faragványokkal, szobrokkal, s ezekből némelyik oltáron tíz-husz is. A szobrok ismét eltakarhatók voltak az oltár szárnyaival, melyek szintén nem álltak pusztán, üresen, hanem képeket festettek vagy gyakran domborműveket faragtak rájuk. Ezekhez járult végre, hogy képek, domborművek, szobrok mind a leggazdagabb színpompában s

¹ Országos levéltár. ² Ugyanott. ³ Ugyanott. ⁴ Ugyanott. ⁵ Ugyanott. ⁶ Ugyanott.

aranyozásban ragyogtak, s a legtöbb esetben kitűnő művek, sőt a legmagasabb műigényeknek is megfelelők valának, mint azt ma is meglevő maradványaik igazolják.

Semmi kétség benne, hogy mindez így volt a váradi és székesegyházban is.

Sőt az oltárok szent szobrain kívül kellett abban lenni egyéb szobroknak, emléköveknek is. Annyi királyunk, fejedelmi, főúri véreink, főpapjaink sírjai nem állhattak ott jeltelenül. Az a kegyelet, mely az ország legvégső végéről is elhozta drága hamvaikat ez egyházba, bizonyosan gondoskodott arról is, hogy ott maradandó emlékek álljon. Amit egy XVII-ik századbéli török utazó a székes-fehérvári egyházzal ír, hogy ott kőkoporsókban királyok feküdtenek, s az egyház mindenik zugában híres papok márványszobrai álltak,¹ azt Váradról is el lehet mondani, hatalán kisebb mértékben is.

De mindazon képzőművészeti munkáknak most már vége, ha csak még egyik-másik darabjok vagy töredékek a föld alól vagy a székesegyház romjai közül elő nem fog kerülni. A székesegyházban állott márványszobrok közül még emlékezete is csak egynek maradt reánk, a Farkas Bálint püspökének, melyet vörös márványból bizonyosan a káptalan vésetett s mely 1609-ben még megvolt.²

Az oltárokkal, s különösen a csúcsíves oltárokkal nagy rokonságban lévén az orgona, itt a helye megemlítenem, hogy székesegyházunkban volt orgona is, mely a karzaton állt.³ E szerint nagy orgonának kellett lennie, mert az úgynevezett kézi vagy kis orgona, mely az egyszerűbb isteni szolgálatnál használtatott, a szentély bejáratánál szokott fölállítatni.

Mint hogy pedig a székeskáptalani iskolában az ének nagy gonddal taníttaték,⁴ ebből bizvást következtethetjük, hogy székesegyházunkban az orgona hangjai mellett szép énekszóval is magasztalák az Istent. Sőt az isteni tisztelet emeléséhez járult még a zene is; legalább Vitéz János életében olvassuk, hogy az ő püspöksége korában a franczia származású Péter szerzetes a váradi iskolában zenemester, s a székesegyházban karnagy volt.⁵

* * *

Mielőtt a székesegyházból távoznánk, érdekes lenne talán még megtekinteni annak kincseit, drágaságait. A finom csipkék, vásznak, a hímzett, arannyal-ezüsttel áttört szövetek, ruhák, a nőket — a gyöngyös, zománczos filigrán munkák, arany, ezüst kelyhek, kupák, medenczék a férfiakat — az ő kéziratok, nyomtatványok, pecsétek stb. a tudomány embezeit kétségkívül érdekelnék. De hol a «custos canonicus» az örkanonok úr, kinél a kincstár kulcsai szoktak állani? mélyen a föld alatt! s meg sem álmodja, hogy a kulcsok az ő öreg, hű kezeiből nem jó gazdához kerültek, s az egykor oly féltékenyen őrzött kincseknek ma már se híre, se hamva! Még csak jegyzékek sem maradt reánk. Csak annyit tudunk rólok, hogy II. Lajos királyunk néhány héttel a mohácsi csata előtt felszólítja a váradi székeskáptalant, hogy egyháza pénzének, ékszerei s arany-ezüst edényeinek felét tegye a haza oltárára;⁶ és

¹ *Archaeologiai Értesítő*. III. 266. l.

² KERESZTURY: *Descript. Epp. et Cap. Varad.* II. 232. l.

³ «Chorus . . . exstat una cum corpore organi.» Országos levéltár.

⁴ BATHYÁNY I.: *Leges*. III. 255 l.

⁵ FRAKNÓI V.: *Vitéz János élete*. 149. l.

⁶ PRAY: *Epistolae Procerum*. I. 246—252. ll.

hogy 1557-ben, midőn Várad ismét az erdélyiek hatalmába jutott, a székesegyház kincsei azonnal összeirattak.¹ Annyi mindenestre bizonyos, hogy székesegyházunknak, egyike levén hazánk leggazdagabb egyházainak, lehettek annyi ékszerei, mint a mennyit egyik-másik püspökségi vagy apátsági egyház középkori leltárában följegyezve találunk.

* * *

Ilyen volt a váradi ős székesegyház. Istennek temploma, és Isten legnemesebb ajándékai egyikének, a művészetnek szent hajléka, hol az építész, a képiró, a szobrász, a hímző, a zenész stb. kitárta lángesze legszebb alkotásait, hogy megtanítsa azok által az embert imádkozni, s lelkesedni mindazért, mi szép.

S ha még állana azon egyház, épen olyan időbarnította volna, mint a kassai dóm, és olyan szép, hogy az ember szinte kívánja megcsókolni köveit hálából az iránt, ki oly bámulatosan teremté az ember kezét, hogy az a kéz csak úgy tudja idomítani a kemény követ, mint a lágy fonalat, melyből csipkét köt.

X. A SZÉKESEGYHÁZ TÖRTÉNETE, NEVEZETESEN ELPUSZTULÁSA.

Fölépítése után az első félszázad békességesen vonúlt el fölötte, s tanúja volt ez alatt nem egy országraszóló örvendetes vagy szomorú ünnepélynek, így például 1390-ben szent László szobra fölállításának, 1395-ben pedig Mária királyné temetésének. Ezen utóbbi esemény után nem sokára² érte az első szerencsétlenség. A sekrestyájében égve feledett gyertya tüzet vetett először a ruhaneműekbe, azután elhamvasztá a káptalan iratait s elolvasztá szent edényeit is. A szerencsétlenségben még szerencse volt, hogy a tűznek eleje vétetvén, az a sekrestyén kívül nem terjedt tovább.

Újra eltelt minden baj nélkül egy félszázad. Ekkor, nevezetesen 1443-ban április 7-én ikertornyainak egyike, a bal, véletlenül összedőlt.³ Ez történt vasárnap, de szerencsére épen délben, midőn egy lélek sem volt az egyházban. A ledőlt tornyot aztán valószínűleg még Dominis János püspök kezdé fölépíttetni, de ez a következő évben Várnánál elesvén, az építést csak utódja, Vitéz János fejezhette be. A torony ezen fölépülésének s avval együtt hihetőleg az egész székesegyház kijavításának évét jelzé a következő felírás: «1456. J. E. W.» (Johannes Episcopus Waradiensis), mely az egyház homlokzatán állt, s még 1609-ben is olvasható volt.⁴

Az erre következő száz év alatt élte székesegyházunk dicsősége fénykorát, s midőn annak elteltével, épen 1556-ban a régi váradi püspökök utolsaját benne eltemették, akkor már, mondhatni, az ő napjai is megvalának számítva,

¹ Országos levéltár.

² Zsigmond királynak ezen eseményre vonatkozó levele, mely 1406-ban kelt, az évet nem jelöli meg, csak annyit mond: «ante annos quosdam elapsos.» FEJÉR: *Cod. dipl.* X. 4. 522. l.

³ SCHWANDTNER: *Scriptores rer. hung.* II. 23. l. 1. jegyz.

⁴ KERESZTURY: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* II. 232. l.

Az 1566-iki tordai országgyűlés számüzvén márczius 10-iki végzésével az erdélyi fejedelemség birodalmából a katolikus vallást, e végzését nevezetesen Váradra is kiterjeszté.¹ Ennek következtében a váradi székesegyház ugyanazon év ápril 7-én, tehát épen tornya ledőlésének évfordulati napján, hallotta utólszor a századok óta megszokott szent énekeket. Éltető lelke: a papság s a hívek serege az idézett napon, mely épen virágvasárnapja volt, kivonult belőle szép processióval ősi szokás szerint, de azután nem térhetett oda vissza többé, — a föntebbi számüző rendelet miatt.

Bezárva, elhagyatva látta, azután a székesegyház jönni-menni az éveket. Legalább semmi nyoma annak, még a Báthoryak korából sem, hogy benne ezután, ha csak egyszer is, isteni tisztelet tartatott volna. Sőt épen az említett korból, nevezetesen 1598-ból tudjuk, hogy Várad fölötté kevés katolikusainak papja s temploma akkor a szomszéd Szőlősen vala.²

Az 1600-ik év tavaszán födelének s bolthajtásának felerésze már beomolva állt, s másik felerésze is eléggé viseltes vala — mint tudósításunk mondja — az ócskaságtól s a törökök ágyúinak golyóitól.³ Ily csonkán látta 1609-ben Miskolczy István is, s így lehetett látni még kilencz évig.

Ekkor Bethlen Gábor ült Erdély fejedelmi trónján. A fejedelem 1618. február 24-én, valószínűleg már jövendő magyarországi hadjárata terveinek megfelelőleg, elrendelé, hogy a váradi vár bástyáit, melyek az 1598-iki ostrom óta kijavíttatlanul álltanak: megépítsék «sietséggel, mivel az nem gyermeki dolog». Egyuttal váradi udvarbírájának meghagyá, hogy «követ hordasson.... meszet égettessen igen sokat.»⁴ Erre a követ csakugyan el is kezdék vágatni «Telegd felé», de annak vágatása, mint az udvarbíró panaszlá, «felette nehéz, a hordása szaporátlan.»⁵ Mindemellett a fejedelem csak sürgeté, sietteté a vár kijavítását, s mert sürgeté, hogy könnyebben és hamarabb köhöz jussanak, a székesegyházra veték szemeket: van abban kő elég, azután ugy sem jár belé senki s félig-meddig már is rom.... Es Bethlen Gábor megengedé lebontatni Váradon az utolsó emlékszerű épületet.⁶ Hihetőleg ugyanakkor viteté el egyik, 40 mázsás harangját a gyulafehérvári székesegyház tornyába.⁷

XI. A SZÉKESEGYHÁZ ROMJAI.

Benkovics Ágoston, váradi püspök emlékiratot nyújta be 1699-ben a királyhoz, melyben szent László régi székesegyházának megújítását kérelmezi. Maga az emlékirat még nem került nyilvánosságra, de a magyar cancellaria azon ajánlólevele, melylyel azt a bécsi hadi tanácshoz fölterjeszté, eredeti fogalmazványában ismeretes. Ezen ajánlólevél szerint

¹ SZILÁGYI S.: *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I. 302. l.

² VESZÉLY K.: *Erdélyi egyháztört. adatok*. 229. l.

³ Országos levéltár.

⁴ KERESZTURY: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* II. 232. l.

⁵ A fejedelem levele az erdélyi muzeum kéziratárában.

⁶ Ugyanott.

⁷ PRAY: *Dissertatio de S. Ladislao*. 40.

⁸ SZALÁRDI I. krónikája. *Újabb nemzeti könyvtár*. II. 34.

Benkovics azért folyamodék, hogy a várban a szent László építette egyházat, mely dísztelenül lerontva áll, engedtessek meg neki régi helyén megújítani.¹ Ezen szavak a legtermészetesebb fölfogással azt jelentik, hogy a régi székesegyház épületének Benkovics korában még lehettek némi maradványai, s hogy csakis ezeknek kijavítása czéloztatott. Csakhogy azon szavak nem Benkovics szavai, kinek emlékiratát az ajánlólevél fogalmazója, mint a váradi körülményekkel hihetőleg ismeretlen, nem érté meg tökéletesen. Tovább olvasva az ajánlólevelet, ott már maga azon kifejezés, hogy Benkovics kész a váron kívül is fölépíteni a székesegyházat, ha neki arra alkalmas hely jelöltetik ki,² azt sejteti, hogy a várban akkor már a székesegyháznak semmi maradványa sem lehetett. Különben ugyanis nemcsak öreg embereknek, hanem kivált a kath. egyháznak a régihez való szívós ragaszkodásánál fogva alig tehető fel, hogy a püspök olyan könnyen kész lett volna megválni a különben is történeti nevezetességű romoktól. Csakugyan nemcsak Benkovics korában, hanem azelőtt már 60 évvel nyoma sem volt a régi székesegyháznak.

1639-ben Ibrányi Mihály tudósítja a váradi várból I. Rákóczy Györgyöt, hogy a fejedelem küldte Haller Gábor megérkezett Váradra a «fundálóval» (építész) együtt. «Az szentegyházat is — írja továbbá — váltik mérséklék ő kegyelmek, de minthogy az vár öt szegre vagyon csinálva, az templom is ugy tetszenék inkább, hogy öt szegre lenne. Mindazonáltal mivel Nagyságod arról nem parancsolt volt, négy szegre intézték a templomot is. Az helyet igen dicsérik, hogy jó helyen lenne az templom. Az mint kirajzolták papiroson, azt is beküldöttem Nagyságodnak.»³

Ezekből világos, hogy Rákóczy egyházat, még pedig egészen újat szándékoztak építtetni Váradon, nevezetesen a várban, s egészen más helyen, mint a hol a régi székesegyház állt, mert különben miért dicsérték volna «az helyet, hogy jó helyen lenne az templom»? a régi templom helyéről úgyszint tudták, hogy az szép, templomnak való hely. Ezenfölül: Rákóczynál még kevésbé takarékos ember is nem készül alapjából új egyházat építeni, ha a réginek, s a legszebb helyen állónak, csak némi, kijavítható maradványai vannak is.

Még világosabban szólnak a székesegyház tökéletes elenyészéséről a jezsuiták jelentései, kik 1692-ben, mihelyt a váradi vár visszafoglaltaték, azonnal keresni kezdék a régi székesegyházat, de csak annyit jelenthettek róla, hogy semmi romját, de még csak nyomát sem találják, sőt a legöregebb emberek sem tudják megmondani, hogy hol állt?⁴

Valóban különös, hogy alig 70 év múlva a székesegyház lebontatása után, már azt sem tudják, hogy hol állt egykor? Hogyan történhetett ez? mikor tudjuk, hogy a régi épületekről nemzedékeken át fönn szokott maradni a hagyomány, hogy mi volt, ki-é volt hajdan? Igaz, fönn szokott maradni, ha a régi épületnek romja, vagy legalább pusztá helye fönmarad; de ennek eltüntével eltűnik emléke is. Ez történt a váradi székesegyház helyével is. Elfelejtették egészen, mert Bethlen Gábor nemcsak földig lebontatá a székesegyházat,

¹ *Archaeologiai Értesítő*. XIII. 29. l.

² Ugyanott.

³ Gyula-Fehérvárt a Batthyány-könyvtár kéziratgyűjteménye.

⁴ «nec rudera quidem, aut vestigia ecclesiae reperi». És ismét: «S. Ladislai sacram aedem curiosius investigavi, sed nec vestigium illius reperi, nec ullus vetulorum senum recordatur, ubinam fuerit.» PODHRADZKY I.: *Szent-László tetemeinek historidja*. 61—2. ll.

hanem annak helyére, s hihetőleg annak legszebb köveiből, fejedelmi palotát építtete.¹ Ezért van az, hogy Váradnak főntebb bemutatott térképén a régi székesegyház helyere ez van írva: «Wohnung des Bassa» azaz, hogy a török foglalás korában a váradi basa, a Bethlen Gábor által a székesegyház helyén épített palotában lakott.

* * *

Még egy kérdést, az utolsót.

Vajjon a régi székesegyházból nincs többé sehol egy morzsa kő sem?

Van.

Mindenesetre legtöbb lehet a vár udvarán az egyház s a Bethlen-féle épületek, alapjaiban, továbbá a mai katonai épületekben, melyekbe bizonyosan beépíték az említett palota romjainak köveit is; de van egyebütt is.

Letérve a vár nyugati kapujától délnek, a vár árkába, előttünk áll mindjárt egy bástya az úgynevezett „Kapu“- vagy „Fa-bástya“, melyet Bethlen szintén kijavíttatott. Ezen bástyának délnyugati szögletén a faragott szegletkövekbe két helyen is be van vésve az évszám: «1618» a székesegyház lebontásának éve. Talán már e faragott szegletkövek is a székesegyházból kerültek ide Innét tovább haladva keletfelé, szemünkhe tűnik a vár déli falainak egész vonala az átellenes „Királyfia-bástya“-ig, mely vonal, mint első tekintetre meglátszik, egészen más színű, mint a többi falak. A többi falak vörösek, mert erősen kiégetett téglából épültek, az említett déli fal ellenben tarka színű, minthogy vegyesen kőből, téglából rakták, de leginkább kőből. Közelebb lépve a falhoz, egyszerre látható lesz, hogy a kövek legnagyobb része faragott kő, s ezek közt némely darab gyönyörű növénydíszszel van ékesítve, más darabok ismét gerincz-, heveder-, ívtagozatok, csúcsíves ablak- vagy kapu töredékei stb. S ha még kétségünk lenne affelől, hogy miféle romok állanak előttünk? ott van egy jókora vörös márványdarab is, valamely szobornak vagy oltárnak csonka részlete, melyen a rája vésett, aranyos ornamenticának nyomai még látszanak. Ezek kétségkívül templomromok A váradi második székesegyháznak szétbontott tagjai, az említett történelmi adatokkal megegyezőleg, itt nyugszanak rakáson, mint az elesett hősök a közös sírban. És hogy sírjokról emlékkő se hiányozzék: ott van fölöttök a vár falának legtetején egy, ki tudja hányfelé tört sírkőnek darabja is, melyen egyes szavak még olvashatók, de név vagy évszám nem.

— Mit álmodhatnak künn a pusztá várfalon azok a kövek, melyek egykor Istenháza valának, és szokva voltak emberek imádságához, angyalok énekéhez, Úr színe látásához . . . ?

¹ «Az régi királyoktól klastrom formájában faragott kövekből rakatott, két igen magas, friss tornyu belső épületeket nagy munkával elrontatván, minémű pompás, királyi épületeket fundált és kezdett azok helyében, áttam lerajzolva.» SZALÁRDI: *Síralmas krónika. Újabb nemzeti könyvtár*. II. 35. l.

MAGYARHONI RÉGÉSZETI LELETEK REPERTORIUMA.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

Az újból megindított repertorium második közleményében ép oly kevésbé szándékom az utóbbi években előkerült leleteket *mind* összefoglalni, mint nem volt az elsőben.*

A leletek száma az utolsó évtizedben óriásilag megnőtt s a ki azokat földolgozná, sem hálátlan, sem fölösleges munkát nem végezne, de bizonyára oly tért igényelne, melyet jókora könyv nyújt, de a minőt nem nyújthat egy folyóirat.

Azért arra szorítkoztam, hogy némely kevésbé ismert leleteket ismertessek; összeállításomban tekintettel voltam arra, hogy minden kornak kijusson a maga része és hogy csupán olyan emlékeket mutassak be, melyeket magam láttam és tanulmányoztam.

Az egyes leletekhez fűzött megjegyzéseimben nem merítettem ki sehol a tárgyat, mert szem előtt tartottam, hogy nem értekezéseket, de tényeket keres mindenki ilyfajta repertoriumban.

Aba (Szabolcsmegye). Péchy Jenő úr gyűjteményében láttam 1876-ban a következő két darabot:

a) Törpenge bronzból, közepett csekély domborodással, töve felé egyenletesen szélesbül, élei egyenesek, markolatba való része hegyes, háromszög idomú öt lyukkal a penge erősítésére. Egész hossza 0.179 m , a penge tövén szélessége 31 m , a nyélbe való rész hossza 0.033 m .

b) Buzogány bronzból, gyűrű körül 12 tompa domborodással, mely közül a négy középső négyszögű, a többi háromszögű. A lyuk átmérője 0.019, falainak szélessége 0.027, a buzogány legnagyobb átmérője 0.049 m .

Alsó-Nesznice (Marmarosmegye). A marmaros-szigeti ref. lyceum tulajdona. (1876.)

Bronz csákány, hátsó korongja erős tüskébe szögel, pengéje éle felé erősen szélesbül, éle szabálytalan és közepén az öntési nyílás nyoma. Oldallapjai a hüvelyen tompán összefutnak, hüvelyének mindkét széle gyenge karima és mindkét felől hosszában futó öntővarrányok látszanak. Egész hossza 0.26, élének átmérője 0.056, pengéjének hossza 0.07, hüvelyének hossza 0.061; belső átmérői 0.017 és 0.019, a korong távolsága a hüvelytől 0.036 (a korong ferdén áll), a korong átmérője 0.061, a tüskének hossza 0.008 m .

Altörja. A Cserey-féle muzeumban Imecsfalván. (1876.)

Csákány bronzból, hüvelye szélein domborúlt vonaldíszszel ékes, éle kevésbé dom-

* Lásd az első közleményt az *Archaeologiai Közlemények* 1878. évi XII. kötetében.

borodó. Egész hossza 0·13, élének átmérője 0·041, hüvelyének belső átmérői 0·021 és 0·023, hátsó oldalának hossza 0·032, karja oldallapjának szélessége a hüvely mellett 0·017.

Budapest. A régi Aquincum és környéke emlékekben kimeríthetetlen. Az utóbbi években is egymást érték az érdekes leletek. Alkalmam lesz más helyütt összefüggőbben tárgyalni az összes emlékeket. Itt csak három leletet ismertetek, mely az 1878. és 1879-ik években került színre.

Egy *A)* Budaujlakról való, egy más *B)* az ó-budai szeszgyár telkén tűnt elé s egy harmadik *C)* Ó-Buda kellő közepén. Mind a három Aquincum ismeretéhez becses adalék.

A) Buda-Újlak. A budaújlaki téglavető részvénytársulat telkén, a Mátyáshegy keleti szélén, mintegy 200 lábnyi magasságban, 1879-ik évi május havában, római emlékekre akadtak a munkások.

A hely, melyen az emlékek előkerültek, a felső hordalék-fölldrég alatt a sziklába vájt rés, mely csatorna formára a hegy szélén tovahúzódik; a rés szélessége 1 meternyi, mélysége 1—2 meter közt váltakozik. A lelet három római köemlék, melyek a vízhozta földdel megtöltött mélyedésben rendetlenül egymás fölött hevert keskenyebb oldalán. A szomszédban vascsákányt, vasékeket és némely állatsontokat leltek, melyek nem látszanak egykorúaknak. Bizonyos, hogy e rés nem lehetett a kövek eredeti fekhelye; alighanem szőlőforgatáskor temették őket ide, mert a művelésnek útját állották.

A három emlék talán eredetileg sem volt együttesen fölállítva, mert semmi belső összefüggés nincs köztük.

Az egyik ugyanis egy szobor alapzata, a másik kis áldozati oltárka s a harmadik domborműves tábla, melynek rendeltetését nem ismerjük határozottan.

A gyár derék vezetőjének, Kudelka Károly úrnak köszönhetem, hogy Zsigmondy Gusztáv úr társaságában rögtön a lelet színhelyét megismerhettem és első sorban ugyancsak Kudelka Károly urat illeti az érdem, hogy e három kő most a nemzeti muzeumban őriztetik.

Az emlékek következők:

a) Szobornak szolgáló alapzat, szabályos dúcz volt sóskúti kőből; magassága 0·27, szélessége 0·20 m. Hossza, ha a fölírat hiányzó darabját vesszük tekintetbe és a szobor bal lábából maradt rész elhelyezését nézzük, nagyobb lehetett, mint magassága.

A szobor czipőbe öltözött bal lábából megvan tisztán az alsó contour s a talp s a végső ujjakból egy kis részlet. Hossza 0·115 m, a szobor teljes nagysága tehát alig volt több, mint 0·7—0·8 m. Minő istenséget állított elé a szobor, arra a fölírat nem derít világot. A fölírat nyolcz sorból áll s a sorok kezdetéből rendszerint három-négy, sőt több betű hibázik. Az írás jellege tiszta és még elég szabályos.

ORCVST · IAI
GE · AR · FORTVN
FAV FAVIL · FAVVSTH
TVS · AVR · VATIS · NEV
AGVICT · E FIRMVS
DECVMVS
LIANOCOS
IIRI

Az első hat sorban csupa nevekkal találkozunk.

Nyilván azok nevei, kik a szobor föllállításához hozzájárultak. A nevek legtöbbször hiányosak, alig egy-kettő teljes.

Így mindjárt az első ... ORCVS végzetű csonka.

A második T(itus) Jan(uarius?) szintén csonka, a második sorbeli GE még ehhez látszik tartozni.

A harmadik név Aur(elius) Fortun(atus) bizonyos.

A negyedik talán Fav(ius) Favi l(ibertus).

Az ötödik talán Favius Ti(ti) J(?) és a negyedik sorbeli IVS talán hozzá való.

A hatodik Aur(elius) Vatis Nev(?). A NEV és a következő sorbeli AG talán összetartozik. így NEV(IOM)AG(us), mire példa az Ulpia Noviomagi Bataus-féle fölirat a Corp. Inscr. III. 5918^b száma alatt.

A hetedik Viet(or) s az utolsó Firmus Decumus.

Az utolsó előtti sorban a datum foglaltatik (MAX(imo) ET Æ)LIANOCOS.

Maximus és Aelianus consulsága 223-ra esik.

A végső sor az emlék föllállítására vonatkozó formula lehetett, melyet nem tudunk biztosan kiegészíteni. Csak annyit mondhatni, hogy az IRI előtti betű M-nek látszik.

b) A résben talált második emlék apró ara votiva, mely rosszabb minőségű kőből készülven mint az előbbi, föliratos lapja igen sérült, úgy hogy a föliratból alig néhány szótagot lehet biztossággal megállapítani.

A megállapítható betűk a harmadik század hanyatló jellemét

1. I / M	mutatják.
2. / / / \ RVM	Az első sorbeli dedicatióról nem biztos IOM vagy DIM akar-e lenni.
3. / / IVSHA	A második sorbeli első betű talán M, a második és a harmadik
4. ITVS	meg nem állapítható, a harmadik kisebb I vagy T vagy B, D vagy rokon
5. V · S · ʃ · M	jellegű betű egyik szára, az ötödik inkább R-nek látszik mint ʃ-nek, mert az alsó ferde szár magasra fölmegegyen, a két végső betű VM bizonyos.

A harmadik sor kezdetén lehetett egy vagy két betű, a harmadik és ötödik bizonyos, nem úgy az S, a végső H és A-val talán valamely betű ligálva volt, a negyedik és ötödik sor bizonyos.

c) Az előbbi két föliratos emlékhez járul egy érdekes domborművű kőlap. A lap idoma jobbra dülő s így valószínű, hogy talán balfelől hasonló kő egészítette ki.

A rajta lévő előállítás sisakos római vitéz, ki baljával labarumot fog, jobbájában pedig rövid kardot, parazoniumot tart. A sisak, kard és parazonium miatt az emlék megérdemli, hogy lerajzoltassék és alkalmilag hason emlékek társaságában behatóbb méltánylást nyerjen.

Az itt felsorolt emlékek lelhelyét Zsigmondy Gusztáv úr az aquincumi nagy térképbe pontosan bejegyezte.

B) Az ó-budai szeszgyár telkén folyó 1879-ik évi januárius 20-án, mikor a jégvermet ásták, öt lábnnyira a föld alatt több római köre, téglára s egyéb régiségekre akadtak, melyek a társulati czég szívésségéből a nemzeti muzeumba kerültek.

Az emlékek közt legérdekesebb egy fogadmányi oltár, mely ketté törve és hátsó részén megcsonkúlva, de föliratos részében épen van meg.

Az ara szélesebb kőalapon áll és felső lapjának széle kétfelől ioniai tekercs idomra van kidomborítva, közepén megvan a szokásos mélyedés. Egyik oldalán patera, másikon simpulum.

A kilencz soros fölírat betűi a második század végére látszanak utalni.

A fölírat következő:

I O M	I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
IVNONI	Iunoni
NEPTVNO	Neptuno
MARTI · LVAL	Marti L(ucius) Val(erius)
5 ITALVS OPT	Italus opt
IMO COLLE	imo colle
GIO · NEGOT	gio. negot
IA NT IVM	iantium
D D	d(at) d(edicat).

A jelen fölírat érdekes adattal járul Aquincum beltörténetéhez. Tanúságot tesz arról, hogy e határszéli város a második század végén elég élénk kereskedés központja lehetett, melyben, mikép látjuk, testületben egyesültek, úgy mint más fontos tartományi központokon, p. o. Lugdunumban, a kereskedők.

Az így kétségen kívül helyezett «collegium negotiantium»-nak már most egy korábban Torma Károly által helyesen értelmezett más fölíratot is vindicálhatunk.

Torma ugyanis az ismeretes báthmonostori fölírat magyarázatában * a Peculiaris nevű aquincumi decurio czímei közt előforduló következő, csonkán talált passust: P·DEC· M /// G úgy egészítette ki: P(atronus) DEC(uriae) M(ercatorum) [ENE] G(otiatorum) és így a siglat helyesen oldotta meg és kiegészítésében is szerencsésen combinált.

C) Ó-Budán, folyó 1879-ik évi november 15-én, csatornaásás közben a Flórián-utczában néhány lábnyi mélységben, teljesen ép föntartású ara votivat találtak a munkások. Zsigmondy Gusztáv kir. főmérnök úr szives közbenjárása folytán az ara a nemzeti muzeum számára biztosítva lön.

Az ara előlapján tízsoros fölírat van, melynek első sora a felső párkányba van bevésve, az utolsó kettő az alsóba.

Olvasása nem okoz nehézségeket:

I O M	J(ovi) O(ptimo) M(aximo)
IVNONI · REGINÆ	Iunoni Reginae
SACRVM · M · VLP ·	Sacrum M(arcus) Ulp(ius)
EMERITVS T · TIB · CL ·	Emeritus e(t) Tib(erius) Cl(audius)
5 IXVPERATVS · B ·	5 Ixuperatus b(eneficiarius) vagy b(eneficiarii)
CoS · LEG · II · ADI · AGE	Co(n)s(ularis) (co(n)s(ulares) leg(ionis II. adi(utricis) age
NTES CVRAM LECT	ntes curam lect(icariorum)
CoLoNiA AQ · VOTUM · M · S	Colonia aq(uincensi) v(otum) l(ibenter) m(erito) s(olvere)
FAVSSTINO · ET · RVFINO	Faus(s)tino et Rufino (co(n)sulibus
10 CoS	

* Arch. Értesítő VIII. k. 1874. 141. l.

Az utolsó két sorban említett férfiak consulsága 210-re esik s így Antoninus Severi filius (köznéven Caracalla) korabeli emlékekkel van dolgunk.

Állították Jupiternek és Junonak Emeritus és Ixuperatus szabadosok, kik «lecti carius»-ok, gyaloghintósok, szolgálatát teljesítették Aquincum városában.

Gyaloghintóban járni oly kiváltság volt, mely városban csak magasabb rangú, hivatalos személyeket illetett* s miután itt katonákról van szó, úgy vélem, hogy a legio főnökének, a ki egyúttal tartományi helytartó szokott lenni és Aquincumban székel, rendelkezésére állottak. Nem hiszem, hogy városi gyaloghintósokról volna szó, mire következtetni kellene, ha coloniae állana a kövön és nem colonia (Ablativus).

Budvár (Udvarhely mellett). Az erdélyi muzeumban :

Rézcsákány, kétélű, keresztben álló élekkel, az élek idoma majdnem félkörű, a nyélhüvely alsó széle élesen kiszökik, felszíne érdes. Egész hossza 0·23, éleinek átmérői 0·040 és 0·045; a nyílás átmérője 0·029, a csákány átmérője a lyuk közepe táján 0·048, vastagsága a hüvely mellett 0·02.

Czikmántor (Erdély). Gróf Lázár Kálmánné Czikmántoron lelt két oly cserépedényvel gazdagítá 1875-ben a nemzeti muzeum gyűjteményeit, minőket nemcsak az intézet addig nem bírt, de a melyek, tekintve sajátyszerű ékítményeiket, szokatlan érdekűek.

Mindakettő kerek nyílású csésze, barnásszürke, nem épen finom agyagból. A szabályos idom mutatja, hogy mind a kettő korongon készült. Az ajkmódra kinyúló karima alatt a test félgömbalakban domborodik ki és az alsó részen van a sajátyszerű ornamentatio. Az edényeken sem fül nincs, a melylyel fogni lehetne, sem aljukon nincs álló lap.

a) A nagyobbik, mely a díszesebbik, 0·14 átmérettel bír és mélysége 0·65 m/.

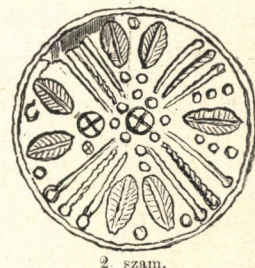
Mellékelt rajzaink (1. szám) egyike oldalnézetben mutatja, a másik (2. szám) pedig a képzelmileg kiterjesztett félgömbön jelenkező ékítményt mutatja.

Ez ékítmény érdekes, mert nem, mint egyéb edényeken, mélyedve, de domborúan jelenkezik.

A félgömb közepén keresztől átszelt nagy korong áll, mely körül négyszög idomban nyolez kisebb korongoeska vonúl. E négyszög minden oldalából három-három szál vonúl a külső körzet felé. A három egyenes közül a két külső gömböcsökre talál a végével, a középső pedig fonott szálát utánoz. A vonalak által képezett háromszögek hármában kettő s a negyedikben egy akáczfalevél idomú dísz tölti be a középső tért. A leveleken közepett mindig egy főborda vonúl végig a levél egész hosszában és abból jobbra-balra a mellék-bordák sugárzanak. A levelek fölött kereszttel átfúrt nagyobb vagy síma fölületű (ritkán rovátkolt) kisebb korongocskák állanak.

Az egész rajzot kötél fonadékát utánzó szál szegi be.

Érdekes e sajátyszerű díszítési mód technikáját figyelőre venni. Háromféleképp lehetett az edényen a domború díszítményeket előállítani. Vagy a mélyedéseket kivájták, szabad

* A lectica használatáról lásd MARQUARDT *Röm. Privatalterthümer*, Leipzig, 1867. II. Abth. 329 s k. l.

kézzel idomítván a fönmaradó domborúlatokat, vagy a még puha agyagedényt mintába szorították, melybe az egész rajz bele volt vésve, vagy végre az egyes leveleket, pontokat stb. külön-külön bélyegekkal reányomák. Valószínűleg az első eljárást követték, mert az idomok különfélesége bélyeg használatát kizárja; a háttér egyenlőtlen mélysége pedig a teljes mintánál kevésbé megfejthető, mint szabadkézü közvetlen idomításnál.

b) A második mericze, a technikát tekintve, hasonló (3. szám) és alsó teriméjének fölosztása is rokon, csak hogy a központtól kifelé nyíló négy, egyenlő nagyságú mező kevésbé díszesen van kitöltve a heraldicus fries-mustrára hasonlító díszszel. Méretei ezek :

3. szám.

átmérője felső nyílásán 13 cm , mélysége 7.2 cm , fala vastagsága 3.5 cm .

c) Az edények Erdélyből származnak és állítólag egy nagyobb csuporféle idomon kívül nem volt közelükben egyéb tárgy. Ama csupor elég szabályos, magas, nem classikai eleganciával készült edény. Ellenkezőleg úgy az anyag durva volta, a fölület érdeessége és a barbar edényeken ismert dudoros fülek elárulják nem-római származását. A barbárság jellege megvan ezekben is, ámbár maga az idom, úgy látszik, római minta utánzása és így legvalószínűbb, hogy Dácia római megszállása idejéből belföldi kéztől származnak.

Duna medre. Budapesten a Lukács- és Császárfürdő közt.

Vaskard a XVI. század második feléből, vétel útján szerezte a nemzeti muzeum 1875-ben. (4. szám.)

Pengéje keskeny, átmetszete mandola idomú, keresztvasa egyenes végein vastagodó, gombja kerek és fölül rovátkolt.

Egész hossza 0.111 m ; a penge szélességi átmérője tövén 0.25 m ; a keresztvas hossza 0.22 m .

Derencsény (Nógrádmegye). Az eperjesi collegium gyűjteményében 1878-ban, júniusban egy bronzleletet láttam, mely állítólag kőből rakott sírból származott 1856-ban és mint Tomassek senior ajándéka került oda.

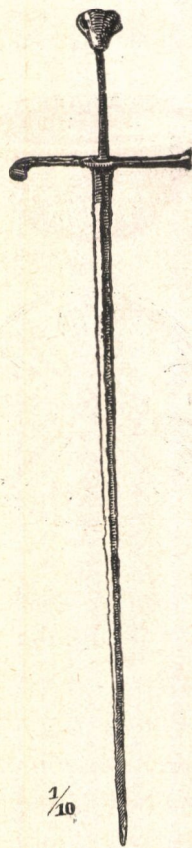
A lelet meglévő részletei ezek : tölcséridomú csüngő dísz, két egész és tíz töredék, kettős korongú sodronyfibula, egész és töredék, apró korongidomú ékítmények (pitykék), hengerded tekercs finom sodronyból.

Dobsza (Abaújmegye). A kassai muzeumban 1878-ik évi látogatásom alkalmával a dobszai híres várdombról származó agyagedényt láttam. Az edény bögreidomú, füle letört és széle sérült. Párhuzamos

vonaldísz vonul a széle körül és igen érdekessé teszi a bögrét a spirális dísz, mely az edény középrészén kidomborodik.

Dobsza (Abaújmegye). Ugyancsak a felsőmagyarországi mnzeum gyűjteményében láttam 1876-ban két bronzväsöt, mely innen származik.

a) *Tokos väsö* bronzból, füle hiányzik és két oldalán az öntő varrányoknak nyomai még megvannak; fölülete síma, teste keskeny és kerekded idomú, éle felé lapúl és szélesbül, éle kevésbé kihajló. Egész hossza közepett 0.115, nyílásának átmérője 0.022, élének átmérője 0.035 m .

1/10

4. szám.

b) *Tokos véső* bronzból, a karima alatt három párhuzamos vonaldíszszel és négy, hosszában futó vonaldíszszel, melynek hárma fölül félkörben végződik. Egész hossza $11 \frac{1}{m}$; nyílásának átmérői $0\cdot031$ és $0\cdot038$, szélessége a fül alatt $0\cdot04$, gyengén kihajló élének átmérője $0\cdot048 \frac{m}{m}$.

Esztergom. Fibula. Simor János hercegprimásnak az 1876-ik évi budapesti ősrégészeti kiállításra küldött tárgyai közt volt látható a $\frac{2}{3}$ nagyságú (5. számú) rajzban ide mellékelt érdekes ezüstfibula. A fibula majdnem ép, csak alsó végén sérült és hiányzik a tűje. Formája az ismeretes bakódi fibula idomára talál (lásd *Műreg. Kalauz*) s így valószínűleg szintén a római birodalom hanyatló korából származik. A fibulák fejlődési sorában e typus érdekes átmeneti formát képez a tisztán római fibulától, az u. n. «meroving» vagy «frank» fibulára. (V. ö. «Veczel» alább.)

Fél (Nagy-Megyer mellett, Pozsonym.). A pozsonyi muzeum tárgyai közt 1876-ban két tokos vésőt láttam.

a) *Tokos vésőcske* bronzból, széle mindkét felől kis csúcsba futó, szélessége egyenletes, éle kissé szélesbül s keveset kihajlik. Karimája alatt két párhuzamosan futó domború vonaldísz. Egész hossza közepett $0\cdot066$, nyílásának átmérői $0\cdot021$ és $0\cdot032$, élének átmérője $0\cdot034 \frac{m}{m}$.

b) *Tokos véső* bronzból, kidudorodó karimával, teste közepén túl egyenletes szélességű azután szélesre tágul és lapul, éle csekély kihajlású. Oldalai domború vonaldíszekkel ékeskednek. Egész hossza $0\cdot106$, nyílásának átmérői $0\cdot021$ és $0\cdot025$, átmérője a fal alatt $0\cdot031$, élének átmérője $0\cdot046 \frac{m}{m}$.

Gaura. Ezen szatmármegyei helységben (azelőtt Kővár vidéke) a legszebb bronzleletek egyike maradt fön, melyeket Magyarhonból ismernek. Egger Dávid úrnak, ki a leletből öt darabot egy erdélyi főúrtól megszerzett, és Finály Henrik úrnak, ki ugyanezen leletből egy példányt az erdélyi muzeum számára biztosított, köszönhetem, hogy a hat darabot itt leírásban és két darabját rajzban is ismertethetem.

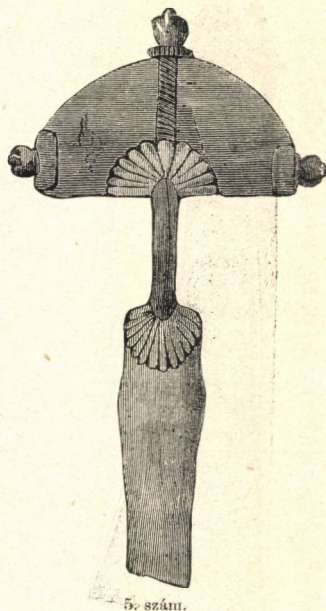
A lelet áll három tekercsből és három csákányból.

a) *Bronztekercs*, korongidomú, hét hajlású erős kerek átmetszetű huzalból, melynek átmérője a külső hajláson $0\cdot008 \frac{m}{m}$. A belső hajlások csekély csúcsba emelkednek. A külső vége a korong lapjából derékszög alatt áll ki, tojásdad idomú karikát képez és lapos tekercsesel záródik, mely négy hajlású és párhuzamosan áll a nagy koronggal.

A nagy korong átmérője $0\cdot108 \frac{m}{m}$, a kicsié $0\cdot03 \frac{m}{m}$, a középső karikának belső hosszabb átmérője $0\cdot11 \frac{m}{m}$.

Az itt leírt tekercshez hasonlóak vannak a nemzeti muzeumban is. Ó-Budáról egy (I. terem XXXII. 15. sz.) a pusztaszentkirályi leletben kettő (XLVIII. 19. 20.) és két más határozatlan eredetű példány (XXXII. 14. és 17.).

b) *Bronztekercs*, mely egészben az előbbire hasonlít, csak hogy a nagy korongot képező héthajlású huzal négyélű és nem kerek, egy-egy lap szélessége $0\cdot009 \frac{m}{m}$, a korong átmérője $0\cdot094 \frac{m}{m}$, a középső karikátags belső hosszátmérője $0\cdot104 \frac{m}{m}$, a huzal végső apró háromhajlású korongiának átmérője $0\cdot022 \frac{m}{m}$.

c) *Bronztekeres* csonka része, eredeti idomából kiforgatva, úgy hogy a nagy korongból csak öt hajlás maradt meg, ezek átmérője 0.082 m , a huzal négyszögátmérőjű, egy-egy lapjának szélessége 0.01 m ; a középső karika s a végső korongocska nincsenek meg.

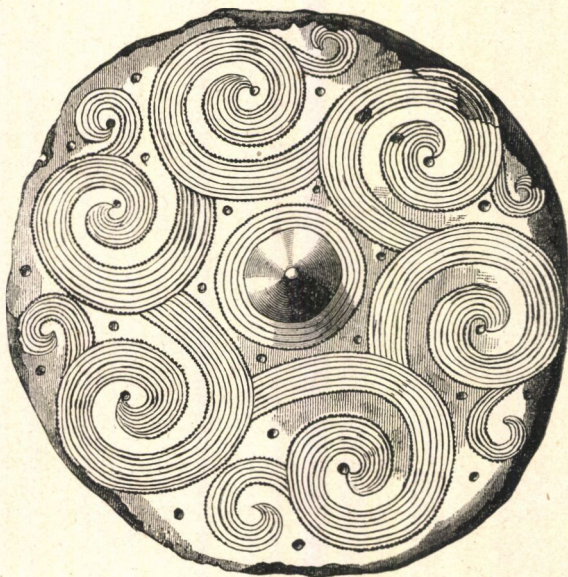
d) *Bronzcsákány*. Legdíszesebb bronzkori emlékeink közé tartozik a csákány, melyet $\frac{2}{5}$ nagyságban rajzban is bemutatunk.

Az egyik rajz (6. sz.) oldalnézetet ad róla, a másik felső lapját mutatja (7. sz.) s a harmadik a korongot természetes nagyságban tünteti föl (8. sz.).

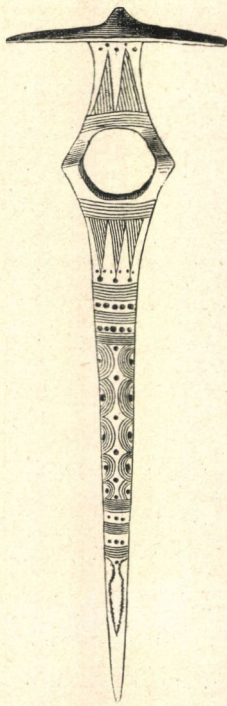
Ezen csákány nemcsak díszítésénél fogva, de idoma miatt is kiváló. Jellemző a hátsó, csekély vastagságú, széles korong, közepén rövid, tompa tüskével, továbbá, hogy a köpű szélén nincs kidudorodó karimája, mint a tüskés csákányoknál rendszeren szokott lenni. A gaurai csákány tehát habitusánál fogva külön változatot képvisel, melyre csak ebben a leletben tudok még egy második példát (az erdélyi muzeumban) és egy harmadik példányt

6. szám.

8. szám.

7. szám.

a Musée de Saint Germain gyűjteményében (Dr. Römer F. ajándékozta oda 1867-ben). Ez utóbbi szintén magyar lelhelyű. Mikor először láttam mostani helyén (1877-ben), különös alakjánál fogva és mert unicumnak ismertem, kételkedtem valódiságában, e kéte-lyeimet a gaurai lelet két példánya eloszlatta.

A saint germaini példány nélkülözi a finom díszítményeket, melyek az itt bemutatott gaurai csákányt oly érdekessé teszik. Egymáshoz illesztett csavarvonalakból, továbbá pontokból és egyenesekből sajátos módon komponált ékítési motívumok gazdagon lepik el a csákány minden lapját, kivéve a korong belső oldalát és azt engedik sejteni velünk, hogy nem annyira harci csákánynyal, mint inkább díszfegyverrel van dolgunk. Ugyanazt lehet a gaurai lelet következő két darabjáról is föltenni, melyek díszben vetélkednek a d) példánynyal.

e) *Bronzcsákány*. Hátsó korongja vastag, tüske helyett csekély kidomborodással a

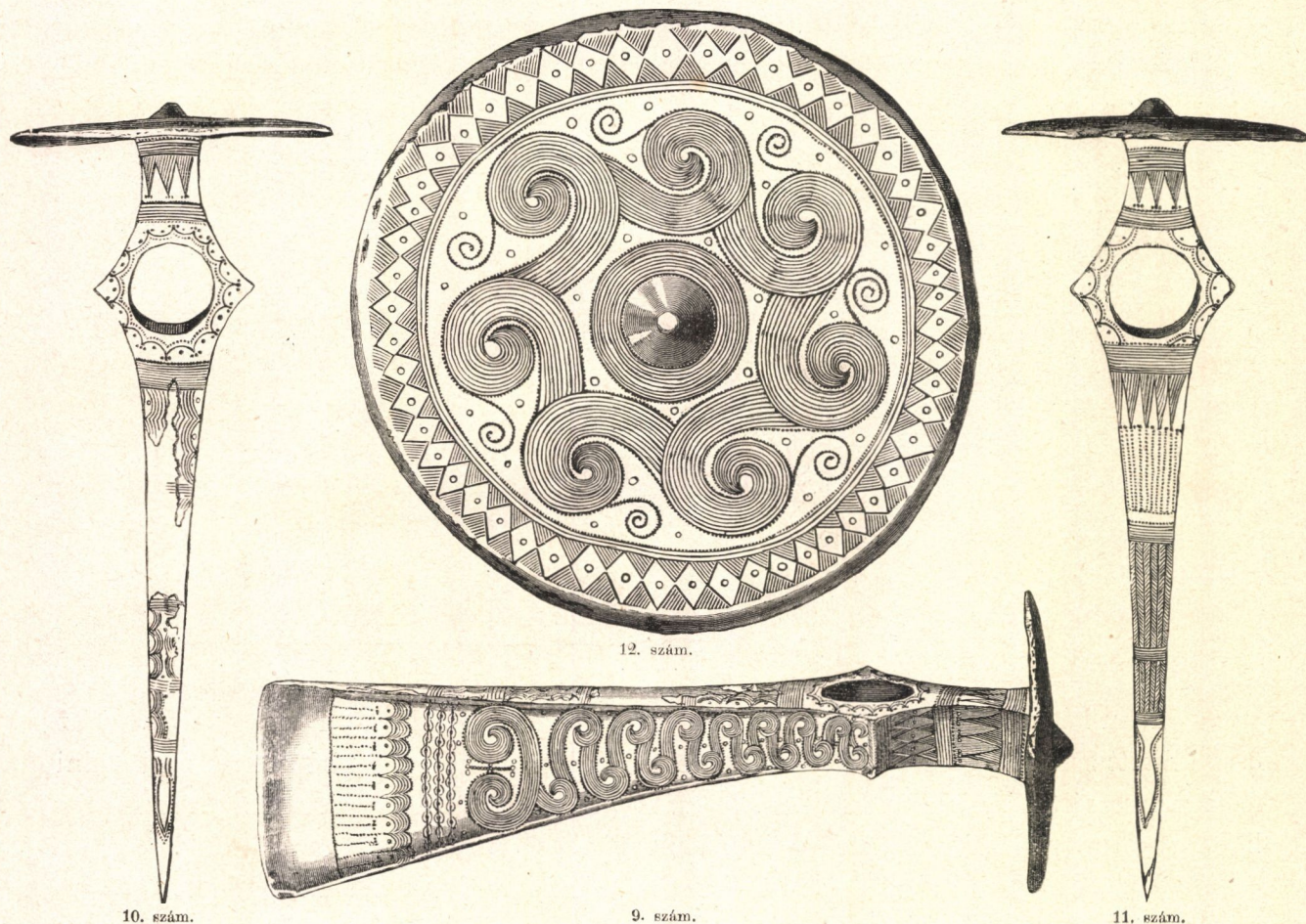
korong külső lapján, a köpü szélén fölül-alúl kiálló karima rövid és vastag, pengéjének tengelye egyenes és derékszögben áll a köpü tengelyére. Egész hossza 0·203 m/, a korong átmérője 0·06 m/, a köpü hossza 0·04 m/, átmérője 0·024 m/.

Ezen csákány díszítésénél épűgy, mint idománál fogva szorosan csatlakozik a pusztaszent-királyi szép csákányhoz (lásd «Pusztaszent-Király» alatt).

Díszítve van nemcsak a penge mindnégy lapja, de a köpü körüli karima, a köpüt és korongot összekötő tag mindnégy lapja s maga a korong.

A penge három oldalán s a korongon ugyanazon, sajátos módon egymáshoz rakott görbéket látjuk, mint az előbbi d) csákányon, melytől idomát illetve eltér.

A nemzeti muzeum gyűjteményében a szent-királyin kívül még az alsó-némedi

(XLVII. tábla 29. sz.) és három más, határozatlan lelhelyű példány (XIV. tábla 12., 13. és 17. sz.) képviseli e változatot.

Az (a—e) alatt felsorolt tárgyak Egger Dávid tulajdonában vannak (1879).

f) *Bronzcsákány*. A kolozsvári muzeum csákánya idomát tekintve, teljesen összevág a d) alatt felsorolt példánnyal. Díszítés dolgában túltesz rajta és csak az kár, hogy a penge felső lapjáról, valamint a korong széléről a szép patina-kéreg lemállott és így e helyeken az ornamentumai szenvedtek.

A mi a díszítmények jellemét illeti, némi módosításoktól eltekintve, szembetűnő a kettő (d és f) közt főnálló rokonság. Így p. o. módosul némileg a korong rajza, melyet itt is természetes nagyságban adunk (12. sz.); a központi hullámdísz csinos háromszög

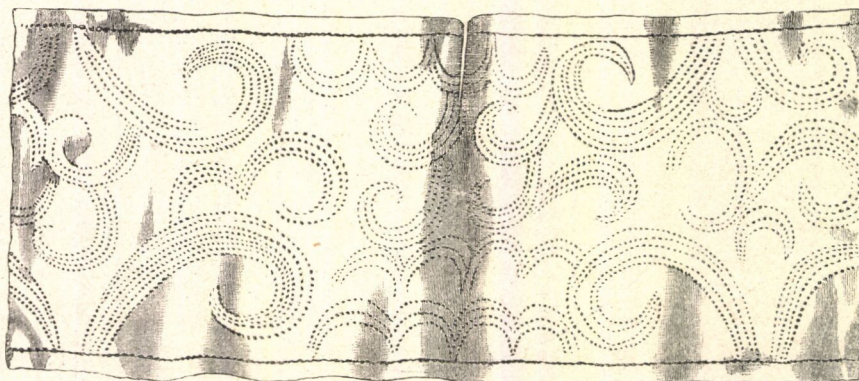
keret veszi körül s így az egymáshoz záródó csavarvonalakból kiinduló kisebb repkények egyszerűsítvék, magok a csavarvonalak pedig szintén kisebbek, mert hét van egymás mellé rakva, míg amott hat nagyobbat szemlélünk, mely a korong széléig ér.

A penge felső s alsó lapja is *f*)-nél némileg gazdagabbak (10. sz., 11. sz. $\frac{2}{5}$ nagys.), de lényegben összevág a rajz és ugyanazt mondhatni a penge oldalairól (9. sz. $\frac{2}{5}$ nagys.), hol ismét a csavarvonalak ornamentjével, a pontokkal s az egyenesekkel találkozunk.

Több ízben volt már alkalmam ezen díszítési motívumoknak előfordulását hazai bronzokon jelezni. Látjuk őket egy Zürichben őrzött magyarhoni bronzkardon;¹ látjuk a zürichi muzeumban három egyéb magyarhoni bronztárgyon is² és M. Evans hemel-hempstedi gyűjteményében őrzött csákányon.³ Az említett emlékekhez a gaurai leletből most három újabb példány járúl és összehasonlítás kedvéért idezárom a nemzeti muzeumban őrzött övtöredék rajzát is (13. szám), melyen ugyanazon ornamentális elemekkel találkozunk.

Nem ismerjük ugyan az övrészlet lelhelyét, de minden valószínűség szerint honi leletből származik.

Végül ide csatlakozik a szent-királyi díszes csákány is, melynek rajzát alább közlöm.

13. szám.

Nem kétlem, hogy kutatásaink haladtával még több analogiával fog gyarapodni az összeállított sorozat — melyben a gaurai lelet oly kitűnő helyet foglal el — és sikerülni fog bizonyossá tenni, a mit az Evans-féle csákányról szólva, mint valószínűséget mondtam ki, hogy a magyarhoni bronzkorban általánosan divatos ornamentum van előttünk.

Ugyanezzel a díszítménnyel találkoztam a svédországi bronzok némely sorozatain, mikor O. Montelius társaságában az idén (1879) a stockholmi muzeumot tanulmányoztam. Előfordul igen gyakran a díszedényeken, előfordul néha diadémákon is és ritkábban késeken. O. Monteliustól tudom, hogy körülbelül 120 díszedényt találtak Svédországban, és majdnem rendesen megvolt rajtuk a jellemző dísz, mely ott néha egyszerű félkörrel, néha pedig állatfejjel végződik.

Az emlékek, melyeken előfordul, a későbbi bronzkorhoz tartoznak. Dániában és a keleti tenger szélein, a meddig az úgynevezett éjszaki bronzregió terjed, szintén megeljük

¹ Arch. Értesítő XII. k. 290. l.

² Arch. Értesítő XII. k. 326. s k. 11.

³ Arch. Értesítő XII. k. 381. l.

bizonyos tárgyakon a bemutatott díszítést s ez annál feltünőbb, mert a tárgyaknak idoma, melyeken jelenkezik, a mieinktől eltér.

Ellenben Európa nyugoti részében és a középeurópai muzeumokban őrzött bronzokon még nem észleltem.

A magyarhoni és az éjszaki bronzkor ezen találkozása nem lehet pusztán véletlen, mert itt is, ott is nem a bronzkultura alsó fokán, de ellenkezőleg magas fejlettsége stádiumában lép föl.

De ha nem a véletlennek tulajdonítandó, miben rejlik az oka, arra ez idő szerint még nem adhatunk kielégítő választ.

Germán (Temesmegye). A következő tárgyakat a község határában, az úgynevezett római sánczokon lelt 11 sír egyikében embercsont maradványokkal találták. Ormós Zsigmond úr gyűjteményében láttam 1876-ban.

a) *Nyakgyűrű* négy összefont kerek bronzhuzalból, melyből kettő a végén összekapcsolódik. Legnagyobb belső átmérője 0.145, a négyszeres huzal vastagsága 0.01, egy-egy huzal legnagyobb vastagsági átmérője 0.003 mm. Hasonló torquesek vannak a nemzeti muzeumban s újabban egy előkerült a gerendási (békésmegyei) XI. századbeli temetőben.

b) *Bronzkarika* kerek huzalból, egymás fölé záródó hegyes végekkel, a huzal szabálytalanul ide-oda van csavarva. Legnagyobb belső átmérője 0.085, a huzal legnagyobb vastagsági átmérője 0.007 mm.

c) *Bronzkarika* négyélű huzalból, tompa nyílt végekkel. Legnagyobb belső átmérője 0.067 mm, a huzal legnagyobb vastagsági átmérője 0.007 mm, egy-egy lap legnagyobb szélessége 0.005 mm.

d) *Apró karika* kerek bronzhuzalból, közelzáró tompa végekkel. Belső átmérője 0.019, a huzal legnagyobb vastagsági átmérője 0.003 mm.

Gyapoj (Biharmegye). A biharmegyei muzeumban Nagyváradon:

Tokos véső bronzból, durva készítmény, hiányos öntvény, mindkét felől lyukas, keskenyebb oldalán az öntő varrányok még megvannak, széle erősen kidudorodó, a karima alatt három egymásba helyezett csúcsos szöveget képező domború vonalrész, teste az él felé keveset szélesbülő, lapjain a szélek határozottan jelölve, éle csekély kihajlású. Hossza 0.145, nyílásának átmérői 0.029 és 0.036, szélessége a fül alatt 0.046, ugyanott vastagsága 0.027, élének átmérője 0.05 mm.

Gyönk (Nógrádmegye). Krauss J. budapesti régiségkereskedő 1879-ik évi februárius havában a nemzeti muzeumban egy bronzkarpereczet mutatott be, mely állítólag Gyönkről származik. A karperecz félgömbidomú búbokkal ékített.

Gyula-Telke (Dobokamegye). Az erdélyi muzeumban őriztetik két véső, mely innen származik.

a) *Füles véső* bronzból, közepén vastag, nyélbe való végén keskeny és éle felé kitágul, periméi csekély emelkedésűek. Hossza 0.022, szélességei fölül 0.022, alul 0.044, legnagyobb vastagsága 0.022 mm.

b) *Füles véső* bronzból. Nyélbe való részének legnagyobb szélessége 0.031, vastagsága 0.005, végén elyptikus idomú kimetszvény, fülei 0.036 mm-re szélétől lépnek ki, legnagyobb emelkedésük 0.01-re egymásfelé hajolnak, hosszuk 0.046, a véső éle felé kissé kitágul, éle egyenes, átmérője 0.029 mm. A véső egész hossza közepett 0.117 mm.

Hellemba (Hontmegye). Magasházy Kálmán gyűjteményében (láttam 1876).

Római bronzfibula, gelambidomu, felső lapján bevert kördíszek, az aljában két keskeny lemezke áll ki; az egyik a tű erősítésére, a másik egy kicsit behajtva a tű befogadására.

Hossza $48 \frac{m}{m}$; szárnyain legnagyobb szélessége $25 \frac{m}{m}$; az alsó lemezek hossza $15 \frac{m}{m}$.

Hidegkút. A «budaújlaki» hegynék a «szépvölgy» felé hajló lejtőjén özv. Kunewalderné telkén Berger János hidegkúti lakos, az említett telek akkori bérlője, szántás közben, 1875-ben, római föliratos köre akadt.

A kő útjában lévén, a telkéről kihányta és később Hidegkútra, saját házába vitette, a hol 1878-ban, június 16-án Váry Antal hidegkúti birtokos úr szíves figyelmeztetése és közbenjárása folytán láthattam.

Az emlék római sírtáblának csonka alsó része; megvan körülbelül egy harmad része, a fölirat öt végső sorával és a keskenyebb toldvánnyal, mely a földben állott. A meglévő darab egész hossza $0.90 \frac{m}{m}$, szélessége ugyanannyi, vastagsága $0.162 \frac{m}{m}$.

Az írásos lapot domborművű röpkénydísz fogja körül, mely a lap alsó szélén támad és kettéágazva fölfelé fut.

Az így bekeretelt íráslap szélessége $0.6 \frac{m}{m}$; a betük magassága $0.03 \frac{m}{m}$.

A fölirat következő:

O/LARI/SVSTVTV
// FRATRIERES
INSTITVTVS ET
SIB • VIVS
P •

Az első sor értelme nem állapítható meg s a másodikból elől két betű hiányzik — valószínű, hogy ezekben volt megnevezve az egyén, a ki «mint fivérének végrendeleti örököse» fivérének és magának állította az emléket, miként az utolsó négy sor mondja.

Valószínű, hogy a kő a közeli Ó-Budáról került későbbi helyére.

Hosszúmező (Marmarosmegye). Lándzsacsúcs bronzból, félkörben erősen kiszőkő középső hüvely gerinczczel, mely a tompa csúcs felé teljesen lapul, a szárnyak keskenyek és kevésbé kihajlók. A szárnyak tövén lyukak. Egész hossza 0.148 , a szárnyak hossza 0.13 , legnagyobb átmérőjük 0.038 ; a hüvely átmérője a szárnyak tövén 0.023 , belső átmérője alul $0.018 \frac{m}{m}$. A marmarosszigeti ref. lyceumban.

Idoba (Szatmármegye). Bronzcsákány tuskés koronggal, fölül egyenes, alul az él felé kihajló pengével, éle felől sérült, hüvelye szélein kidudorodó karima, a korong és hüvely közti tag és a penge oldallapjai a hüvelyen élben futnak össze. Hossza 0.241 , a penge hossza 0.153 , szélessége az élnél (volt) 0.037 , a hüvelynél 0.021 , ugyanott vastagsága 0.019 , a hüvely hossza 0.065 , belső átmérője 0.019 , a korong távolsága a hüvelytől 0.031 , a korong átmérője 0.053 , a túske hossza $0.026 \frac{m}{m}$. A biharmegyei muzeumban Nagyváradon.

Karád (Zemplénmegye). A bodrogi erdőben 1868-ban szántás közben hét bronzkardot, egészet és töredéket, egy bronz törpengét és négy tokos vésőt találtak.

A nemzeti muzeum ezekből 1875-ben dr. Rómer F. úr közvetítésével gr. Bombelles K. úrtól a következőket kapta:

1. *Bronzkard* markolata s a penge egy része. A markolat lapos csészével végződik, egész hossza 0·11 m ; a pengéből meglévő töredék hossza 0·19 m , szélessége 0·035 m .

A markolat a csésze alján és egész fölületén finom vonaldíszekkel volt ékesítve, melyeket azonban naggyobbára elenyésztetett a rozsdá; a penge gerinczén három kidom-borodó vonaldísz megyen végig.

2. *Bronzkard* pengéjének csonka része; a penge liliumlevél idomú volt, a bordától kétfelől a végig futó öt finom párhuzamos vonal nyoma maradt. Hossza 0·021 m ; szélessége 0·02—0·04 m .

3. Hasonló *kardpenge* töredéke; hossza 0·21 m , szélessége 0·035—0·045 m .

4. *Bronztör* pengéjének csonka része 0·245 m .

5. *Tokos véső* bronzból csúcsba futó szélekkel, nyílásának átmérői 0·04 és 0·03 m , hossza csúcsától éléig 0·12 m .

Kassa (Abaújmegye). Ezüstfibula. Egger Dávidnál 1879. május 24-én (állítólag) kassai eredetű ezüstfibulát láttam; formája a híres bakodi leletbeli fibulával egyezik meg, mely a *Műr. Kalauzból* ismeretes és olyan, minő az *Antiquités préh.* XXIII. 4. száma alatt és e *Repertorium Esztergom* cikkében látható.

A félkörídomú lemeznek kétfelől letört a csúcsa, de megvan a felső gombja s ám-bár ezüstből készült, rajta áthúzott réztag segítségével van a félkoronghoz erősítve.

A nyakbeli félkörítag végeit környező csipkés díszlemezek meg vannak aranyozva és külön görbített pöczkökkel oda erősítvők. A nyakat alól körülfogó csipkés lemezen túl a fibula csonka, majdnem a fele hibázik s tüje sincs meg, de megvannak a fibula alján a tü erősítésére szolgáló apró lemeztagok. Hossza 0·075 m .

Kis-Baráth (Györmegye). Tokos véső vasból a győri muzeumban. E kis-baráthi véső hazánkban azon kevés vaskori készítmények közé tartozik, melyekben a bronzkori forma fönmaradt. A vésőnek nincs füle, karimája lapos s mindkét oldalt csúcsba szögell, teste az éle felé kissé szélesbül és éle gyengén kihajló.

Egész hossza 0·122, nyílásának átmérői 0·028 és 0·036, falának vastagsága a karimán 0·005, élének átmérője 0·05 m .

Kis-Zombor (Torontálmegye). 1872-ben félőlnyi mélységben fölfedezett csontvázon macedoniai Fülöptől való ezüst éremmel, jelenleg a temesvári muzeumban őriztetik:

a) Nagy karika kerek bronzhuzalból, végei lemezszerűen lapúlnak és egyhajlatú tekercset képeznek, eredeti alakjából ki van vetkezve, egykori közelálló végei szélesre ki vannak tágitva. Legnagyobb belső átmérője 0·16, a huzal legnagyobb vastagsági átmérője 0·008 m .

b) Bronzkarika négylapú huzalból, kerek, tompa, közelálló végekkel. Belső átmérője 0·07, a huzal legnagyobb vastagságú átmérője 0·006 m .

Komlós (Beregmege). Lehóczky Tivadar gyűjteményében Munkácson:

Tokos véső bronzból, keskeny szélű, kissé lapított testtel, a perimék gyenge jelölésével a széleken, füle alsó vége a perimébe megy át, éle felé szélesbül, éle egyenes. Egész hossza 0·09 m , nyílásának átmérői 0·02 és 0·026 m , szélessége a fül alatt 0·03 és 0·04 m , élének hossza 4 cm .

Kraszna (Szilágymegye). Szikszay Lajos tulajdonában Zilahon:

Tokos véső bronzból, laposra nyomott, széle egyik oldalán karima nélkül, teste

egyenletes szélességű, éle egyenes, a használat nyomaival; a fül mellett és az ellenkező szélén háromszögű mélyedések, melyek fölfelé szélesbülnek. Hossza 0.122 m , nyílásának átmérői 0.019 és 0.032 m , szélessége közepett 0.036 m , ugyanott vastagsága 0.022 m .

Kraszna (Szilágymegye). Ugyancsak Szikszay Lajos úr birtokában Zilahon:

Bronz sarló, horgas végű, vastag háttal, éle csorba. Két hegyének távolsága egymástól 0.22 , átmérője az első hajlason 0.042 , a másodikon 0.053 m .

Kraszna (Szilágymegye). Tokos véső bronzból; lapos karimája elől hegyes csúcsba szögellik s a fül mellett is kissé fölszáll, éle felé kissé szélesbül, éle egyenes. Egész hossza közepett 0.102 m , nyílásának átmérői 0.034 és 0.04 m , szélessége a fül alatt 0.04 m , ugyanott vastagsága 0.032 m , élének hossza volt 0.05 m , egyik szöge eltört. Szikszay Lajos úr tulajdonában Zilahon.

Kun-Halas. (Pestmegye.) Az 1876-ik évi magyarhoni leletek egyik legérdekesebbike Kun-Halason került színre és az ottani muzeum örzi.

Szilády Áron úr szívésségének köszönhetem a lelet körülményes leírását és azt, hogy a fontosabb tárgyak rajzait itt adhatom.

Szilády úr így adja elő a körülményeket: «1876-ban április 23-án délután 1 óra tájban Vilonya Antal halász a halasi határ délnyugoti részén eső fehértói tónak alsó végén, azon a helyen, mely közönségesen «kis itató»-nak neveztetik, találta az itt rajzban látható régiségeket. A tónak emelkedettebb partjától 7 és $\frac{1}{2}$ ölnyire volt akkor a víz beapadva s erősen hullámozott az egész nap tartott felszálltól. Közvetlenül a víz szélén csillámlott meg a fényesség, mely Vilonyát figyelmessé tette. Az ezüstitálnak (14. szám) aranyozott külső széle látszott ki a vízből, midőn a hab parthoz érve elsímult, míg az újabban érkező tajték és vízfodor egy-egy percze el nem takarta. A tál nem vízszintesen, hanem félredőlve olyformán volt a homokos iszapban, hogy a víz szélére, tehát partfelől eső része magasabban állt s ez látszott ki. A tárgyak közül 5—6 benne a tálban iszap közt, a többi kidőlve vagy a víz mozgása által abból kimosva hevert mellette.

Másnap, 23-án, délután Bessenyei István barátom jött hozzám s mutatta az ezüstlapot, melyen Sinka magister neve (15. szám) s a gyűrűt, melyen a *P* betű látható s egyzersmind tudatta velem, hogy az összesen 21 darabból álló lelet egy darab híján, melyet Vilonya egyik halász-czimborája kért el tőle, itthon van Vilonya nejeénél, a ki azt még a találás napján haza hozta. Együtt mentünk vele Vilonya házához s mind a 20 darabot azonnal át is vettük Vilonyánétól, a ki azt készséggel adta át a halasi református főgymnasium régiségtára részére, férje utasításához képest addig is, míg vele szólhatnánk.

24-én reggel a hely színén kerestük föl Vilonyát Péter Dénes barátommal, a tószéli helyet Vilonyával együtt ismét kikutattuk, de több tárgyat nem találtunk. A másik halász is szívesen vált meg az emlékül kért egy darabtól, a kétfarkú orosz lányt mutató fél mentekötő- vagy kapocstól. (19. szám.) Keveset kellett volna késnünk, hogy nem régiségkedvelő kezek is kotorászhasanak, az így hiány nélkül megmentett becses tárgyak közt.

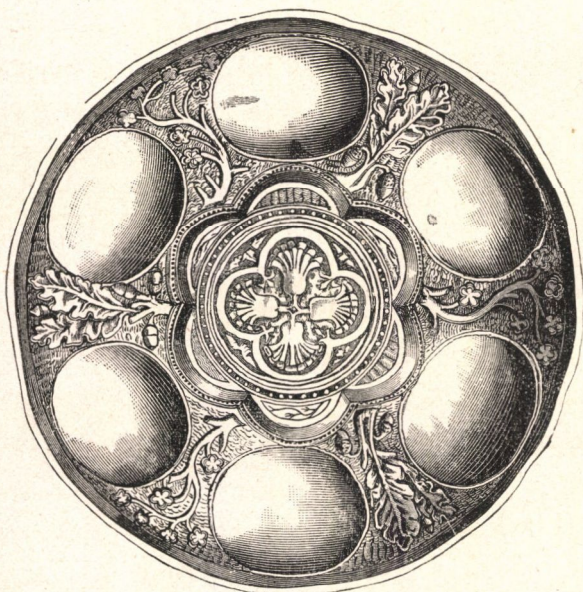
Szilády úr szívésségéből alkalmam volt a leletet az országos rég. és embertani társulatnak f. é. április 29-én bemutatni és ugyancsak az ő beleegyezésével készült róla egy fényképi fölvétel is.¹

¹ A lelet sikerült fényképe Kloess budapesti fényképésznél kapható.

A lelet 18 darabjából a legdíszesebb egy *kerek csésze* ezüsből (14. szám). Hat hólyag-idomú mélyedés fogja körül a hat lobú idomra kidomborított középső mezőt. Külön készült kerek lemez foglalja el e középső részt. A lemezt öntött művű, ezizellirozott díszítmény ékíti: négyes lobban négy foszlányos szélű virág. A négy lobot bevert pontdíz és a lobok közt kidomborodó levéldíszek töltik ki a tért.

A hat hólyag közt fölváltva makkos cserág és nefelejts vonúl a csésze széle felé — gonddal kidomborított jellemző ékítmény, melynek egyikével, az ötszirmú virággal, a lelet néhány más darabján is találkozunk.

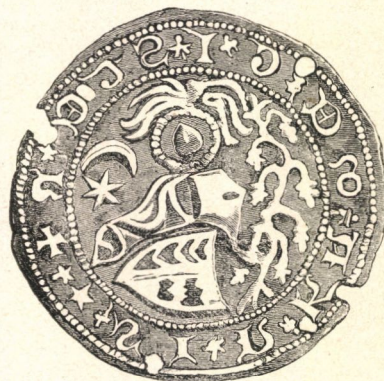
A csésze egész belső oldala meg van aranyozva, külső oldala csupasz, csak a szélén látunk hegygyel egymásnak állított levelekből és zigzag-vonalakból alakított ornamentet, mely ponczezal be van verve; az ornament egész szélességében meg van aranyozva, a csésze külső oldala is. Nyílásán átmérője 0·15 ^m/ és falának magassága 0·038 ^m/.

14. szám.

19. szám.

15. szám.

A csésze alján nyolcz helyen látni bekarczott jeleket vagy neveket, de csak az egyik név «alberti» góthikus cursivirással tisztán vehető ki. E fölött úgy látszik, mintha az «alberti» ismételve volna; más helyütt évszámot, talán 1499 (visszafelé olvasva), vélek föl ismerhetni. Nyilván a csésze későbbi tulajdonosai kívánták csészéjüket így signálni. Az első tulajdonos talán az lehetett, a kinek nevével a következő címerez lemezen találkozunk.

2. *Kerek lemez* ezüsből (15. szám), kivert körirattal és közepett címerrel.

A körirat két gyöngykör közt góthikus majusculákkal, visszafelé olvasva így szól: Megister Sinka. Közepett hosszában kettészejt dülő paizs, fölötte sallangos zárt tornasisak, mely fölül koszorúval és tollas ékkel van díszítve. A címerpaizs idomai nem tisztán vehetők ki. A paizs fölött balra hold és csillag, a mezőben jobbra szőlővenyige.

A lemez széle négy helyen át van lyukasztva, nyilván oly czélból, hogy föl lehessen varrni vagy szögezni más alapra.

A lelet korának pontos megállapítására ez a darab kétségtelenül a legfontosabb, mert az itt megnevezett Magister Sinka történeti személyiség a XIV. század elejéről, kiről Szilády Áron úr a következőket közli :

«Magister (megister) Sinka Miczbán Simonnak Sebesi Tamás comeshez nőül ment «névtelen leányától származott unokája volt, kiről néhány oklevélben említés van téve. «Így p. o. (Cod. dipl. tom 6. vol. 2. p. 213) 1299-ben Simon (Miczbán) fia Gergely azon «szolgálatokért, melyeket neki M. Sinka Tamásnak s az ő nővérenek fla mind belül, mind «pedig kívül az ország határán gyermekségétől fogva teljesített, ezen öcscsét Sován nevű «birtokán többeli adományozásban részesíti.»

«Ismét (p. 258.) III. András király 1300-ban ugyanezen Sinka magistert számos «érdemeiért tekintve, melyek közül kiemeli, hogy Bécs alatt Albert herczeg ellen harczol- «ván, vakmerő támadása közben súlyos sebet kapott, továbbá hogy Rorand vajda ellen «küzdve, Adorján vára ostrománál szintén megsebesült, s még hogy László lengyel herczeg «ellen csatázva, ugyanennek szóbeli tanuságtétele szerint is számos nyíl és dárdaseb által «borítottatott el : némi csekély jutalmul Sárosmegyében fekvő Asuti Erdő nevű földdel stb. «ajándékozza meg. Aples vitéz 1317 körül halt meg, a mint bizonyítja ezt Károly királynak «1317-ben kelt s 1323-ban átírt oklevele a jászói levéltárban, melyben a király a maga «részéről is több érdemeit számlálja el Synka mesternek s megemlíti, hogy midőn Trencsén «várát ostromoltatta, a nevezett Synka a várbeliek által ködobással öletett meg. (*Magy. tört. «tár IX. 114. l. HORVÁTH M. Magyar regest.*). Fia, ki ezen oklevélben említettik, szintén «Péter. A Sinka név a Simonkából van összevonva s ezt nagyapja után viselhette és az «azután fiára, Péterre, is átszállott, a kinek utódai egy 1388-ban kelt oklevél szerint így «következnek :

Péter	
László	János
	János

3. Ezüst lemez (16. szám), valamivel nagyobb az előbbinél; szintén domborműves előállítással : hatos lobban virágkoszorút tartó nő, szent Dorottya vagy talán szent Erzsébet. Míg jobbjára a koszorút fogja, balja a mellette álló virágcserejét érinti; tőle balra hasonló kisebb cserje mindannyi ötszirmú apró virágokkal. Az asszonyban, kinek fejét dicsfény nem környezi, úgy a test, mint a fej és a kéztartásban sok az alázatos szende ájtatosság. A fölfogás és alakítás egyaránt góthikus; az alak szépen be van helyezve két egymással ellentett félkörbe, míg a másik két-két lobot a stilizált növények szépen betöltik. A lemeznek hason rendeltetése lehetett, mint az előbbinek, rajta is megvannak a szél közelébe eső lyukak.

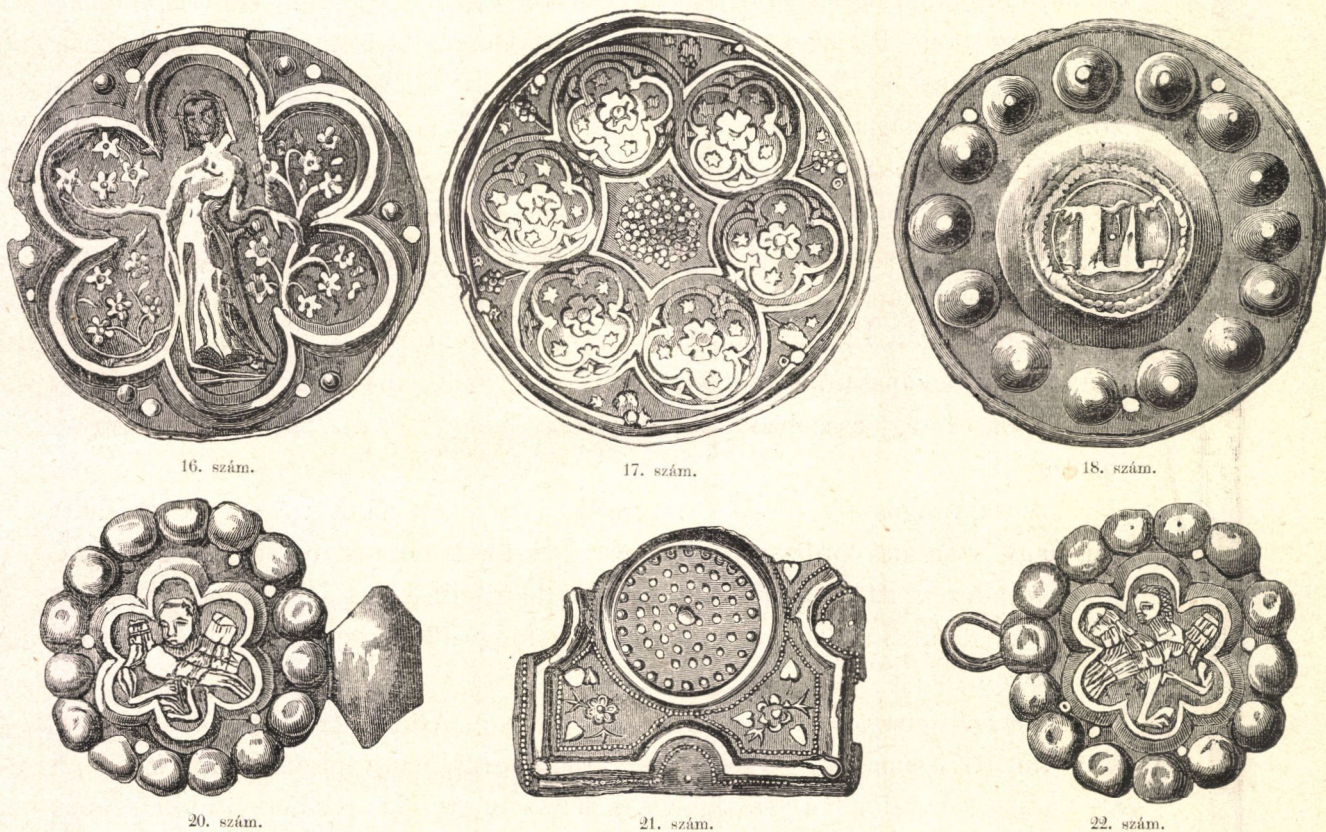
4. Két domborműves lemez ezüstből. Szintén hatlob idom képezi a rajzalapját, csak-hogy itt minden egyes lob stilizált nagybajta ötszirmú virággal van szabályosan díszítve s ez ismét négyeslobú keretben áll. Közepett stilizált málnabogyó s egyéb apróbb levél-díszek és gyümölcsidomok töltik be a fönmaradó tereket. (17. sz.)

E három lemez félreismerhetlen stilrokonságban van a tállal, úgy hogy a lelet ezen négy darabját egykorúnak mondhatjuk, sőt talán egy műhelyből származtathatjuk.

5. Ezüst lemez (18. szám), mely dudorokkal ékített keretből és egy középső kerek kidomborodásból áll, erre külön készült lemezke van erősítve, melyen gyöngy- és vonalkörtől bekerített gothikus majuscula **E** betű látszik. A betű s a köröző keret szintén ki vannak domborítva. A lemez három helyen van átlyukasztva.

6—9. Négy ezüstgyűrű, mely szintén a lelethez tartozik, hasonlóképp mindig egy-egy gothikus betűt találunk. Így p. o. van egy gyűrű, melynek dülényidomú lemezén gothikus **H** látszik, a betű kidomborodik s a lemez mintában van öntve. Más három gyűrű kevésbé finom ezüsből van készítve, ezekben kerek lemez, melybe egyszer gothikus **D**, máskor **B** és a harmadikon **J** betű van bevésve és mindig pontozott körbe foglalva.

10. Domborműves korongoeska (19. szám) ezüsből. A rajta lévő balra álló (a nézőtől tekintve) farkas, farka közepe táján ketté válik és a két tag két helyütt van összezsomózva,

az állat nyilván mint heraldikus idom van componálva és talán úgy kell fölfognunk azon négyszirmú virágokat is, melyek a mezőt betöltik. A virág ugyanaz, melylyel az előbbi lemezeken is találkoztunk.

11—12. Ruhacsat két tagja, mely együvé tartozik (20. és 22. rajz). A lemez szélén tömör félgömbök képeznek keretet a középső kidomborodó hatlobú idom körül, melybe emberfejű, madártestű stilizált alak (harpya) van vésve. A harpya az egyik tagon balra, a másikon jobbra fordul. Az egyik kapocs teljes, megvan rajta a kapcsoló fül; a másikról hiányzik a kampós vég. Mindkettőn lyukak látszanak a fölvarrásra.

13. Négyszögű ezüstlemez csonka darabja (21. szám), kidomborított finom virág és levéldíszekkel és gömböcsökkel. E lemez technikájánál fogva, mely jóval ügyesebb, mint a már felsorolt tárgyaké és elütő ornamentikája miatt, nem látszik egyidejűnek a többiekkel.

14—18. Ide tartoznak végül: egy szíjcsat, mely karika idomára kimetszett lemezből, sodronyra tekert szélekkel — a **D**, **B** és **J** betűs gyűrűkkel látszik egykorúnak és ugyancsak a leletből való egy tömör sárgaréz (?) pecsétgyűrű, melynek nyolczszögű pecsételő lapjába egy heraldikus lilium s tőle balra a, jobbra pedig c van bevésve; egy más hasonidomú és anyagú gyűrűről az előállítás lekopott.

Nem lehet a repertorium kimért keretében a halasi leletet azon fontossága szerint méltányolni, melylyel az középkori ötvösségünk még meg nem írt történetében bír. Egy-néhány pont kiemelésére kell szorítkoznom. Igen fontos a lelet — eltekintve némely darabjának (1—4. sz.) műértékétől — mert határozott datuma támpont rokon emlékek megállapítására, melyek hol technika, hol az ékítés szempontjából hozzá közeljárnak.

Azután, hogy a halasi tálat ismertem, a nemzeti muzeumban XIV. századbeli tálczákból egész sorozatot állíthattam össze; láttam egyet a Basilewszky gyűjteményében Párisban, mely csak kevéssel régibb; ugyanoda sorakoznak továbbá a Musée de Cluny 2331. és 2332. számú ezüstitálczái, valamint a Louvre-ban őrzött Sauvageot gyűjteményében lévő **D** 728. számú tálcza. Hazánkban a főnemlítettéken kívül ez idő szerint (1879 végén) csak egyet ismerek még s az Kárász Geiza úr nagybecsű gyűjteményét díszíti, Szegeden. Íme Sinka mester ékes ezüstcsészéje biztos kiindulópontul szolgálhat egy egész hosszú emléksor meghatározására.

Hasonlókép a lemezek és kapesok ékítési motivumai is középkori pecséteinken, casulakapcsainkon, kelyheinken és egyéb ötvösműveinken nem ritkán észlelhetők, és egy összehasonlító tanulmány bizonyára sok érdekes eredményre vezetne.

A sajátos — betűs — gyűrűk a nemzeti muzeumban és egyébütt elég nagy számmal fönlévő hasonnemű gyűrűk korára derítettek világosságot.

Mindezen itt érintett nézpontok kellő kifejtése majd olyan szakemberre marad, ki nem chronika-szerűen, de összefüggésben fogja tárgyalni középkori műemlékeinket.

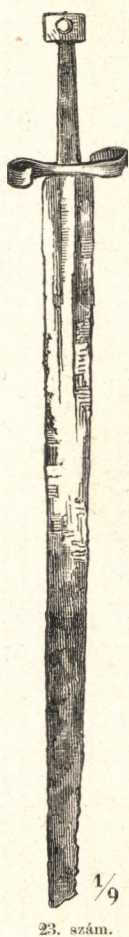
Locsodi puszta Péczel mellett (Pestmegye). Arányi Lajos úrtól a nemzeti muzeum 1875-ben egy érdekes vaskardot vett, mely idoma után ítélve, a XV. századból való. Pengéje egyenes, csúcsa letört; keresztvasa S idomú lapos lemezből van alakítva, végső gombja hosszúkás lapos. (23. szám $\frac{1}{9}$ nagyságban.)

Egész hossza 0·108 m, pengéje tövén 0·55 m széles, csonkított végén 0·35 m.

Marosszék. A Cserey-féle muzeumban Imecsfalván 1876-ban őriztetett egy tokos véső bronzból; karimája lapos, alatta két harántos vonalos dombordísz és ezek alatt három domború félkörísz, a fül tájékán lyuk, teste kissé laposra nyomott és éle felé szélesre tágul, éle gyengén kihajló. Egész hossza 0·09 m, nyílásának átmérői 0·023 és 0·026 m, szélessége a fül alatt 0·032 m, élének átmérője 0·047 m.

Mocsolya (Szilágymegye). Szikszay Lajos úr gyűjteményében Zilahon (1876).

Rézcsákány, a bronzcsákányok idomára üt, keskeny, lefelé hajlott pengével, melynek éle kissé kihajló, hüvelyén kétfelől tompa élbe futnak az oldallapok, a hüvely alul-fölül karimás, a hátsó korongon lévő csúcs hosszú és hegyes. A penge mindkét oldalán szokatlanul rovatos. A korong külső lapja szélein ferdén húzott vonalak. Egész hossza

0·14 m , az él átmérője 0·025 m , a hüvely hosszúsága 0·047 m , belső átmérője 0·018—0·019 m , a korong átmérője 0·043 m , hegyének hossza 0·025 m . A hüvely oldala sérült, a korong ferdén áll.

Mojgrád. Az erdélyi muzeumban (1876). Kisebb bronzsákány, hasonlít a hadadira; egész hossza 0·200 m , egyenes élének hossza 0·023 m , élesített ágának hossza 0·118 m , a nyéltok belső átmérője 0·020 és 0·021 m , hossza 0·050 m , a hátsó korong távolsága a toktól 0·024 m , a korong átmérője 0·030 m , a csúcs hossza 0·028 m .

Nagy-Csepcsény (Nyitramegye). Vladár Lajos az 1876-ik évi ősrégészeti congressus alkalmával Budapesten többi tárgyaival együtt innen származó lándzsacsúcsot állított ki.

A lándzsacsúcs vasból való és finom bronzlemezzel van borítva, mely helyenként elvált és letört, föltűnik pálczaidomú aránytalan hosszú hüvelye által is, mely alul csonka; a penge közepén végig futó borda csekély emelkedésű, csúcsa hegyes, szárnyai csekély kihajlással bírnak.

Egész hossza 0·132 m , pengéjének hossza 0·073 m , szárnyai legnagyobb elhajlási átmérője 0·021 m .

E lándzsa az ismeretes La Tène typus érdekes példánya.

Nagy-Csepcsény (Nyitramegye). Innen való két bronzvéső, mely Vladár Lajos úr birtokában van Bián :

a) *Tokos véső* bronzból, karimája lapos, elől-hátul tompa csúcsba szögellik, széle három domború vonaldíszszel ékes, teste egyenletes szélességű, éle gyengén kihajló. Egész hossza közepett 0·096, nyílásának átmérői 0·026 és 0·034, élének szélessége 0·036 m .

b) *Tokos véső* bronzból, apró, szélénél három harántos kidomborodó vonaldísz, széles oldalain hat, hosszában futó gyengén kidomborodó vonaldísz, a fül alja levélidomba meggyen át, a véső vége felé lapul és szélesbül. Egész hossza közepett 0·062, nyílásának átmérői 0·021 és 0·025, szélessége a fül alatt 0·032, élének átmérője 0·041 m .

24. szám.

Nagyvárad. A biharmegyei muzeumban Nagyváradon (1876).

Függő edényke feketés agyagból, fölül kerek nyílással, alsó része kúpídomú, a karima egyenesen fölálló, ennek tövén kidudorodó rész, melynek négy helyén két-két lyuk szolgált az edényke fölakasztására. Karimáján két rovátkos vonaldísz, alsó részén is hasonlóképp rovátkos vonaldíszek. Egész magassága 0·056, nyílásának átmérője 0·049, karimájának magassága 0·019, legnagyobb szélességi átmérője 0·083 m . (Rajzát lásd 24. sz. alatt.)

Nixbród (Bize). Az 1876-ik évi budapesti congressus alkalmával Paúr Iván úr Széchenyi Dénes gróf gyűjteményéből érdekes vaskori leletet állított ki. Stanzi Dienstenberger találta a nevezett helységben a vele szemközt lévő ház udvarán egy domb alatt 3 lábnyi mélységben. A kard, fibula, kés, láncz — mind vasból — olyan idomúak, minőket az *Arch. Közl.* 1879. évi kötetében PULSZKY FERENCZ-nek a «Celta emlékek»-ről szóló értekezésében rajzban közölve vannak. Volt azonkívül egy lándzsacsúcs és paizsmarkolat, ezek is vasból.

a) A *vaskard*, úgy mint a híres szob-ipolyparti, lapos pengéjű, a penge félkörű éllel végződik, töve felé szélesbül, a markolatnyújtvány gombbal végződik; a hüvely felső kere-

téből megvan a végtag. Hossza 0·92 m/, szélessége tövén 0·057 m/, csúcsa felé 0·026 m/; a markolatnyújtvány hossza 0·01 m/.

b) *Vaslándzsacsúcs*, teljesen a La Tène typust állítja elénk. Szárnyai laposak, kevésbé kihajlók, középső bordája zsinórtag idomú. Hossza 0·367 m/, szárnyainak hossza 0·29 m/; a legnagyobb kihajlason szélességi átmérőjük 0·017 m/, a szárnyuk tövén az átmérő 0·015, a köpü átmérője a végén 0·016 m/.

c) *Paizsmarkolat* félkörídomú vaslemezből, végein átlyukasztott lemezzel, melyek odaerősítésére szolgáltak; hosszában kidomborodó háttal és karimás széllal. Az ív átmérője 0·098 m/, a lemez szélessége az ív legerősebb hajlásán 0·055 m/, tövén 0·062 m/, a töből kiinduló nyújtvány hossza 0·038 m/.

d) *Két fibula* vashuzalból, mind a kettő az ismeretes La Tène typushoz tartozik. A tű s a háttagja egy darab, és négyhajlású tekercs közvetíti az átmenetet a két tag közt; a bekapcsolás helyén a sodrony vissza van hajtva és gyűrűvel fogja körül a tűt. A nagyobbik fibulánál a visszaforduló kar gombot képez.

e) Végül az ismert *kardkötő* vasláncz sem hibázik a leletben; van két darab kettős vastag sodronyból; az egyik gyűrűvel végződik.

Nolcsó. Valószínűleg az ismeretes nolcsói lelethez¹ tartozik egy 0·784 m/ hosszú bronztű, melyet 1878. június havában a Helner-féle gyűjteményben Eperjesen láttam. Feje gömbölyű, szára a gömb alatti részen kissé vastagodik; a fej és e vastagabb rész vízszintesen és ferdén sűrűen egymás mellett álló párhuzamos vonaldíszszel ékes.

Nyitrameggye. Állítólag ott találtak egy bronzkardot, melyet 1878-ik évi szeptember 6-án Egger Dávid budapesti régiségárusnál láttam.

A bronzkard teljesen ép és alakra nézve egészben reá is illik azon jellemzés, melyet «a magyarhoni kardok»-ról² írt czikkben a *c.* csoportról adtam.

Pengéje olyan idomú, minőt a liliumlevélhez szoktunk hasonlítani, mert töve felé keskenyül, de nem mutat oly kellemes arányokat, mint az ismert magyarhoni csészés kardok pengéje; a középső gerincz a tövétől csúcsáig végig fut és tompa szögben kiemelkedik, a penge dísz nélküli.

A markolat végtagja meglehetősen szabályos korong, melynek közepéből lapos, kerek gombnyújtvány áll ki.

A markolatnak a pengét átfoglaló nyújtványai ferdén elmeteszvék és hegyes csúcsban nyúlnak a penge közepe felé, belső szélök majd 75° fokú körídomot mutat, mindegyikben a szögöt jelző domborulat megvan.

A markolat középtagjának átmetszete majdnem tojásdad, fölületén három gyengén kidomborodó párhuzamos szalag látszik.

A kard egészben meglehetősen durva készítmény, fölülete, a pengét kivéve, alig van kicsíszolva; penge és markolat egy tagban van öntve és a korong nincs átlyukasztva. Egész hossza 0·617; a penge hossza 0·51; a penge legnagyobb szélessége 0·034; a markolatnyújtványok átmérője a végökön 0·048; a markolat középtagjának hossza 0·065; annak

¹ A nolcsói lelet csupa nagy gombostűből állott, melyeknek hossza 60 és 75 cm közt váltakozik; egy része a bécsi cs. kir. régiségkabinetben, más része a nemzeti muzeumban van.

² Lásd *Arch. Értesítő* XI. k. 1877. 50. l.

legnagyobb vastagsági átmérője 0·025; a korong átmérője 0·042; a kiálló gomb átmérője 0·017 ^{mf}.

Orsicza (Abaújmegye). A felsőmagyarországi muzeumban Kassán (1876-ban).

Bronzkarika vastag huzalból, összeérő keskenyebb végekkel, külső oldalán gazdag rovatos vonaldíszekkel. Legnagyobb belső átmérője 0·066, a huzal legnagyobb vastagsága 0·015 ^{mf}.

Osztrópataka (?). 1878-ban, június havában, láttam Eperjesen a Helner-féle gyűjteményben egy bronzleletet, mely valószínűleg Osztrópatakáról való. Van a leletben egy lándzsacsúcs, közönséges idomú, füles véső, egy rovátkos díszű karika, két keskeny sarló, csekély görbületű, a végén függélyesen fölálló pöczökkel és egy sarlótöredék.

Ó-Szőny. A régi Bregetio területéről már számos érdekes emlék jutott a nemzeti muzeumba. Az 1875-ik évben jelentékenyebb gyűjteményt nyert onnan az intézet, melyben négy bronzszobrocska volt. A patina egyformasága sejteni engedi, hogy talán egy helyről valók. A négy szobrocska a következő:

25. szám.

a) Lar szobrocskája. Rajzát 25. szám alatt ide mellékeljük. A házistent tipikus előállításában látjuk. Gazdag hajzatú ifjú kimért táncleptekkel halad előre, testén felkötött, alig térdig érő tunica, lábán czipő, magasra emelt baljában rhytont tart, mely ló elő részét utánozza.

Hasonló szobrocskákkal gyakran találkozunk a muzeumokban, mert mióta Augustus a régi római házi istenek tiszteletét ismét fölújította és saját családja geniuszának tiszteletével hozta kapcsolatba, az egész római imperiumban terjedt a «lares» cultusa és a főbb provincialis városokban is ritka háznál hiányzott a lararium.¹

1/2

b) Férfit tunicában, toga nélkül. Fején taenia, baljában bőszegszarv, jobbában áldozó csésze (patera); a császári család geniusza, ki a házi istennel egyenlő tiszteletben részesült. Az igen közepszerű föntartású szobrocska rajzát adjuk 26. szám alatt.

c) Neptunus (27. szám). Az istent tipikus helyzetében látjuk.² Kissé előrehajolva a messze távolba tekint, bal lábát kissé fölemelve hajóelő részre rakja, baljában a háromágút tartotta volt, jobbában delphin lehetett. Mindkét keze csonka, de tartásuk után ítélve,

¹ A lares előállításairól emlékekben a közkézen forgó műveken kívül szakavatottan értekeznek H. JORDAN az *Annali dell' Instituto* 1862-ik évi kötetében. *De larum imaginibus atque cultu* 300—339. ll. — Igen szép larszobrocskák vannak a bécsi cabinetben; lásd SACKEN: *Die antiken Bronzen etc.* Wien 1871. XXV. táblán — a nemzeti muzeumban eddig csak csonka példány létezett.

² Poseidon tipikus előállítása művészeti örökségkép átszállott a római Neptunusra. Poseidon-Neptunusnak kimerítő mű-mythologiai tárgyalását lásd OVERBECK-nél: *Griechische Kunst-Mythologie*. Bes. Theil. II. k. 247. s köv. ll.

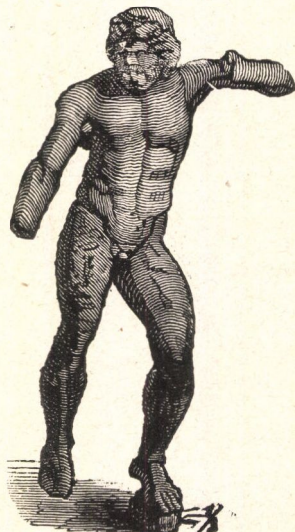
a szobrocskához igen közel jár egy csinos szobrocska, melyet SACKEN a bécsi bronzok közt közöl.¹

d) Mercurius rossz föntartású szobrocskája. Az isten szokásos módon baljában kígyós botját, kinyújtott jobbában pedig a pénzes zacskót tartja. Az isten közkedvelt-ségéről szobrai igen gyakori volta tanúskodik. A nemzeti muzeumban ez a typus tizenkilencz példányban van meg.

A négy szobrocska igen csekély műértékkel bír; készítési koruk alig megyen túl a II. vagy III. századon.

Papi-pusztá. Fáj mellett. (Abaujmegye.) A felsőmagyarországi muzeumban Kassán. Láttam 1876. az ősrégészeti kiállításon:

a) Lándzsacsúcs bronzból, alabárd idomú, középső bordája három gerinczczel ékes, melynek középsője 0·04 m/ távolságban a szárnyak tövétől kettéválk s lefelé vonúl és így mindegyik szárny tövét a hüvelyen két ily gerincz szegélyzi. A szárnyak tövétől 0·065 méternyire két lyukkal a nyél erősítésére. Egész hossza 0·35, a szárnyak hossza 0·23, a két szárny legnagyobb átmérője 0·055, a hüvely hossza a szárnyak tövétől 0·122, ugyanott külső átmérője 0·02, végén külső átmérője 0·03, belső átmérője 0·028 m/.

27. szám.

LONGINIVS
LEG · II · AD · PF ·
I SPES · CONvX
AM PP P · SVA
I VM · SVO
I A T V P

b) Lándzsacsúcs bronzból, alabárd alakú, közepén három éllel díszített gerincz. A szárnyak tövén csonka, négy centiméternyire két lyukkal a nyél erősítésére. Egész hossza 0·315, a szárnyak hossza 0·22, a két szárny legnagyobbátmérője 0·062, a hüvely hossza 0·095, külső átmérője a szárnyak tövén 0·022, végén 0·028, ugyanott belső átmérője 0·026 m/. V. ö. *Cat. de l'expos. préh.* 27. l. 13. és 14. ábra.

Páty. Várady József udvari tanácsos úr szíves közbenjárásával a nemzeti muzeum innen 1879 tavaszán három római fölíratos emléket kapott.

1. *Ara* töredéke; megvan a felső párkány és a fölíratos lapból hat sornyi fölíratnak részben csonka maradványa.

Az első sorbeli betűk tisztán és határozottan kivehetők.

A 2. sorban az L betű biztos; LEG(ionis) II. AD(jutricis) P(iae) F(elicis) olvasandó; megelőzte e genitivust az első sorbeli Longinus katonai rangjának megjelölése.

3. sor. Az első ferde huzásról nem biztos, V-nek második szára-e, vagy sem. A következő betűk iránt nincs kétség — LS bizonyosak; biztos a P is; CONvX = CONIVX-nak olvasandó. Longinus feleségének neve ezek szerint SPES volt.

4. sor. Nem lehet határozottan mondani, vajjon az első, ferdén fekvő vonás A-nak maradványa-e, vagy sem, de gyanítható, mert utána M (bár sérült) világosan kivehető, és

¹ SACKEN id. művében VI. tábla, 1. szám.

a következő PP — posuere — accusativust tételez föl; tehát (Ar)AM vagy hasonló lehetett. P(ro) P(ecunia) SVA határozottan olvashatók.

5. sor. Az első betű O maradványának látszik, e szerint (et liber) ORVM · SVO(rum)-mal lehetne a sort kiegészíteni.

6. sor. A két első betű IA lehetett; TV biztosak, a végén R lehetett. A betűk értelme nem állapítható meg határozottan.

A fölírat szerint tehát egy II. legio adjutrix-beli egyén Longinus és felesége SPES vagy SBES saját és gyermekeik költségén (ismeretlen okból ismeretlen istenségnek) ara-t (?) emeltek.

A kő Ecker János pátyi plébános ajándéka.

2. Ara csonka része. Megvan a följánlási formula és a fölírat két első sorából olvashatók egyes betűk.

A följánlás Jupiternek szól I(ovi) O(ptimo) M(aximo).

I O M Az első sorból az AN betűk meglehetősen biztosak, de a következő ANII \ R három-négy betű törés és kopás által olvashatlanná vált; az R betű biztos, de az előtte lévő ferde húzásról nem tudni, vajjon A-hoz vagy V-hoz tartozott-e, a végén látszó apró I sem állapítható meg egész biztossággal és azt sem látni világosan, vajjon R-rel össze volt-e kötve vagy sem. E megfejtetlen név alatt vagy Jupiter valami mellékneve rejlik (dativusban), vagy egy személynév, mely nem fért el a sorban.

A második sor még ronsoltabb, mint az első; csak a közepén álló fél betűről lehet föltenni, hogy O-nak fele része, a mellette lévő talán V-nak balszárnya s a végén lévő betű C vagy O lehetett. Ecker Jakab pátyi házbirtokos ajándéka.

3. Ara töredéke; hibázik felső és balfelöli része. Megvan a jobbik alsó sarka, hét sornyi fölírat végső részeivel.

C	I	O	N				
A	N	D	I				
V	S	F	A				
I	V	M	L	I	B		
O	P	O	S	V	E	R	
E	N	T	E	·	E	T	·
T	O	C	O	S	·		

Az 1. sorbeli három betű CIOR vagy CTOR.

A 2. sorbeli ANDI bizonyos.

A 3. sor legelején A vagy R végső része látszik és utána VSFA.

A 4. sorban IVM LIB biztosan olvasható.

Az 5. sorban hasonlóképp OPOSVER(E?) biztos.

A 6. és 7. sor biztosan egészíthető ki (Præs)ENTE · ET · (Extrica) TO · COS-ra. Præsens és Extricatus consulsága 217-re esik. A posuere (5. sorban) szó mutatja, hogy áldozati emlék emeléséről van szó, melyhez többen hozzájárultak — kik legyenek, a nevek csonka volta miatt nem mondható.

A kő Ecker Jakab tulajdona volt, a ki háza előtt régóta padnak használta.

Polgárdi. Ezen fehérmegyei község 1878 óta híressé lett egy antik ezüsttripos által, mely 1878-ik évi május 2-án a község szomszédságában került színre, és jelenleg mint «polgárdi tripos» ékíti a nemzeti muzeum gyűjteményét.

A lelhely Polgárdi községtől éjszakeletre fekvő «Szárzhegy» nevezetű szőlőhegy legéjszakai pontja. Molnár János földművelő 237. telekkönyvi számú birtoka volt.¹

¹ A «Szárzhegy» ugyan nagyjából a szomszéd Szabad-Battyán község határához tartozik, de majdnem kizárólag polgárdi lakosok kezén van.

Tavaszi szőlődöntés alkalmával a tulajdonos egy elszáradott szilvafát vágott ki szőlőjéből, melyet úgy 10—15 éve ő maga ültetett oda s a kivágott fa helyére dönté a tőkét. A döntésszalak elhelyezésére vájt mintegy 50—60 ‰ mélységű gödröcskében lelé a tripost, összehajtogatva és darabokra törve.

Baly Albert polgárdi ref. lelkész buzgó és erélyes közbenjárásának köszöni a tudomány, hogy a becses kincs nem osztá sok becses honi lelet sorsát, mely az olvasztó-tégelyben lelte sírját, de hogy oda került, a hová való, a nemzeti muzeumba.

A földműves fölismervén, hogy kincse ezüsből való, még az nap este hozta leletét a közkedveltségű paphoz, a ki rögtön másnap az egyik lábat beküldte a nemzeti muzeumhoz, s a hátralevő részeket is a nemzeti muzeum számára őrizte, úgy hogy néhány nappal reá magam szállíthattam be őket.

Ottlétemkor Baly Albert úr s a tulajdonos jelenlétében a lelet helyén ásatást is rendeztem, mely azonban sajnálkozásunkra eredménytelen volt. Fölásattam egy 4—5 négyszög öl területet mintegy félölnyre — míg az érintetlen rétegre értünk; de meg kellett róla győződnünk, hogy a csonka kincs hiányzó része is csak a szerencsés véletlentől várható.¹

Mintegy tíz kilót nyom azon tíz darab, melyet utasításunk szerint Vandrák András ügyes budapesti bronzműves állított össze. Vandrák az erővel meggörbített lábat kiegyenesítette, a másik láb három darabját, a több darabra tört pántokat s egyéb részleteket összeillesztette s így a mi megvolt a triposból, visszanyerte eredeti idomát. Hiányzik egy lába, két összekötő pánt, egy meglévő pánt kiegészítő fele része és hiányzik a csészéje.

A száraznak pillérszerű idomuk van, magasságuk 1.13—1.14 m , a szélesség 0.03 m s a vastagság 0.008 m . A pillér alúl hosszánégyszög idomú talapzaton áll, mely belül üres és alsó oldalán nyílt, úgy hogy az egész tripost alulról meg lehetett erősíteni.

Capitellszerű tag fejezi be fölül a pillért mindkét esetben és alapúl szolgál tritonon nyargaló nereida-csoportnak.

A pillért kétharmad magasságban erősen kiszökő figurális tag szakítja két részre és emeli a pillér díszét: két sor akanthus-levélből kiemelkedő griffnek felső teste. Plastikus díszet látunk a talapzaton is: delphinen nyargaló szárnyatlan geniust.

A pántok fölül a szárból kiálló lemezekhez, alúl pedig a szárát körülfogó mozgó taghoz vannak erősítve, úgy hogy a tripos szárait közelébb lehet hozni egymáshoz vagy kijebb tolni. Egy-egy pánt hossza 0.825 m , szélességök 0.018—0.028 m .

A pántok keresztezési pontján, valamint végtagjaikon rosett födi a tengelyszögöt; a szárát átfogó mozgó tag külső lapján pedig genius-mellkép domborodik ki.

A száraz s a pántok külső lapját bevert lemezdísz tölti be, a száraz szélein gömböcsdíszek képezik a levélornamentum keretét s ugyanily keret szegélyzi a capitelt s a mozgó gyűrűt is.

A tripos tehát nemcsak értékes anyaga, de gazdag díszítése miatt is kitűnő helyet foglal el legérdekesebb pannoniai leleteink közt s azért, midőn a nemzeti muzeum az 1878-ik évi párisi világkiállításra kevés, de válogatott belföldi emlékekből álló sorozatot

¹ A triposról az *Archaeologiai Értesítő* 1878-ik évi májusi füzeté hozott előleges jelentést CSETNEKI-től és magam az orsz. rég. és anthr. társulat 1879-ik évi februáriusi ülésében mutattam be a tripost a közönség előtt.

küldött, a tripost is elküldötte a trocaderoi nagy műtörténeti kincsesházba, s ott a tripos méltó föltünést keltett, mert mint ezüsttripos a legnagyobb ritkaságok közé tartozik.

A régi világban a görögöknél, etruszkoknál és rómaiaknál száz számra léteztek a nemes fémű triposok, hol templomokban és templomok közelében, mint templomi használatra szolgáló bútorok, s az istenségnek szentelt anathemák, hol vagyonosok házában, mint füstölő oltarak, mint étkező vagy díszasztalok.¹

Mindazokból a polgárdin kívül csak egy ezüsttripos maradt reánk a hildesheimi híres leletben, s az is csak töredékesen.²

Nagyobb a fönmaradt bronztriposok száma. Nem állapíthattam meg pontosan számukat, de az bizonyosan túlmegy a húsz-huszonötön, melyekből kettőt láttam Párisban a Louvrebán, egyet Kopenhágában, hármat Bécsben, egyet Karlsruheban, kettőt Berlinben, egyet a Museo gregorianoban Rómában és négyet vagy ötöt a Museo nazionaleban Nápolyban. A többit csak az irodalomból ismerem.

WIESELER idézett értekezésében az emlékek és irodalmi adatok fölhasználásával ismeretes, körültekintő alapossággal tisztába kívánja hozni a régi triposok kérdését.

Főtörekvése oda megyen, hogy megállapítsa a delphii tripos valódi idomát. Szempontunkból értekezésének ezen része csak annyiban fontos, mennyiben meggyőződünk, hogy triposunk távol esik a Delphiban létezett jósdai tripos idomától, és hogy analogiákat a triposok másik két csoportjában kell keresnünk, melyeket ő anathemikus triposok és mensae delphicae czímén elkülönít egymástól.

Ily elkülönítés elvben helyes dolog, mert bizonyos, hogy más szempont alá tartozik oly háromláb, melyet egy jámbor hívő az istenségnek följánl és más szempont alá oly bútordarab, mely mindennapi használatra szolgált.

Csakhogy a fönlévő triposokra alig lehetséges minden egyes esetben ezen osztályozást alkalmazni hacsak maga a szerkezet nem mutatja tisztán a rendeltetését.

Egy etruszk tripos a speyeri muzeumban a dürkheimi leletből, mely teljes épségben maradt, széntartó lábassal van ellátva és e fölött állott a bronzedény.³ A vulcii sírokból való egészen hasonló triposok a Museo Gregorianoban, Berlinben, Párisban, Kopenhágában stb. tehát valószínűleg ugyancsak ilyen czélra készültek.⁴

Vulci az etruszk műipar egyik központja volt és ott mindennemű érczművek — triposok is — egyforma ízlésben gyárilag készültek.

A rómaiak úgy a szerkezet valamint a díszítés dolgában inkább eltérnek egymástól.

Van néhány, melynél mind a három szár mereven áll s fölül velök egy tagot képező gyűrűbe végződik, melybe a medenczét lehetett belé rakni. Ilyeneket látunk eredetiben a pompeji és bécsi háromlábak közt; ezek legközelebb járnak az etruszk triposokhoz. Rendeltetésök bizonytalan.

¹ Lásd WIESELER értekezését *Ueber den delphischen Dreifuss* a göttingai tudós társaság *Abhandlungen*-jeiben, XV. k. Göttingen, 1871. 277. l. és 38. számú megjegyzés.

² WIESELER. *Der hildesheimer Silberfund*. Bonn, 1868. — HOLZER. *Der hildesheimer antike Silberfund*. Hildesheim, 1870. 15. s köv. ll. s a XII. táblán.

³ Rajzát lásd LINDENSCHMIT *Alterthümer unserer heimischen Vorzeit*. II. k. 2. f. 2. tábla és v. ö. FRIEDERICH'S *Berlins antike Bildwerke*. II. Düsseldorf, 1871. 19. l.

⁴ Néhány vulcii etruszk tripos rajzát lásd *Monum. ined. dell Istituto di corrisp. arch. Roma*. Vol. II. tav. XLII. és ugyanott Vol. III. tav. XLIII.

Másoknál a szárak fölül kúpban végződnek, melyet asztaltáblába lehetett illeszteni,¹ vagy a szárak legvégén belül kampós nyújtványok (néha gyűrűk) vannak, melyre a táblát reá lehetett erősíteni; magok a szárak hol mozgathatók, hol szilárdan függnék össze.

Ebbe a sorba tartozhatik p. o. néhány pompéji,² két bécsi és a kis pforzheimi tripos Carlsruheban.

Ha a száron fölül fej, mellkép vagy más plastikus dísz áll, vagy abból indul ki befelé a kampó, mint az egyik bécsi példányon³ és néhány példányon Monfaucon tábláján,⁴ vagy a szárból, kevéssel a plastikus dísz alatt, mint a polgárdi triposnál, akkor kétség támad, lehetett-e reá táblát erősíteni vagy sem.

A valószínűség, legalább a polgárdi triposnál, ellene szól, mert a felső csoportok kerekén vannak kidolgozva és elől-hátul egyenlő gonddal vannak czizellirozva, mit rendszerint sem etruszk, sem római művész nem cselekedett, ha a mű nem volt szabad fölállításra szánva. Sőt még a kampós nyújtvány is úgy van alakítva, hogy lássák; nem egyszerű, szögben hajló rudacska, mint sok más esetben, de meggörbített ujj idomát utánozza. A művész tehát helyes tektonikai érzéssel jelzi, hogy rajta valami függ és így egyúttal a függésre szolgáló támaszt, azért mert csakúgy látszik, mint a tripos többi része, ékeőbb alakba öltötte.

A mennyire ily jelenségekből ítélhetni, triposunk tehát a csészés («anathemikus») triposok közé volna sorolandó, nem pedig a «mensae delphicae» közé.

Kora már a lábak és az összekötő pántok sajátos szerkezetéből megállapítható: ilyen mozgatható szárakkal a fönlévő triposok közt csak a római korbeliek bírnak. Már erről fölismerhető triposunk római volta.

Készítési kora közelebbi megállapítására azonban első sorban a plastikus diszítmények nyújtanak támpontot. Legfontosabbak e részben a pillérek legtetetjén lévő csoportok.

Az apró, 0·076—0·08 ^m/ magas és mintegy 0·105 ^m/ széles, szabadon álló művek mindkét esetben tritonon nyargaló nereidát ábrázolnak.

Compositiójuk épűgy, mint az alakok arányai és a technikai kivitel azt engedi sejteni, hogy nem a római caelatura virágzó korából valók.

A hildesheimi lelet gyönyörű ezüstedényei, a nápolyi, párisi, londoni, bécsi, budapesti stb. muzeumokban őrzött első és második századbéli érczművek elég fönhangon hirdetik, hogy minő szellemben, minő csudálatos technikai ügyességgel dolgoztak e századok művészei.

A második századon túl a művészetek és iparművészetek minden ágaiban határozott hanyatlást látunk, melynek phásisait egyes emlékesoportokon, p. o. az érembélyegeken és consularis elefántesont-táblákon (diptychonokon) majdnem nyomról nyomra kísérhetjük.

A műipar egyéb ágaiban, p. o. a caelatura körében, nem oly szembeszökően tudjuk

¹ Ilyen kúpos szárú a hildesheimi tripos, melyről egyébiránt a vele talált ezüstedények is bizonyítják, hogy «mensa delphica» volt.

² OVERBECK. *Pompéji*. Leipzig, 1875. 381. l.

³ Muzeumi jegye $\frac{1677}{1110}$.

⁴ MONFAUCON. *L'antiquité expliquée* Tome II. I. partie 1719. LIII. tábla.

e süllyedést kimutatni, mert a bizton megállapítható emlékek száma jóval kisebb, mint az első századokból származóké és mert ez emlékek összeállítására talán csekélyebb műbecsök miatt, még nem vállalkozott senki. Pedig ilyen munkálatra a római birodalom székvárosában, s a központ mellett a III. és IV. században mindinkább érvényre emelkedő tartományi municipiumokban, Treviriben, Nemausus, Lugdunum, Nicomedia (Bythiniae) és Salonaban fönmaradt műemlékek biztos alapot nyújthatnának.

Szerencsénkre a polgárdi tripos kora ez előmunkálat hiányában is állapítható meg. Egy csekélyszerű körülmény, a nereidák hajdís-elrendezési módja, adja az ismérvet.

Magyarázat helyett, mely úgy sem lehetne eléggé pontos, eredeti nagyságban adjuk a hajzat rajzát (29. szám) oldalt és hátul. Nem conventionalis hajdíszzal van itt dolgunk, minőt száz meg száz esetben látunk a fönlévő emlékeken szereplő nereidák fején, de olyanal, mely a római nővilágban egy bizonyos korban divatos volt. A hajzat díszesen két kontyba van fonva és így hátulról a fej tetejére van rakva, a hol a két konty egy csomóban találkozik.

Az érme és szobrok tanúsága szerint ez a hajdivat a IV. század első felében már nem dívott: Fausta, Nagy Constantinus neje, haját másképp rendezte, de ilyen volt Valeria hajdísze, a ki Galerius Maximianus császár (292—305) neje volt, ilyet látunk Magnia Urbica fején, ki Carinus (283—284) neje, ilyent Galienus (253—268) nejénél, Saloninánál, és visszamenve Julia Domnaig (Septimius Severus feleségéig), ki úgy látszik kezdeményezője volt.

Tehát a harmadik században — nem előbb és nem utóbb — dívott e hajviselet s így a tripos korára nézve e mellékes, csekélyszerű körülmény igazít bennünket a helyes útra: a tripos készítésének időpontja a harmadik századba esik.

Más támpontot, mely még szorosabban állapítja meg érdekes emlékünök idejét, leltem a mult évi párisi köztárlat alkalmával a Trocadero palotájában.

Carapanos gazdag görög műkedvelő az ő Dodonában és Bithynia fővárosában Nicomediában rendezett az utóbbi időkben régészeti ásatásokat s ez ásatások fényes eredményeit a Trocadero második termében tárta a világ elé. Dodonai ásatásait fényes kötetben már 1878-ban ismertette volt a világgal, de a mit Nicomediában lelt, csak ezúttal láthattuk először.

A tudós görög jól tudta, hogy Nicomedia a harmadik század alkonyatán hosszú szünet után ismét egy fényűző császár székhelye volt. Diocletianus megalapítván a tetrarchiát, félrevonúlt az imperium fővárosából Nicomediába, s itt építette pazarfényű palotáját.

E palota romjaiban ásatott Carapanos és fáradozásának legszebb jutalma volt, hogy megglelte «Diocletianus» kocsiját.

A díszkocsi ugyan széjjel van törve, sok része hibázik, de megmaradtak, a mik oly fontosak triposunk megítélésére, bronzból készült, gazdag változatú plastikus díszítményei.

Kereveteit fölül és oldalt mythologiai s állati csoportok szegélyzik be és köztük van kettő, melyek meglepően hasonlítanak a polgárdi tripos nereida csoportjaira.

Mikor közelebbről megtekintettem, azt az észleletet tettem, hogy a kettő közül a

29. szám.

balra néző még nincs befejezve. Még megvannak rajta az öntő pálczák, mint megannyi öntőesatorna maradványai, czizellirozásnak még semmi nyoma, a fölület még érdes, a mű ismeretlen okból nem lett bevégezve.

Ellenben teljesen kész a másik, jobbra tekintő csoport és csak csekély sérülést vettem észre rajta: a triton balkeze le van törve.

A triton mindkét esetben olyan, mint a polgárdi, borzas hajú, izmos férfi halfarkkal, a jobbik csoportban kecskeszarvakkal és szakál helyett állából kinyúló halszárnyal.

Az előbbi kezében lapátot és kagylót tart, az utóbbi egyik kezével szintén lapátot fog; mit fogott másik kezével, azt nem bírtam kivenni.

Mindkettőnek elől lólába van s a hol vége az emberi testnek, ott vastag úszószárny nő ki belőle és ugyancsak úszószárny van mindkét felől a lóláb mellett.

Az evező lapát, mely kezökben van, a triposbeli jobbra álló tritonénak teljes hasonmása.

Meglepő az arányok és a kivitel egyformasága is mindkét esetben. Ugyanolyan sovány, nyújtott testűek a tritonok és nereidák a kocsin, mint a triposon. A keleten úgy látszik tehát már ez időtájt kezdődik az alakok szerfölötti megnyújtása, mely a későbbi századokban, különösen az V. és VI. század műveit oly szembetűnően jellemzi.

Kevésbé összevágó a nereidák mozgási motivuma. Az egyik esetben, a triposon nyugodtan ülnek, szállongó köpönyegük ugyan jelzi a triton mozgását, de ők maguk egyenesen ülve, mindössze a kinyújtott jobbal támaszkodnak a triton vállára s ez a gestus miután kezökben alma van, inkább az alma átnyújtásával, mint a támaszkodás szükségével van indokolva, a tritonok is nyugodtan látszanak az alattuk gyűrűző hullámokon tovahaladni, az úszószárnyak csapdossák a vizet, a lólábak széjjelfeszítve ágaskodnak, és a halfark is vitorlamódra kitárt végső szárnyával lendít a mozgáson: de maga a törzs ment minden erőltetett mozdulattól, a triton nyugodtan fújja a sípot vagy hordja az evező-lapátot és kagylót.

Nem olyanok a kocsi alakjai. A nereidák nem egykedvűen néznek a távolba, de odahajolnak az őket sebességgel tovaszállító, félig állati, félig emberi lények felé s a mint így szenvedélyesen ölelgetik, az egész csoport életet, mozgást és határozott irányt nyer.

Azonban a különféleség e fölfogásban csak azt mutatja, hogy a művész mindkét esetben helyesen fogta föl föladatát és az ornamentális művet összhangba hozta rendeltetésével.

A kocsin lévő élénk mozdulatú csoportok a gyorsan robogó kocsin helyén vannak, míg ugyanolyan nereidacsoportnak egy pillér fejére helyezve, szükségképen nyugodtabbnak és kevésbé határozott irányúnak kell lenni.

Csekélyebb eltérés, mely a mozdulat motivumával van indokolva, az, hogy a kocsibeli nereidák ruhája a test közepére csüng alá; továbbá fejüket a szokásos taenia ékíti s a triton alatt nincsenek a tenger hullámai jelölve.

Eltekintve ily apróbb eltérésektől, félreismerhetlen a két műben a stylrokonság, mely őket ugyanegy kor, a diocletianusi kor szülöttjeinek vallja.

Kevesebb súlyt fektetek arra, hogy a gömböcsdísz is, melynek a tripos szárain egész hosszában, a gyűrűtag szélein, a rózsákon, sőt még a griff-fej tüskéin is oly lényeges, bár nem épen igen finom hatású szerepe jutott, fölleltem a Carapanos úr kocsiján. Ott is a

tengelyburok szélén sűrűn állanak egymás mellett a gömböcsök és szegélyzik a tokot. A gömböcsök itt is erősek s csupaszok, de az ornament hatása itt kedvezőbb, mert egyszerű, erős középtag körül az erős, szimpla gömböcsök vagy bogyók inkább felelnek meg díszítő czéljoknak, mint a vékony szárok hosszában. A tripos éktelen, plastikus gömböcs-dísz és a külső lapokat eltöltő, kevés ízléssel készült, bevéselt levéldísz, némi ellentétben vannak a szárok középtagjával, a griff-fejjel, az apróbb geniussal és a delphinen nyargaló genius sok műérzékkel készült alakjaival.

Ezek azon részletek, melyek, bár a kivitel itt se különb, mint a tripos egyéb részein, a római caelatura korábbi fényes századainak traditiói gyanánt lépnek elénk és a különben sovány szerkezetű bútornak bizonyos csínt adnak.

Kérdés, vajjon kell-e itt a nereidáknak, a delphinen nyargaló geniusnak vagy a griffinadárnak különös symbolikus jelentőséget tulajdonítani, avagy pusztán ornamentumoknak kell-e tekinteni.

Ha görög művel volna dolgunk, ily kérdésre könnyű volna a felelet. Nem ok nélkül bámuljuk a görög szellem fensőségét a művészet bármely ágában. A görög építészetben s a tektonikában, nemcsak az egésznek alakítása, de minden részlet idomítása, sőt egyes díszítési motivumok alkalmazásában minő öntudatos és mindenben a legszebbre és legczél-szerűbbre törekvő művészi szellem lengi át a régi műveket.

Még inkább leljük e jellemvonást a görög plastika alkotásaiban, akár önállóan, akár az architektúrával kapcsolatosan, vagy épen csak decorativ szerepben lép föl. Minden föl-használt tárgy és minden idom e jelentőségénél fogva a műeszmé pontosabb kifejezésére szolgált és a művészeti nyelv, mely ilykép a páratlan műérzékkel megáldott népnél kifejlődött, tisztán értésére adta mindenkinek az előállított mű értelmét vagy rendeltetését.

Az antik művészet többi közt az istenek attributumaiban teremtett magának ily közértelmű műnyelvet.

A művészet virágzó korában mindenki értette e jelzőket és minden művész czélirányosan használta. Nem úgy az epigonok korában, midőn a korább kifejlesztett idomok már csak pusztán formális, decorativ értékkel bírtak.

Azért, ha a korábbi időkben Apollo delphikus háromlábát griff-fejjel díszítik, ez a háromláb szoros kapcsolatát a jósa istenével jelezte.

Későbbben szélteben dívik a háromláb templomi és magánhasználatban, de Apollohoz való viszonyáról mindinkább elhalványul az öntudat, a háromláb pusztá tektonikus formává válik, melynek díszítése nem szükségképen a korábbi Apollo-cultusra vonatkozik. És ha mégis griffet látunk rajta, ez csak onnan van, mert ez hatásos ornamentális idom, és mert a harmadik század embere ezt az idomot számtalan más kész idommal átörökölte.

Ugyanazt tartom a felső nereida-csoportokról. Oly sokszor látjuk a nereidákat sarkophagokon és egyéb helyeken, midőn köztük s a díszített tárgy közt semmi belső összefüggés sincs — mire a nicomediai kocsi is találó példa, — hogy triposunknál sincs ok föltételezni, hogy a nereidák és delphineek miatt a tripos a tengeri isteneknek volt szánva áldozati ajándék fejében, vagy Neptunus valamely templomában volt használatban! De még azt sem kell hinnünk, hogy a rajta függő edényben netalán foglalt szentelt folyadékkal lehetne a nedves elem istenségeit symbolikus kapcsolatba hozni.

A harmadik század utolsó évtizedeiben a caelator minden sülyedő kor módja

szerint korábbi idők tradícióiból élt, és azokat tehetsége szerint mélyebb fölfogás nélkül ismételte.

Miután megtaláltuk azon relativ mértéket, melyet triposunkra alkalmazni kell, még így is oly ékes és becses műtárgynak tartjuk, hogy méltán érdeklődünk az iránt, miként kerülhetett e mű a római imperium ezen félreeső vidékére.

Az antik művészetnek Pannoniában fönmaradt szerény példányai nem engedik föltételezni, hogy a tripos pannoniai eredetű mű. Máshol kerestük tehát készítése helyét, és eleve, miután nem ismerünk művet, mely hozzá közelébb állana, mint a nicomediai kocsi, föltehetjük, hogy a hol Diocletianus kocsija készült, ott készülhetett a polgárdi tripos is; tehát talán Nicomediában, a császári székhelyen, talán Rómában, mely daczára, hogy az imperator elvonúlt tőle és hanyatlásnak engedte által, még mindig központja volt az összes szellemi culturának.¹

És miként nem pusztá véletlenség, hogy a tripos ama Diocletianus-féle kocsival oly szoros stilistikus kapcsolatban áll, nem szabad talán azt sem pusztá véletlennek tekinteni, hogy abban a tartományban lelték, melyet Galerius Pannoniából kihalált és felesége, Valeriának, tiszteletére Valeriának nevezett.

Hozzájárul, hogy alig néhány mérföldnyi távolságban találták azon helytől, mely a második század óta Alsó-Pannonia istentiszteleti központja volt, akár Kaposvárra, akár Sár-Pentelére tegyük azt.²

Ily körülmények közt megengedhető a föltevés, hogy a tripos Galerius idejében, (sőt talán ő vagy neje által) az Augustus-templom vagy más ott létezett templomnak lett följajánlva.

A maradványok sérült állapota: az egyik láb erőszakos elgörbítése s a másiknak több darabra törése, másfelől az eltört darabok épen nem kopott fölülete — mindez arra enged következtetni, hogy valaki a templomból (?) elvitte, ki műértékét nem becsülte meg, de inkább a fém értékét, és hogy az illető, talán könnyebb elszállítás kedvéért, kincsének csekélyebb terimét adott.

A meglévő részek körülbelől felét képezhatték az egész triposnak s így közelfekvő gondolat, hogy zsákmánynak tekintsük, melyben ketten osztozkodtak. Ezt a föltevést támogatná azon (mindjárt a czikk elején említett) körülmény, hogy csekély mélységben lelték. Talán csak azért rejtette oda a jogtalan birtokos, hogy majd ismét elvigye!

Nem úgy akarta a sors. Nem római tolvaj, de derék magyar honpolgár kezébe került a kincs és a föld, mely évszázadok óta rejtett titkokat tár föl időről időre, a polgárdi triposban egy darab antik műtörténetet tartott fön számunkra.

Pozsony. Kálóczy Lajos úr gyűjteményébe került Györré:

Tokos véső bronzból, apró fajtajú, kidudorodó karimával, füle a karimából támad s a keskenyebb oldalon levélidomú emelkedésbe megy át, melynek szélei a széles lapokba nyúlnak, hasonló idomú az ellenkező oldal is; a véső karimája alatt azzal párhuzamos domború vonaldísz vonúl s a széles oldallapokon a szegélyekkel párhuzamosan lefutó négy

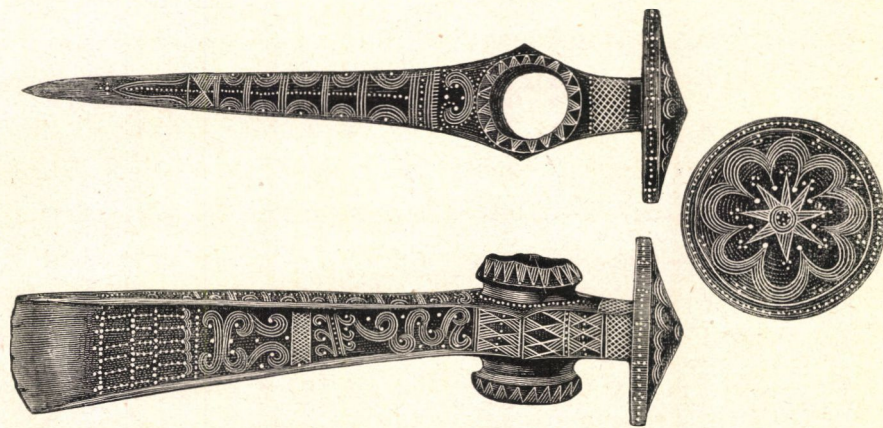
¹ Minő gazdag volt az ezüstművesek czéhe Rómában még e században, eléggé tanúsítja a Rómában a San Giorgio temploma mellett álló diadalív, melyet az ötvösök Septimius Severus tiszteletére építtettek.

² V. ö. MOMMSEN a *Corp. Inscr.* II. k. 432. lapján.

és három domború vonaldísz van; a véső gyengén kihajló éle felé kissé szélesbül. Egész hossza 0·065; nyílásának átmérői 0·020 és 0·026; élének átmérője 0·038 *m*.

Pusztá-Szent-Király (Pestmegye). Tannert J. úr Pusztá-Sz.-Királyban még 1876-ban ajánlott föl a nemzeti muzeumnak egy érdekes leletet, melyet jószágán gödörásás közben találtak. A lelet a budapesti nemzetközi ősrégészeti congressus alkalmával ki volt állítva ¹ és ugyanakkor legjellemzőbb darabjait az *Antiqu. Préh. de la Hongrie*-féle gyűjteménybe fölvettem. ² Azóta a nemzeti muzeum dunáninneni leletei közt foglalt helyet (XLVIII. tábla 15—25. sz.). Van benne három szalagidomú lemezből készült hengerded tekercs, egy hasonló tekercs csonka darabja, erős huzalból készült korongidomú tekercs, négy karperecz és egy csákány. A csákány sikerült rajzát itt közlöm, 30. szám alatt, ^{2/5} nagyságban. ³ Idomáról már fentebb szóltam, mikor a gaurai lelet rokon csákányával hasonlítottam össze. Ékítményeinél fogva is szorosan a gaurai csákányokhoz csatlakozik és bronzkorunk görbékből, egyenesekből és pontokból összerakott sajátos díszítési módjára legjellemzőbb darabjaink egyike.

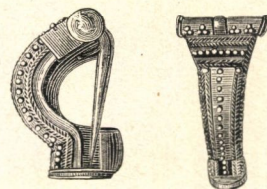
Ravaszd (Győrmegye). Kálóczy Lajos úr gyűjteményébe került:

30. szám.

Tokos véső bronzból, karimája lapos és elől csúcsba szögell, hátsó része hibás öntés miatt félkörüleg behajlik s a fül helyett csak pöczög támadt; éle felé gyengén kihajló, éle egyenes, keskenyebb oldalai közepén az öntő-varrányok megvannak. Egész hossza csúcsától 0·13, élének szélessége 0·05, nyílásának átmérői 0·030 és 0·033 *m*.

Rézbanja. A nemzeti muzeumnak 1878-ban innen római kori apró aranyfibulát küldtek megtekintésre. Finomsága miatt eredeti nagyságban lerajzoltattam, de a rajz a gömböcsös és sodronyos díszítés finom kiviteléről nem ad kielégítő képet. Jelenleg (1879) Egger Dávid birtokában van Budapesten. Az egyik rajz oldalt, a másik hátulról tünteti föl a kis csecsebecsét. (28. szám *a, b*)

(28. szám *a, b*)

Rónaszék (Marmarosmegye). A marmarosszigeti ref. lyceum tulajdona.

Bronzesákány, hátsó, korongidomú gombja csúcsba szögellő s a csúcs körül hat

¹ *Catologue de l'exposition préh. etc.* 82. lap.

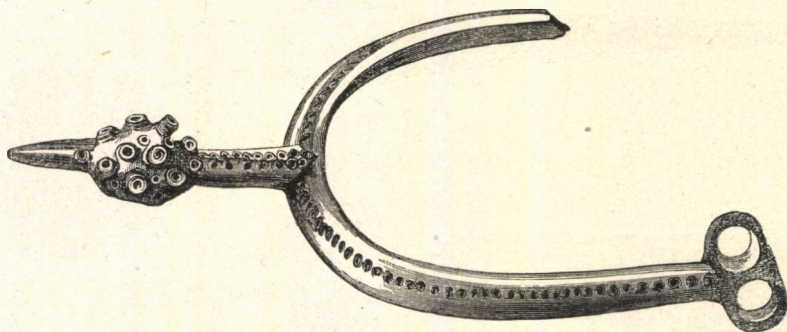
² X. Planche 1—5. Tévesen «pusztá-szent-lászlói» lelet név alatt.

³ A finom vonaldíszek jobb föltüntetésére azok fehéren hagyattak.

félgömb idomú rügy áll ki. Pengéje kissé görbült és szélei kissé fölhajtvák, oldallapjai a hüvelyen tompa élbe szögelnék, hüvelyének egyik vége karimás, a másik karima nélkül, de 1 centiméternyire a széltől keskeny, gyűrűforma tag veszi körül a hüvelyt. Éle elferdített, fölülete roncsolt s a hüvely mögött két darabra tört csúcsa csonka. Egész hossza 0·248, élének átmérője 0·032, a penge hossza 0·06, belső átmérői 0·019, a korong távolsága a hüvelytől 0·021, a korong átmérője 0·052 ^m.

Sajó-Szent-Péter. Az erdélyi muzeumban Sajó-Sz.-Péterről származó érdekes bronz-sarkantyú van, melyet a muzeumi őr, Finály Henrik úr szivességéből rajzban is közölhetek. (31. szám, ²/₅ nagyságban.)

A sarkantyú szárait körszelvényű átmetszettel bíró pálcza képezi, mely a nyíló végek felé párhuzamosan futó egyenes irányt vesz föl és záró végén félkörben hajlik; a végeken keresztben álló lapos lemez két nagy kerek lyukkal. Az egyik szár közepén túl csonka. A sarkantyú tüskéje a száakkal egy tagban van öntve, hossza az egész sarkantyú harmadát adja, a hegyhez közel gumóvá tágul; idoma egyébként pálczaidom, mely a száakkal egy síkban fekszik. A sarkantyú idománál fogva a középkorba megyen vissza és meglehetősen hasonlít azon XII—XIII. századbeli vassarkantyúkra, melyek a Margit-

31. szám.

szigetről kerültek a nemzeti muzeumba; anyaga miatt azonban és sajátyszerű díszítésénél fogva valamivel korábbinak vélem; bár eddig ilyen idomú sarkantyút régibb korból nem láttam a muzeumokban.

A díszítményt rajzunk tisztán mutatja; a tüskén lévő gumó fölületéből apró rügyök szállanak ki és mindegyik rügyön bevert mélyedést és a mélyedés szélén bevert kört látunk — ily körrel szegélyezett mélyedéseket a tüskén és a szárok külső oldalán is látunk sorjával.

A kiálló rügyek mint ornamentális idomok már némely bronzkarikákon tűnnek föl, melyek a római korból látszanak származni. A rügyek rajtok rendszeren három sorban állanak; a karikák rendszeren tömör bronzöntvények és egészen zártak. A nemzeti muzeumban és az erdélyi muzeumban több ilyen karika van.

A körrel szegélyezett mélyedés szintén már a római korban kedvelt díszítési motívum és fönmaradt a meroving korban is. Tovább nem nyomoztam ezen motívumokat és nem tudom jelenleg, hogy lehet-e őket a VIII. századon innen analog alkalmazásban találni.

Somhegy (Vasmegeye). Bronzkés. A helység faiskolájában egy alkalommal bronzkést és vascsakányt találtak; mind a két tárgy 1873-ban, mint Tatarek József ajándéka került a magyar nemzeti muzeumba.

A vasesákány újabbkori, hossza 0·23; mindkét ága lehajlik és körded élben végződik, a nyéllyuk karimája mindkét oldalt fölül hegyesen, alul tompán szökik ki.

A késnek, miként az ide mellékelt 32. számú ábra is mutatja, egyélű pengéje van, mely tompa szögben hajlik el a nyéltől, háta gyengén görbül s éle körded csúcsban találkozik a háttal.

A nyélnek csak belső, a csont vagy falemezek tartására szolgáló karimás része van meg és ez is csonkán van. A mellékelt ábra félnagyságban adja a tárgyat. Hiteles bronzkori leletek, melyekben ilyen idomú bronzkések előfordultak, eléggé bizonyítják, hogy e késtypus hazánkban a bronzkori típusokhoz sorolható.

Somoskő (Nógrádmegye). A várhegy oldalában gróf Berchtold juhásza néhány évvel ezelőtt bronzkést talált, mely oly érdekes, hogy rajzát ide mellékeljük.

A kés egész hossza 0·266, a penge hossza 0·195, legnagyobb szélessége 0·027, a köpü nyílásának átmérője 0·008 ^m/.

A köpüs kések bronzkori emlékeink közt a ritkaságok közé tartoznak. A szóbanlévő példány érdekes voltát emelik a vonalas díszítmények a köpü külsején s a pont meg félkörű dísz, mely a penge háta mellett végigvonult; most már csak töve felé van meg egy darab belőle.

A kés jelenlegi tulajdonosa Pintér Sándor úr, szécsényi ügyvéd, ki azt a nemzeti muzeumnak szánta. (33. számú rajz.)

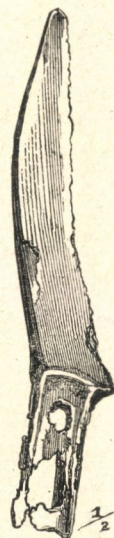
Sóshartyán (Nógrádmegye). Pintér Sándor úr Szécsényben beszélte el (1878. szeptember 23-án), hogy Sóshartyánban számos — száznál több «I. Theodosius»-féle (408—450) solidust találtak. Egyet Pintér úr gyűjteményében láttam, egy Theodosius-félét, ily hátلامي fölirattal: IMP XXXXII COS XVII PP CONOB. — Készítési kora tehát a 450-ik év Kr. u. és készítési helye Konstantinápoly. Állítólag ezzel együtt ugyanegy helyen találtatott egy halavány aranyból készült fülbevaló karika, négy élű huzalból, melynek egyik vége hegyes, másik vége lapított és visszahajló apró tekercset képez; belső átmérője 0·026 ^m/ . Hasonló idomú fülbevalókat külföldön is több helyütt láttam. Így p. o. vannak a berlini ethnographiai muzeumban ily visszahajló, apró tekercsvéggel bíró ezüst fülbevalók 8—11. századbéli leletekből; lelhelyök Pommern és a balti tartományok.

Szakálpusztá, Fegyvernek mellett (Hevesmegye). Innen származó kardot láttam 1876-ban az egri érseki lyceum gyűjteményében.

Bronzkard markolatlemezzel, pengéje lapos, keskeny és hegyes csúcsba futó, középső laposan kidomborodó gerinczczel, mely mellett egész hosszában végigvonuló alul-fölül kettős, közepett egyszerű mélyített vonaldísz. A markolatlemez végén csonka és a penge tövén kicsorbult, hét lyukkal és fölálló karimával a markolat erősítésére. Egész hossza 0·623, a penge szélessége közepett 0·029, tövén 0·039, a markolatlemez hossza 0·08, szélessége alsó végén 0·026 ^m/.

Süvete (Gömörmegye). Innen származó bronzlándzsacsúcsot őrzött 1878-ban az eperjesi collegium gyűjteménye, szárnyai egyszerűen kihajlók, a középtag hornyolt.

Szamos partján (Marmarosmegye). Állítólag innen származik egy legegyszerűbb idomú bronzsarló, fölálló pöczöggel a tövén, melyet az eperjesi collegium gyűjteményében

1878-ban láttam. — Ugyanott láttam két bronzkarikát, rovátkos díszű fölülettel és egy nagyobb kargyűrűt, kerek átmérőjű síma huzalból. Találták 1783-ban a Szamos partján, Marmarosmegyében.

Szilok (Zemplénmegye). Kassán, a felsőmagyarországi muzeumban :

Bronzszalag nyolcz töredéke; egyik oldalon közepett végigfutó kiemelkedő bordával, e borda majd éles, majd tompa és rovatokkal díszes; a szalagok majd egyenesek, majd görbítvék, három közülök végtagnak látszik, mert keskenyülnek és hegyesen végződnek. A leghosszabb darab 0·52, legnagyobb szélességük 0·017 ^m/_l.

Szinyér-Váralja (Szatmármegye). Péchy Jenő úr gyűjteményében :

Bronzsákány tuskés koronggal, pengéje egyenes, éle csekély kihajlású, a penge oldallapjai és a korong és hüvely közti tag oldallapjai a hüvelyen tompa fokot képeznek, a hüvely szélei dudorosak. Egész hossza 0·205, a penge hossza 0·127, szélessége volt az egyik élnél (az egyik szöglet csonka) 0·032, vastagsága a hüvelynél 0·016, a hüvely hossza 0·059, a nyílás átmérője 0·019, a hüvely és korong közti tag hossza 0·031, a korong átmérője 0·047, a túske hossza 0·02 ^m/_l. Fölülete le van súrolva, a korong félre hajlott.

Szlatina (Marmarosmegye). A marmarosszigeti ref. lyceum birtokában.

34. szám.

Kardpenge bronzból, liliumlevél idomú, keskenyebb a szokásosnál, közepe táján szabálytalan görbülettel, markolatlemezzel, melyből csak egy háromszög idomú rész maradt meg, a szélen négy lyukkal. A lemez közepe kidomborodik és laposan domborodó gerinczbe megy át, mely a pengén végig fut; a gerincz mellett mindkét felől rovatos vonaldísz ékeskedik. Hegye csonka, fölületéről a felső kéreg majd teljesen le van törve. Egész hossza 0·50, a penge legnagyobb szélessége 0·031, szélessége a tövén 0·026, a markolatlemez hossza 0·04, szélessége 0·042 ^m/_l.

Szliács. Mikor 1848-ban a szliácsi fürdőben a mostani főépület alapjait ásták, sárga rézből készült durva kivitelű szobrocskát találtak. Rajzát ¹/₂ nagyságban ide mellékeljük. (34. szám.)

A szobor nyilván Herculest ábrázol, a bunkó, melyet feje fölé emelt, jellemzi ilyennek. Arcza szakálas s bajszos, teste meztelen, csak csipőit veszi körül öv, melyből elől keskeny kendő csüng le. Hibázik bal karjának nagyobb része s a jobbik alszár fele. Fölülete piszkos, feketés patinával van ellepve. A szobrocska egész hosszában át van lyukasztva.

Bajos korát pontosan megállapítani; ha régi és nem a mostani század elején készült utánzás, akkor legfőlebb a középkorig vezethető vissza, sem rómainak, sem a rómaiakkal egykorú készítménynek nem lehet tekinteni.

Egész hossza 0·091 ^m/_l; a fej nagysága 0·007 ^m/_l.

Drahotuszký Ferencz kanonok úr, kinek tulajdonában van, azt az érdekes megjegyzést közli róla, hogy Dr. ZIPSER ismert régiséggyűjtő annak idején több mint egy tucsat utánzatot készíttetett e szobrocskáról és megküldte külföldi muzeumoknak.

Talán innen van, hogy külföldön is oly gyakorta találkozunk ily Herculesekkel.

Szolnok. Állítólag innen származik egy őskori bronzkard, melyet Redlich régiségkereskedőnél láttam 1879. márczius 26-án.

A kard a bronzmarkolatúak közt azon csoporthoz tartozik, melyet korábbi típusnak szoktunk tartani (nemzeti muzeum őskori 1. terem XII. 7. 8. 9.).

A markolaton alig látszik a szalagok domborulata, átmetszete szabálytalan körded idom, a korong szintén szabálytalan és vastag, a markolatnyújtványok egyenesen elmetszvék, a penge «nádlevél-idomú», egyszerű tompa gerinczczel és hegyes csúcsú.

A kard egész hossza 0.616 m/, a penge hossza 0.49 m/, legnagyobb szélességi átmérője 0.033; a markolatnyújtványok szélességi átmérője 0.06 m/, a markolat középrészének hossza 0.06 m/, a korong legnagyobb átmérője 0.054 m/.

Szulya (Trencsénmegye). Drahotuszký Ferencz úr birtokában:

Perimés véső, a perimék csekély emelkedésűek, oldalai karimásak, teste a perimék felé kevésbé szélesbül és vastagodik, a perimék táján keskenyül és azon túl lapul és szélesbül; éle erősen kihajló. Egész hossza 0.093, tövén szélessége 0.013, szélessége a perimék kezdetén 0.015, ugyanott vastagsága 0.01 szélessége közepett 0.004, vastagsága 0.011, élének átmérője 0.032 m/.

Tapocsa. Az erdélyi muzeumban:

Rézfejsze, éle a hüvelylyel párhuzamosan szelvényidomra kihatúl. Egész hossza 0.162, szélessége az él átmérőjén 0.063, a hüvely közepén 0.042. Vastagsága a lyuk közepe táján 0.042, a lyuk átmérői 0.024, 0.025 m/.

Torbágy. Gross Márton telkes gazda Torbágyon, földjén római sírtáblának három darabját lelte; Várady József udvari tanácsos, a nemzeti muzeum lelkes pártfogója, tőle elkérte és 1879-ben a nemzeti muzeumba szállította.

A fönmaradt részletekből a tábla eredeti szabályos négyszög idoma tisztán megállapítható; a fölíratból a következő hét sornyi részletek maradtak:

D	D(iis) (Manibus)
VLP • VAL	VLP(ia) • VAL(eria)
QVE VIV	QVE VIX(it annos)
XIII DI	XIII DI(es) ?
5 VLP VAV	VLP(ius) VA(Lerius)
PATE (FILIE	PATE(R) FILIE
CARIS SIME	CARISSIME

A fölírat, daczára csonka voltának, biztosan olvasható és értelme világos. Ulpius Valerius drága leányának állítja a követ, a leány neve Ulpia Valeria, élt 13 évig ? napig.

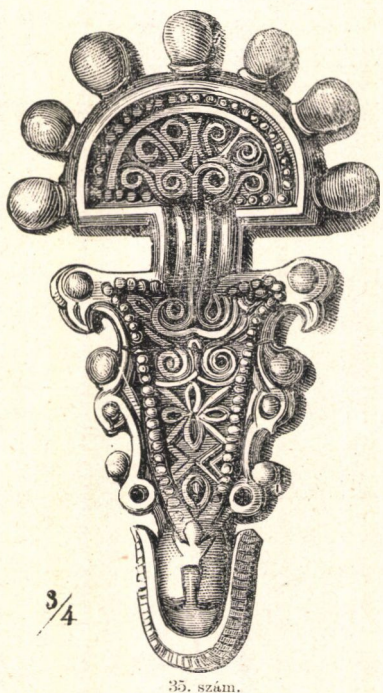
Tóth-Györk (Pestmegye). Szontágh Ferencz gödöllői csendbiztos úr gyűjteményében 1878-ban háromélű bronz-nyílhegyeket láttam. Ő tőle tudtam meg, hogy ilyen mintegy nyolczvan darabot találtak egy csontváz mellett a Parniczky-birtokon. Néhány a nemzeti muzeumba került. A nyíl antik idommal bir, és valószínűleg görög eredetű, a barbar népeknél is szélitiben elterjedt; keleti Oroszországtól kezdve nyugot felé Középeurópában oly vidékeken is találják, hol görögök vagy rómaiak nem laktak soha állandóan.

Turócsmegye. Állítólag a megyében találtatott egy bronzkard és egy perimés véső, melyet 1876-ban a «Matica Slovenska» gyűjteményében láttam.

a) *Bronzkard*, a penge széles liliumlevél idomú, a markolat felé keskenyebb, és e

keskenyebb részén a szélek csipkézettek, a penge közepén lapos gerincz fut végig, a penge lesurolt, hegye csonka, négy helyen eltört. Markolatának a pengét átkaroló nyújtványai egyenesen elmeteszvék, mindegyikén lyuk az erősítésre, a köztük lévő kimetszvény majd félkörídomú, a markolat középső tagján három lapos gyűrűídomú harántos emelkedés, mely rovatos vonalakkal díszes, ily rovatos vonaldísz fogja körül a metszvényt is. A markolat az alsó részen csonka. Egész hossza 0.478, a penge hossza a nyújtványig 0.384, legnagyobb szélessége 0.05, szélessége a tövén 0.03, a markolat nyújtványainak szélessége 0.56, szélessége a nyújtványok tövén 0.031, egész hossza 0.094 ^m.

b) *Perimés véső* bronzból, periméi magasan fölálló, alul sarkkal végződnek, a véső a perimék kezdetéig szélesbül, ezen túl keskenyül, és éle felé ismét szélesbé válik, éle majd félkörben kihajló. Egész hossza közepett 0.169, tompa végén szélessége 0.025, vastagsága 0.03, a perimék kezdetén szélessége 0.032, vastagsága 0.012, a perimék legnagyobb emelkedésén vastagsága 0.033, a perimék hossza 0.044, legnagyobb belső emelkedések 0.009, a sarkon szélessége 0.012, a véső legkeskenyebb pontján átmérője 0.025, az él mérője 0.029.

Veczel (Hunyadmegye.) Makray Lászlóné 1875-ben a nemzeti muzeumnak érdekes népvándorlaskori fibulát ajánlódokozott. Rajzát ³/₄ nagyságban itt adjuk. Anyaga kevés ezüstből, ólom- és ónból készült keverék-fémnek látszik.

Fejét félkörídomú tag, melynek széléből hét gomb áll ki, alkotja, nyakát meghajlított pánt képezi; teste egészben hosszúkás háromszög ídomával bir.

Maga a forma is jelzi a fibula korát, de még inkább tűnik az ki a sajátos phantastikus díszítési módból.

A háromszög végéből parókás férfifej, a másik két sarokból egy-egy görbecsőrű madárfej áll ki, szélét egész hosszában áttört domborműves szalagídomok szegélyezik.

A fejtag úgy mint a testtag fölületén négyszög, illetőleg gömböcs keretben foglalt mezőt, domborműves szalagfélék töltik be.

A fibula alján, a tű erősítésére szolgáló pöczkök nyomai két helyen látszanak.

Az ornamentális elemek, melyekkel a veczeli fibulán találkozunk, a népvándorlási kor egy egész szakaszán át voltak divatosak, azon időszakaszban, mely nálunk a hunok, góthok, avarok s rokonnépek kora egészen a magyarok idejövételéig.

Fejlődése a késő római kor idomaiból nyomról-nyomra követhető, nálunk ép úgy, mint Német- és Franciaországban, valamint a brit szigeteken és Skandináviában.

Franciaországban a merovingok, Németországban a frankok és alemannok után nevezik el a kort, éjszakon késő vaskornak. Az éjszaki vidékeken a X—XII-dik századokig maradt fön, míg nálunk és Középeurópában általában már a IX. században enged tért új formáknak; a leletekben ez időpontot túl ily fibulák vagy vele rokonstíli kardok, ékszerek stb. nem jelenkeznek.

Visegrad. Az utóbbi években a vár alsó részeiben folytatott munkálatok alkalmával

részint a kútban, részint a középkori falakban római fölíratos emlékek maradványaira akadtak.

Az emlékek közt egy sem ép; mégis érdekesek, mert hol császári, hol egyéb ünnepélyes rendeltetésű emlékekből valók, vagy hadcsapatok neveit és datumokat őrzik meg, többnyire a 2. és 3. századból.

Csonka voltuk daczára is elkértem őket a nemzeti muzeum számára, mert reméllem, hogy egyiket-másikat sikerül talán kiegészíteni és a műemlékek országos bizottsága készséggel följajánlotta. Schulek Frigyes tanár úrnak köszönheti a nemzeti muzeum, hogy 1879 évi októberben tizennégy darab (1—14. sz.) az intézetbe szállíttatott; a cs. kir. szab. duna-gőzhajózási-társulat a nemzeti muzeum kérelmére ezúttal is (mint több más alkalommal) ingyen teljesítette a szállítást.

1. Áldozati emléktábla töredéke. Meg van a balfelöli párkánynak darabja és a fölírat közepéből háromsoros részlet.

A N P
E R O
V S

A tábla szabálytalan vastagságú, a mi arra mutat, hogy befalazásra volt szánva, legnagyobb vastagsága 0.15 m, a fölírat betűinek magassága 0.05 m.

Az első sorban A N betűk biztosan olvashatók, s a harmadik valószínűleg F; a másik két sorból maradt betűk határozottan látszanak.

2. Emléktábla csonka része. Legnagyobb vastagsága 0.11. A díszes 0.078 nagyságú betűkből álló fölíratból csak három sor nyomai maradtak.

A betűk idoma a II. századra vagy a III. elejére utal és a fönmaradt nyomokból bizonyos, hogy imperator tiszteletére készült fölírattal van dolgunk.

I B P X I
S A R M A
L I I V

Az első sorban az első betű nyomai I betűt engednek föltételezni, utána BPXI világos; e sor kiegészítése tehát nehézség nélkül jár. (Tri) B P(otestate) XI...

A második sorban több (itt hiányzó) császári cím után SARM (aticus) bizonyos. A végső sor nyomai határozatlanok.

A sarmaticus melléknevet a második század végén és a következő század elején több császár viselte.

M. Antoninus a «jazyges» en nyert diadala (175) után vette föl. Ő reá azonban alig vonatkozott a fölírat, mert 175-ben már XXIX-szer, a következő évben pedig utoljára, XXX-adszor vitte. Se az egyik szám, se a másik nem egyeznék a fölíratbeli adattal.

Utódja Commodus is viselte a sarmaticus címet s az ő XI. «trib. potestas»-beli hivatalkodása 186-ra estek; tehát Commodusra vagy utódjai közül Septimius Severusra és fia Caracallára, kik a címet szintén birták és 10-szernél többször voltak tribunusok, illik a fölírat datuma.

3. Ara alsó része. A fölíratból csak a négy utolsó sorból vannak maradványok, de ezekből is több betű a kő porhanyós volta miatt kopott, másokból meg a fölület töredezett volta miatt egyes részek hiányzanak. A betűk magassága 0.038 m.

E V G I I
M O D E S T O
E T P R O B O C O S
V

Az első sorban csak az E betű biztos, a négy utolsó betű csonka.

A második és harmadik sorbeli betűk is nagyobbára sérültek, de miután két ismeretes consul nevét tartalmazzák, bizton olvashatók. Modestus és Probus consulsága 228-ra esik.

A végső sorbeli formulából csak V-nek látszó betű szárai ismerhetők föl.

4. Kötábla közepéről való részlet, négy sorból való írásmaradványokkal. A betűk magassága 0·037 m/.

V V E I
I I T E
T A D
/// S

Az első sorbeli nyomokból még a betűkre sem lehet biztosan következtetni.

A másodikban a végsőről bizonytalan, hogy volt-e N vagy sem, és azért kétes szabad-e (j) VVE (N tutis)-ra kiegészíteni a négy betűt.

A harmadik sorbeli betűk INTE-nek látszanak; utánok hederalevél van.

A negyedikből a meglévő három betű TAD tisztán áll.

A végső sorból három betű nyoma után egy átszelt S olvasható.

5. Kötábla csonka része. A fölírat közepéről maradtak két sorból a következő betűk:

A A P C
T D

Az első sorban kétes az A a ligatúrában, a végső betű O-nak látszik.

A másodikban a T után D-nek átszelt felső része látszik.

6. Kötábla töredéke; megvan a jobbfelőli keret töredéke és az íráslapból öt sornyi fölírat nyoma. A tábla legnagyobb vastagsága 0·08 m/; a betűk hossza 0·045 m/.

X V
O P O
A M
T
C

Az első sorbeli XV, a másodikbeli OPO, a harmadikbeli AM és a negyedikben T tisztán kivehetők.

Az ötödik sorban C vagy G felső része maradt.

Vajjon az első sorbeli XV a legio XV apollinarisra alkalmazható-e, mely ideiglenesen e vidéken tanyázott, ez időszerint még nem állítható meg. A fönlévő nyomok nem adnak értelmet.

7. Kötábla töredéke három sor írás maradványaival, az íráslap jobbfelőli széléről.

A tábla vastagsága 0·05 m/; a betűk magassága 0·05 m/.

N I I I
A COS
///

A három sorból csak a második sorbeli COS bizonyos, a többi hét vagy nyolcz betű nagyon ronsolt.

8. Kötábla töredéke, vastagsága 0·12 m/. Kétfelől ép, de fölül-alul csonka. Két sor írás van rajta, a felsőből maradt három betű csonka része, a második teljes, a betűk magassága 0·05 m/.

Az írás jellege után a harmadik század végéről valónak tartom; a betűk hosszúra nyújtva és az egyes fölül horogidomra van megnyújtva.

COHINOVI

A második sor olvasása analógiák után:

COH(ors) I NO(ricorum) VI(ndelicorum).

9. Díszes keretű tábla töredéke; megvan a jobbik felső sarok felső és oldal kerete és az íráslapból egy darab, melyen két sor végső betűi látszanak.

A tábla egyenlőtlen vastagságú; a betűk magassága 0·102 m/.

M
F R

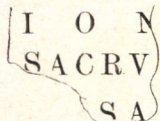
Az első sorban M és I betűk összekötve biztosan olvashatók az I-ből kiinduló vonal, mely a párkánydíszre talál, talán a faragó hibája.

A második sorban E vagy F nyoma mellett R bizonyos.

Ily kevésből alig lehet többre következtetni minthogy közhelyre szánt emléklappal van dolgunk és hogy a betűk csinos idoma a második század első felére vallanak.

10. Ara felső részéből való csonka darab, anyaga visegrádi zöldes kő. Megvan a

dedicatio és a szabálytalan bevéssett fölírat két kezdő sorából néhány betű; a betűk magassága 0.063 m/.

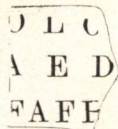

Első sor I(ovi) O(ptimo) M(aximo).

Második sor: SACRV(M).

A harmadikban szokásos módon talán (pro) SA(lute) következett.

11. Nagy kőtábla töredéke talán valamely középületről való fölíratból. A betűk 0.06-nyiek és jellegök után ítélve a fölírat a II. századból származhatnék; a kőlap vastagsága 0.11 m

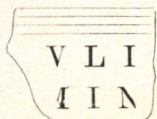

Az első sorban az első betű O maradványa, a második világosan L, a harmadik O, Q, G vagy C lehet.

A második és harmadik sor betűi világosak. Határozott magyarázatot adni a három sor csonka volta miatt lehetetlen.

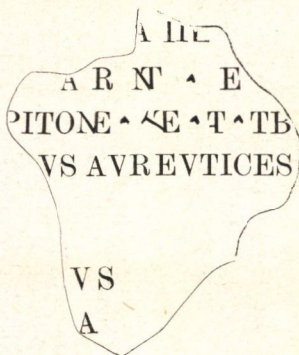
12. Nagy kőtáblának felső párkányos részéből való töredéke; a tábla egyenetlen vastagságú, legvastagabb helyén vastagsága 0.13 m/.

A betűk nagysága után ítélve szintén középületről való fölírattal van dolgunk, az első sorbeli ép betűk hossza 0.73 m/.

Az első sor VLI valószínűleg (Herc) VLI-ra egészítendő ki; a másodikból fönmaradt nyomok MIN aligha nem MIN(ervae)-ből maradtak. E föltevésszerint — Herculi et Minervae — Herculesnek és Minervának szentelt templom vagy áldozati emlék fölíratának töredékét bírjuk.

13. Sirtábla csonka része. A töredék a tábla közepéből való; vastagsága 0.11 m/. A rajta maradt 6 sor betűi különböző nagyságúak, a három elsőben a betűk nagysága 0.03 m/, az utóbbi háromban pedig 0.021 m/.

Az első sorban csak az A betű állapítható meg biztosan nem úgy a következő három.

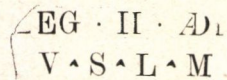
A másodikban alighanem (aedific) ARVNT olvasandó; a következő ligált betűkről nem bizonyos vajjon E és D-e?

A következő sorban (P) ITONE VET(erano) ET TIB(erio).... olvasandó.

A negyedik sor... VS AVR(elius) EVTICES(Eutyches).

Az 5. és 6-ik sor fönmaradt betűi VS és A bizonyosak.

14. Ara alsó része a kerettel, két sornyi íráslappal. Vastagsága 0.14 m/. A betűk hossza 0.46 m/.

Az első sor (L. EG · II · ADI(utrix), a második sor V(otum) S(olvit) V · S · L · M L(ibens), M(erito).

15. Sirláda fölíratos táblájának töredéke. Megmaradt a táblának körülbelül harmad-része balfelől. Az írásos lap mellett egy phosphorus foglal helyet, a ki fáklyáját fölfelé emeli. Az írásos lapot díszített keret veszi körül. A fölíratból mindössze csak a szokott D(iis Manibus) maradt és alatta R betű mint az első sor egyik, talán kezdőbetűje.

16. Kőtábla töredéke két sor írás betűivel. A tábla meglehetősen vastag; legnagyobb vastagsága 0.16 m/.

A meglévő töredék a jobbfelöli keretből való, erre felé tehát az íráslap széléig érő sorok végbetűi maradtak meg; a betűk hossza 0.045 m/.

N G
H D

Az első sorban az első betűt jobbra dűledező N-nek vagy összefont A és V-nek lehetne tekinteni, melynek A betűjéből a kötővonal kimaradt. A második sor két betűje tisztán olvasható.

I S
I S

17. Kötőábla töredéke, vörös márványból. Vastagsága 0.03. Megmaradt rajta két írássorból a két-két végső betű, mindkétyszer IS. Talán több istenségnek szentelt áldozati emlék. A betűk hossza 0.037 m.

A vörös márványt e vidéken ritkán használták a rómaiak fölíratos emlékekre.

18. Kötőábla töredéke három sor maradványaival. Legnagyobb vastagsága 0.04 m, a betűk nagysága 0.045 m.

A E
V S
T

Az első sorban AE határozottan olvashatók és a következő sorok meglévő betűi is tiszták, a hajdani fölírat helyreállítására azonban e kevés nyom nem elegendő.

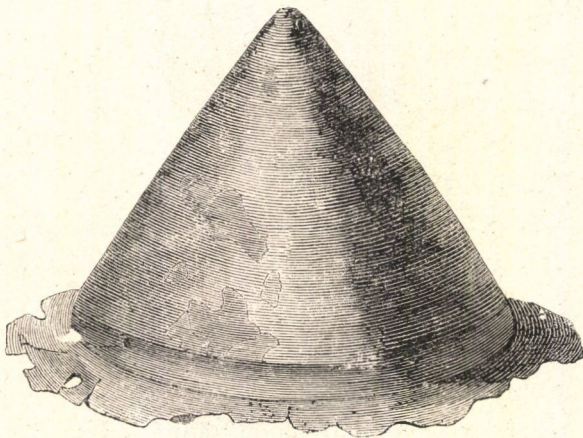
19. Kötőábla töredéke; a jobboldali keret közepéből maradt egy töredék és az írásból három sornak néhány betűje. A betűk igen csinosak és alighanem a második századra vallanak.

F A
R V
V

Az első sorban FA; a másodikban ERVÁ, a harmadikban talán V olvasandók.

Értelmet e betűk nem adnak; csak annyit lehet a titulus külső csinja után fölteni, hogy közemléknek fölírata volt.

Zólyom m(?) Állítólag ezen megye területén került elé egy umbo, a Matica Slovenska gyűjteményében.

36. szám.

A kúp idomú paizsdudor vaslemezből van kiverve; a kupnak alul karimája volt, melylyel a fából vagy bőrből készült paizshoz lehetett erősíteni. Egy hasonló umbón, a tökölin, (nemzeti muzeum) még megvannak az összekötő szögök. Mindakettőt közzétettem az antiquités préh. de la Hongrie XXIII. tábláján 63. és 64. számok alatt. Ott azonban csak a felső képök látszik, a miért itt a zólyomit $\frac{1}{2}$ nagyságú oldaltekintetben is adom. Az umbók hegyes kúpidoma jellemző a vaskori leletek egy bizonyos csoportjára, melyet az éjszaki

tudósok középvaskornak neveznek; legtöbb számmal a schleswigi tözegletekben találták, melyek a kiel és kopenhágai muzeumban őriztetnek, s azok hol vasból hol bronzból valók.

Nálunk nagyobb leletekben még nem találtuk csak egyesével és magokban — azért még nem mondhatjuk, hogy saját vidékünkön melyik kornak voltak jellemző idomai.

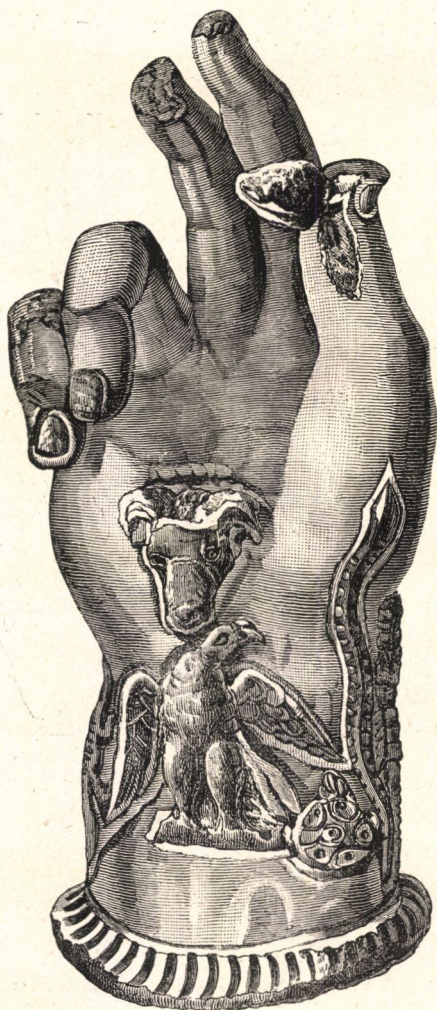
Zsena (Krassómege). Vasuti földmunkálatok alkamával a munkások római votivkezet találtak, mely előbb Szende Béla m. kir. honvédelmi miniszterhez és utóbb 1876-ban mint az ő ajándéka a nemzeti muzeumba került. Képét természetes nagyságában két rajzban mellékeljük ide (37. és 38. számok).

A kéz jobb kéz. Mint első tekintetre látni, a három fölemelt ujj és egy alsó karima, mely a kéz fölállítására szolgál, jelzi fogadalmi kéznek. A három ujj emelése fogadalomnál

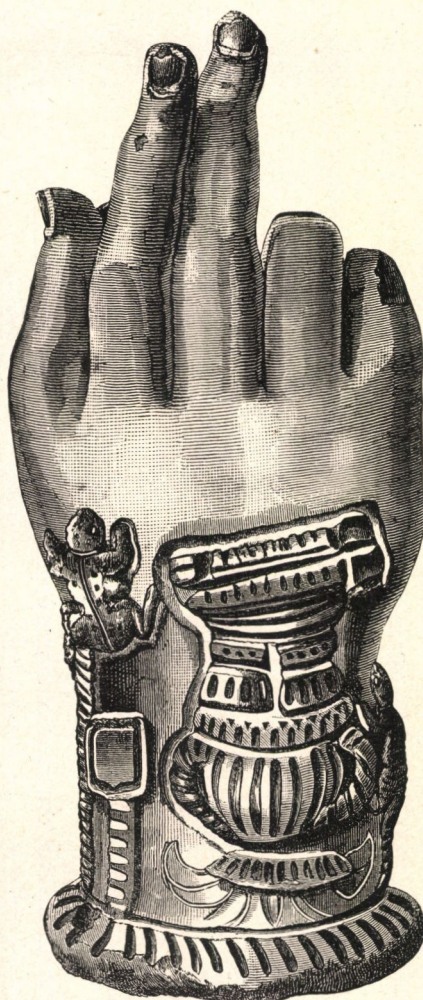
vagy eskünél ősrégi, még ma is élő szokás és bár a rómaiaknál nincs határozott bizonyítékunk arra, hogy náluk is ez volt a «gestus voventis», mégis maguk az elég jelentékeny számmal fönmaradt emlékek, melyeken rendesen symbolikus jelentőségű előállításokkal találkozunk, látszanak e föltevés mellett szólni.¹

Ily symbolum mindenek előtt azon hosszukás tárgy, mely a hüvelykujj végéből kinő. Hasonnemű emlékek nyomán, melyeken határozottabban van jellemezve, czirbolamagnak vagy toboznak tartom.

A többi symbolumokról könnyebb áttekinthetés végett külön, kiterített vázlatrajzot közlök. (39. szám.)

37. szám.

38. szám.

A tenyéren legfölül kosfejt látunk, alatta szemközt álló, de jobbra fordúlt sast és a sas bal szárnya alatt teknősbékát.

A kéz keskenyebb oldalán a hüvelyken fölfelé tekerődő kigyó szegélyzi a három állat csoportját. Mellette caduceus és póznára állított tessera s a tessera fölött fölfelé irányuló béka következnek.

Két füles nagy edénynek tartom a tessera mellett álló idomot, melynek öblét fölül

¹ V. ö. Dilthey Drei Votivhände aus Bronz Arch-epigr. Mittheilungen aus Österreich II. évf. Wien 1878. 44—65. II.

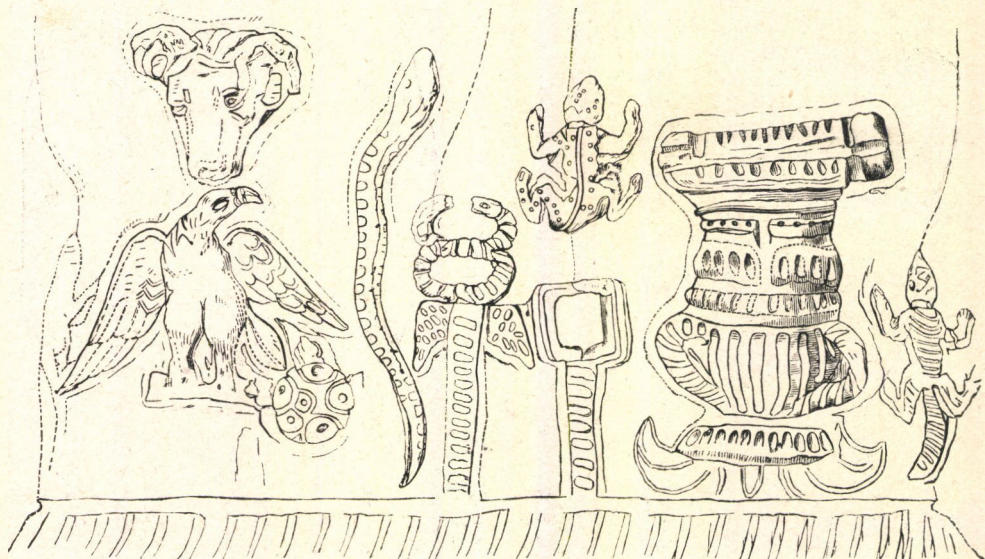
harántosan fekvő határozatlan tárgy takarja; végül az edény mellett ott látjuk szintén a fölmászó gyíkot, mely a tulsó részen lévő állatokhoz képezi az átmenetet.

A votikezek rendeltetésének s ezek, meg más hasonló jelek értelmezésének kérdése több szakavatott tudós fáradozása daczára még nincs eléggé tisztába hozva.

A római világ babonás hite a köz- és magánélet különféle nyilvánulásaiban és benső összefüggése a római birodalomban létező vallási áramlatokkal, még nincs kellőképp ismerve; e háladatos anyag még várja a ki kielégítőleg földolgozza.

A főnforgó esetben eléggé érthető symbolumok mellett találunk olyanokat is, melyekről csak általános sejtelmünk van. Mindannyinak nyilván egy közös céljuk van, jelezni az isteni erőket, melyek az embert a bajtól veszélytől óvják (*apotropha*) vagy jelezni az élet kellemeit.

A jelen esetben a gyík, a kigyó, a béka s a teknősbéka és hasonlóképp a caduceus közismeretű apotropaikus — véstűző jelvények.

39. szám.

A fenyőtoboznak is Dilthey szerint ily jelentősége lehetett.¹

A sas helyén más emlékeken magát Jupitert látjuk, a miből világos, hogy a sas itt is mint Jupiter állata, a kosfej pedig mint a Jupiternek szenteltetni szokott áldozati állat szerepel.

Ha a hirdető tábla (tessera) és az edény a rajta fekvő rejtélyes tárggyal, csakugyan az, minek a meglehetősen ügyetlenül készült domborműven tartom, akkor bennök a többi jelvények kiegészítését oly irányban vélem láthatni, mely nem annyira az élet megóvását, mint inkább a pozitív jólétet és élet örömet jelzi.

A tessera az érmeken és domborműveken az imperator gabnátosztó parancsát fejezi ki, s miként újévi lámpásokon a kalász vagy maga a mag az élet szükségletét — az ételt — jelöli, úgy itt hasonló értelmet tulajdonítanak a tesserának.

¹ V. ö. Dilthey i. h. 57. l.

Az edényt is hasonló vonatkozásokban látjuk. A római költő a «fasti»-ban¹ mézes újévről szól, melyet ismerősök egymásnak kívánnak s az újévi mécseseken nem egyszer ott látjuk e kívánságot a mézetrejtő edény jelében.

Vajjon nem az élet öröme utal-e itt is az edény, a mézes edény, és nem-e (lépes méz), mézettartó sejtek, mik fölül az edényen feküsznek?

Ha a zsenai kéz számos symbolumánál fogva a római babona kiváló érdekű emléke, nem mondhatjuk ugyanazt művészi kiviteléről. A kivitel meglehetősen durva és aligha tévedünk, ha római provincialis készítménynek tartjuk a II. vagy III. századból.

Nemzeti muzeumunkban a zsenai kéz a második ilyenemű emlék s azonkívül van egy Ráth György, kir. tábla tanácselnök gyűjteményében, mindahárom eddig kiadatlan.²

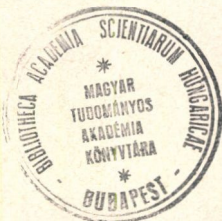
Ezekon kívül van kiadatlan hason emlék Carlsruheban és Kopenhágában.

Ezen öt példánnyal az eddig ismert római votivkezek száma harminczkilenczre száll.

Hampel József.

¹ Ovidius fasti. I. c.

² A két muzeumi kéz fényképben megkapható, Kloess budapesti fényképésznél.

A magyar tudom. Akademia Archaeologiai Bizottságának kiadványai.

(Az Archaeologiai Közlemények 9 kötetének együtt véve ára 18 frt.)

Archaeologiai közlemények: I. kötet: tizenkét kőrajztáblával nyolczadrét 1859. 245. l. Tartalom: Magyar műemlékek. Ipolyi Arnoldtól. Csallóköz műemlékei. II. A karikapénz, mint fizetési- és ékszer a történelem előtti korban, Kiss Ferencztől. III. Huszonöt kiadatlan pannoniai felirat. Paúr Istvántól. IV. Mátyás király egykori szobra Budiszinban. Wenzel Gusztávtól. — Ára: 1 frt 80 kr.

II. kötet: Nagy negyedréti képtáblaszal, 54 táblával, 1861. 317 l. Tartalom: Margitsziget műemlékei Ifj. Kubinyi Ferencztől. II. Kelenföldi pogány sírok. Erdy Jánostól. III. Kiadatlan magyar czimer és pecsétgyűrűk, saját gyűjteményéből közli gr. Andrássy Mánó. IV. Nyitra-Ivánka területén 1860- és 61-ben kiszántott byzanti zománczok a XI-ik századból. Erdy Jánostól. V. Magyarországon talált kő- és bronzkori régiségek. Id. Kubinyi Ferencztől. VI. Adalékok a magyar Iconographiához. I. Mátyás király egykori arczképei. Henszlmann Imrétől. VII. Magyar tégláépítészeti műemlékek. Irta Ipolyi Arnold. — VIII. Vegyes közlemények: 1) Magyar feliratú kupa. Gr. Eszterházy Jánostól. 2) I. Mátyás király állítólagos építómesterének kézirati munkája az építészetéről. Dr. Henszlmann Imrétől. 3) Lesencze-Tomaji római feliratos kő. Közli: Rómer Flóris. — 4) I. Mátyás király czimere a boroszlói és a görliczi városházakon. 5) Régi magyar keresztelőkútak és Magyarország czimerének monumentális használata. Ipolyi Arnoldtól. IX. Magyar régészeti Repertorium. Irja Ipolyi Arnold. X. Magyar régészeti krónika. Ipolyi Arnoldtól. XI. Név- és tárgymutató az I. és II-ik kötethez. Ára: 4 frt 80 kr.

III. kötet: (Új folyam I. kötet) 10 képtáblával és a szövegbe nyomott számos fametszettel. Nagy negyedréti. 1862. 179. l. I. füzet. I. A Kis-bényi román izlésű egyház. Henszlmann Imrétől. V. képtáblával. Ára: 60 kr.

II. füzet: II. Pannónia területén Magyarországon fennmaradt néhány római várnáról. Irta Rómer Flóris. — III. A kolozsvári szt. Mihály egyház történeti és építészeti leírása. Gr. Eszterházy Jánostól. III. képtáblával. Ára: 50 kr.

III. füzet: IV. Magyar ereklyék. Ipolyi Arnoldtól. 2 képtáblával. Ára: 60 kr.

IV. füzet: V. Középkori keresztelő medenczék. Irta Rómer Flóris. — VI. Római feliratok Erdélyből. Torma Károlytól. — VII. Pannoniai újabb kiadatlan latin feliratok. Rómer Flóristól. — VIII. Magyar régészeti krónika. Ipolyi Arnoldtól. Több fametszvényvel. Ára: 20 kr.

IV. kötet: (Új folyam II. kötet.) 8 képtáblával és több fametszvényvel. 1864. 175 l.

I. füzet: I. kolozsvári Boldogasszonyról czimzett minorita, jelenleg evang. reform. egyház. Gr. Eszterházy Jánostól. — Tétényi római sírok. Erdy Jánostól. — Zólyomnyege műemlékei. Ifj. Kubinyi Ferencztől. — IV. Pannoniai újabb kiadatlan római feliratok. II. közlés. Rómer Flóristól. 7. táblával. Ára 70 kr.

II. füzet: V. Tanulmányok a középkori román építészeti kronologia köréből, tekintettel a magyar műemlékekre. Henszlmann Imrétől. — VI. A Buda környékén felásott római sírokról. Rómer Flóristól. I. réztáblával. Ára: 50 kr.

III. füzet: VII. A szathmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. Irta Dr. Henszlmann Imre. — VIII. Magyar régészeti krónika. Összeállítá Rómer Flóris. — IX. Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. Rómer Flóristól. — X. Név- és tárgymutató az új folyam I. és II-ik kötetre. Több fametszvényvel. Ára: 30 kr.

V. kötet: (Új folyam III. kötet) 2 réztáblával és több fametszvényvel. 1865. 165 l. — Tartalom I. füzet: I. Kiadatlan magyar érmek az Árpádok korszakából. I. közlemény. Erdy Jánostól. II. Római feliratok Erdélyből. II. közlem. Irta Torma Károly. III. A két hazában talált régi műemlékekről, különösen a szarvasszói (Marm. m.) arany kincséről. Rómer Flóris. IV. Budának és környékének helyirati viszonyai a középkorban. I. közlemény. Irta Rupp Jakab. V. Magyar régészeti krónika. Rómer Flóristól. VI. Adalék a m. régészeti irodalomhoz, u. a VII. A m. tud. Akad. Archaeol. Bizottságának munkálkodása 1865. kezdetétől, jegyzőkönyvi kivonatban. Több fametszvényvel. Ára: 60 kr.

II. füzet: VIII. Archaeologiai kirándulás Abauj- és Sárosmegyébe. Henszlmann Imrétől. IX. A bakony-szombathelyi éremkincséről. Rómer Flóris. X. Kiadatlan magyar érmek az Árpádok korszakából. II. közlemény. Irta Erdy János. XI. Jelentés a Bányavárosokba tett kirándulásokról. Henszlmann Imrétől. XII. Név- és tárgymutató az Archaeol. Közlemények V-ik (új folyamú III. kötetére). Ára: 80 kr.

VI. kötet: I. füzet: Tartalom: A kúnok bél-háromkúti, másképp apátfalvi apátsága és a XII. század egyházának leírása. Ipolyi Arnoldtól. — Toldalék. A bél-háromkúti apátság okmánytárának kiadatlan okmányai a XIII. századtól a XV. századig. — A bél-háromkúti másképp apátfalvi egyháznak építészeti arányai. Henszlmann Imrétől. — Budának és környékének helyirati viszonya a középkorban. Irta Rupp Jakab. IV. közlemény. — Magyar régészeti krónika. Rómer Flóristól. — Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. Összeállítá Rómer Flóris. — A magy. tudom. Akademia archaeol. bizottságának munkálkodása 1865—66-ban. (Jegyzőkönyvi kivonat.) Ára 1 frt 20 kr. (Új folyam IV. kötet) több réztáblával és több fametszvényvel. 1866. 213 l.

II. füzet: Jelentés a bányavárosokba 1865-ben tett régészeti kirándulásról. II. czikk. Henszlmann Imrétől. — Római feliratok Erdélyből. Torma Károly lev. tagtól, III-ik közlemény. — Az újabb időben Ó-Szönyön kiásott régiségek. Rómer Flóristól. — Magyar régészeti krónika, írja Rómer Flóris. Folytatás. — Új régészeti lelhelyek, közli idősb Kubinyi Ferencz. — Adalék a magy. régészeti irodalomhoz. Rómer Flóristól. Folytatás. — A m. tud. Akademia Arch. Bizottságának munkálkodása 1866. májustól december végeig (jegyzőkönyvi kivonat). — Archaeologiai mozgalmak, összeállítá Rómer Flóris. — Hely- és tárgymutató a VI. kötethez. Ára 80 kr.

VII. kötet: I. füzet: Tartalom: Jelentés a Bányavárosokba 1865-ben tett régészeti kirándulásról. Henszlmann Imrétől. (Vége.) — Sz. Margit házi oltára. Irta Rómer Flóris. — A nagyenyedi egyházkerítés. Irta P. Szatmáry Károly. — Archaeologiai vázlat. Régi tárczájából közli Dr. Erdy János. — Néhány kiadatlan magyar érem az Árpádok korából. Végő Ödöntől. — Adalék az egyházi kincsek történetéhez. Rupp Jakabtól. — Jelentés a Hontmegye Magyarád helységében talált csontok összehasonlító bonczatani vizsgálatáról. Báthory Nándortól. — Magyar régészeti krónika. Irja Rómer Flóris. — Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. Összeállította Rómer Flóris. — Archaeologiai mozgalmak. II. közlés. Rómer Flóristól. Ára 80 kr.

II. füzet: A kolozsmonostori apátság és egyházi maradványainak leírása. Közli Gr. Eszterházy János. — A barlangokról, nevezetesen a magyarhon lakott barlangokról. Rómer Flóristól. — Kisebb közlemények: I. A szamosfalvi egyház 146 l.; — II. Dózsa György vaskoronája 149 l. Gr. Eszterházy Jánostól; — III. Registrum onnium rerum existentium in dominio Episcopatus Agriensis . . . B. Nyáry Alberttől, 150 l.; — IV. Beregmegyei régiségek, Lehoczky Tivadartól 155 l.; — Egger D. Párisban kiállított ezüst lemezei. Rómer Flóristól. 158 l.; — VI. Első obsidian eszközök Magyarországon. U. a. 161 l.; — VII. A koronczói (Györm.) vidéknek kő-, bronz- és a vaskori leletei. Ebenhöch Ferencztől. Magyar régészeti krónika, összeállítá Rómer Flóris. Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. VI-dik közlés. Rómer Flóristól. — Archaeologiai mozgalmak, II-ik közlés. Ugyanattól. — A m. tud. Akademia archaeologiai bizottságának munkálkodása 1867-ben és 1868-ban (Jegyzőkönyvi kivonat.) Név- és tárgymutató a VII-dik kötethez. Ára 1 frt.

VIII. kötet: I. füzet: 2 réztáblával és számos fametszvényvel; 72 l. — I. Archaeologiai kirándulás Csanádra. Henszlmann Imrétől. — II. Hervoja spalatoí herceg és érmei. Dr. Erdy Jánostól. — III. A Rába-Sz.-Miklósi egyház. Ráth Károlytól. — IV. Éremtani adalékok. Dr. Rómer Flóristól. — V. Pécsvidéki és egyéb leletek.

Horváth Antaltól. — VI. Archaeologiai irodalom. Hampel József és R. Fl. tól. — VII. Archaeologiai mozgalmak. — VIII. Kisebb közlemények. Ára 60 kr.

II. füzet: Pilíni pogány sírok. Dr. Erdy Jánostól. (I. közlem.) 73. l.; — II. Visszapillantás a Nyitra, Turóc- és Liptó megyékben tett régészeti kirándulásra. Könyöki Józseftől. 84. l. — III. Régészeti adatok Győr-Sz.-Márton környékéről. Sztahovics Remig lázi lelkésztől. 98 l.; — IV. Románkori oltárkereszt. Ebenhöch Ferencztől. 108 l.; V. Az 1868-ik év őszén Sellyén talált római érmek leírása. Horváth Antaltól. 114 l.; — VI. Két románkori kerekgyház nyoma Győrmegyében. Ebenhöch Ferencztől. 120 l. — VII. A liptó-andrásfalvi bronzkori temető. Majláth Bélától. 123 l.; — VIII. Erdély érmészetéhez. Holländer Leotól. 130; IX. Kisebb közlemények. 142. l.; — I. Két gyulai lelet. Id. Magyarossy Jánostól. — II. Domokos Fehérvári prépost egy Codexe. R. F. — III. Igazolásunkra. A m. n. muzeum régiségtárának személyzete. Ára 60 kr.

A III. füzet tartalma: Régészeti közlemények. Ormós Zsigmondtól. I. Bersovia (Zsidovin.) 145 l. — II. Róbert Károly (1308—1342) király 1335-dik évi érmelelési szerződése. Erdy Jánostól. 154 l. III. Aquincum történetének vázlata. Irta Hampel József. 159 l. — IV. Magyar viseletképek a bécsi császári könyvtárban. Dr. Rómer Flóristól. 199 l. — Harangjaink ismeretéhez. Myskovszky Viktortól. 203 l. — VI. Régi sírköveinkről. Dr. Rómer Flóristól. — VII. Kisebb közlemények. 212 l. VIII. Név- és tárgymutató. 215 l. Ára 70 kr.

IX. kötet: *I. füzet.* 2 réztáblával és számos fametszvényvel. 70 l. — I. A visegrádi koronabolt és a királyi lakosztály elrendezése. Henszlmann Imrétől. — II. A pilíni Leshegyen talált csontvázakról. B. Nyáry Jenőtől. — III. Honi erődeink ismeretéhez. Myskovszky Viktortól. — IV. A kolozsvári Boldogasszonyról címzett domonkosok, jelenleg ferencziek kolostorának ebédlőterme. Gr. Eszterházy Jánostól. — V. Liptó megyei őstelepek. Majláth Bélától. — VI. A m. n. muzeumban levő kiadatlan Aurelianus-féle érmek. Horváth Antaltól. — VII. Erdély érmészetéhez. Holländer Leotól.

II. füzet. Számos ábrával 103 l. Tanulmányok az ember eredetének történetéből. Majláth Bélától. — A monói nagy éremlelet, Czirbusz Gézától. — A cikádori cistercita apátsági templom maradványa. Myskovszky Viktortól. — Dácia feliratos emlékei és térképe, Momsen kiadásában, Ortway Tivadartól. — Adalék a régi magyar keresztelőd medenczék ismeretéhez, Myskovszky Viktortól. Ára 2 frt 50 kr.

X. kötet: *I. füzet* számos ábrával. Tanulmány Sz. Gellért n.-csanádi templomáról Dr. Ortway Tivadartól. — Kiadatlan római feliratok Dr. Rómer től. — Egyiptomi cultus-maradványok a hazai leletek között, irta Majláth Béla. — A magy. nemz. muzeum-érem- és régiség-gyűjteménye 1874-ben, irta Dr. Ortway Tiv. 17 ív, ára 2 frt.

II. füzet. Román és átmenetkora építmények hazánk területén, közli Dr. Rómer Flóris Ferencz. 8 ív. Ára 80 kr.

III. füzet. Tibiscum fekvése Dr. Ortwaytól. — Adalékok II. Lajos udvari számadásából. Fraknoi Vilmostól. — Myskovszky V. régészeti utazása 1875-ben. — Ára 1 frt.

XI. kötet: *I. füzet.* Kertesi apátság Rómer től. Győry antiphonale. R. Kiadatlan római feliratok R. Adalék a budai vár helyszíneléséhez. Rómer től.

II. füzet. Pest-Pilis megy. emlékei Arányitól. Liptó m. műemlékei Myskovszkytól. Léta vára Jakab Elektől.

XII. kötet: Báthori Istvánféle emlékérem a m. n. muzeumban; Dr. Hampel Józseftől. — A sz. Miklós-hoz címzett eperjesi r.-kath. templom; Myskovszky Viktortól. — Slavoniai leletek; Boynychich Ivántól. — A túskevári pálos templom; Ádám Ivántól. — Egy német nyereg a XIV. századból; Lipp Vilmostól. — Azon ágyúk, mozsarak és vetagyúk inventariuma, melyek Buda bevétele után 1686-ban az állásokon találtattak; Dr. Rómer Flóristól. — Régi ágyúk a munkácsi várban (1514—1711); Thaly Kálmántól. — Mutenum-Feketeváros; Rácz Józseftől. — Beregmegye műemlékei; Lehoczky Tivadartól. — A felsőmagyarországi muzeumban levő ezéhpécsetekről; Myskovszky Viktortól. — Az úgynevezett „arany metszet” aesthetikai törvényének alkalmazása a csúcsívesstylben; Myskovszky Viktortól. — Szerkesztői utóirat ehez. — Magyar várak 1437 körül; Dr. Thaly Lóczy Lajostól. — Bárbarkori védrendszer nyomai Liptó megyében; Majláth Bélától. — Rákóczy Erzsébet ingóságai a hrussói és kis-tapolcsányi várkastélyokban; Szerémitől. — Magyarországi régészeti leletek repertoriuma; Dr. Hampel Józseftől.

XIII. kötet: *I. füzet* számos ábrával. A kelta uralom emlékei Magyarországon. Pulszky Ferencztől. — Diós-Győr vára. Kandra Kabostól. — Agyagiparunk történetéből. Majláth Bélától. — A berekszói régi templom Hunyadmegyében. Torma Károlytól. — Ó-budai templomrom. Vásárhelyi Gézától.

Magyarországi régészeti műemlékek.

I. kötet: Pécsnek középkori régiségei I. rész. A pécsi székesegyháznak építészete. Irta Henszlmann Imre. 1869. 6 réztáblával és számos fametszvényvel. 97 l. Ára 2 frt — II. A pécsi székesegyháznak domborművei. Két réztáblával és számos fametszvényvel 94—372 lapig. Ára 2 frt.

II. kötet: *I. rész.* Pécsnek régiségei. I. Függelék. A pécsi székesegyházi magánirathoz. — II. Függelék. A Sirena. — A pécsi ó-kereszttyén sírkamara. — Irta Henszlmann Imre. Számos ábrával. 1—165 lapig. — Ára 2 frt.

II. kötet. *II. rész.* A bécsi 1873. évi világtárlatnak magyarországi kedvelőinek régészeti osztálya 10 táblával és 277 fametszettel. — Irta Henszlmann Imre. — Ára 8 frt.

III. kötet. *I. rész.* Régi falképek Magyarországon. Irta Dr. Rómer Ferencz Flóris. XIII. többnyire színezett képtáblával és LXXVII. fametszvényvel. 1—170 lap. Ára 8 frt.

II. rész. Lőcsének régiségei, irta Henszlmann Imre XIV. táblával és 88 fametszettel. — Ára 8 frt.

IV. kötet. *I. rész.* Bártfa középkori műemlékei. A szent Egyed templomának műrégészeti leírása. Irta és rajzokkal illusztrálta Myskovszky Viktor. IX. fénynyomatú táblával és számos fametszettel.

Archaeologiai Értesítő.

Archaeologiai Értesítő. A m. tud. akad. Archaeologiai bizottságának közlönye. Szerkeszti Dr. Henszlmann Imre és Br. Nyáry Albert. Kijött I—XIII. kötet, számos fametszvényvel, egy kötet ára 3 frt. o. é. — Előfizetni lehet Knoll Károly magy. tudom. akadémiai könyvtárusnál (Budapest, akadémiai épület).

A m. tud. Akadémia Archaeol. Bizottsága közbenjárásával kijöttek:

I. A székesfehérvári ásatások eredménye. Irta Henszlmann Imre. Nagy negyedréte 226. l. 9 réztáblával és számos fametszvényvel. Pesten, Heckenast Gusztáv bizománya, 1864. Ára 5 frt. o. é.

II. Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra. Nagy 8-adrét. 404 fametszettel, Knoll Károly, magy. tud. akadémiai könyvtárusnál (Budapest akadémiai épület).

I. kötet. Óskori műrégészet. Irta Dr. Rómer Flóris 134 l. 154 fametszettel. Ára 1 frt. o. é., a könyvkereskedésben 1 frt 25 kr.

II. kötet. Középkori építészet. Irta Dr. Henszlmann Imre. 150 l. 250 fametszettel. Ára 1 frt. a könyvkereskedésben 1 frt 25 kr.